

MMXI

BROJ 2

ISSN 2217-4958

C I V I T A S

ČASOPIS ZA DRUŠTVENA ISTRAŽIVANJA

USEE

Fakultet za pravne i poslovne studije

Dr Lazar Vrkatić

Novi Sad

Izdavač
FAKULTET ZA PRAVNE I POSLOVNE STUDIJE
Dr Lazar Vrkić
Bulevar oslobođenja 76, NOVI SAD, Vojvodina - Srbija
www.useens.net

Za izdavača
Mirjana Franceško

Izdavački savet
Željko Bartulović (Rijeka), Đorđe Đurić (Novi Sad), Stanislav Fajgelj (Beograd),
Roberto Scarciglia (Trieste), Miodrag Živanović (Banja Luka)

Glavni i odgovorni urednik
Boris Kršev

Redakcija
Sanja Đurđić, Duška Franeta, Miodrag Koprivica, Dušan Marinković, Slobodan Marković,
Vesna Pilipović, Duško Radosavljević, Zdravko Skakavac, Aleksandar Vasić,
Isidora Wattles

Sekretar redakcije
Radivoje Jovović

Lektura/Korektura
Marina Ratkov

Prelom i priprema
Sanja Ninković

Štampa
TAMPOGRAF, Novi Sad
Tiraž 300

CIP – Каталогизација у публикацији
Библиотека Матице српске, Нови Сад
3(05)

CIVITAS : časopis za društvena istraživanja / glavni i odgovorni
urednik Boris Kršev. – God. 1, br. 1 (2011) – Novi Sad : Fakultet za
pravne i poslovne studije, 2011 – 25 cm

Izlazi dva puta godišnje.

ISSN 2217-4958

COBISS.SR-ID 261516807

Sadržaj

Članci/Articles

- Doc. dr Duška Franeta
Ideal nepristrasnosti u etici i pravu9
Ideal of Impartiality in Ethics and Law
- Mr Sadržaj Karović
Mens rea - genocidna namjera21
Mens Rea: The Genocidal Intent
- Доц. др Слободан Д. Јовановић
**Усвајање вокабулара правног енглеског језика потпомогнуто
вишејезичношћу вишекултурне средине.....31**
**Acquiring the Vocabulary of Legal English as Assisted by Multilingualism
of a Multicultural Environment**
- Shpresa Delija Ph.D.
Develop Critical Thinking to University Students49
Razvoj kritičkog mišljenja kod studenta
- Prof. dr sci. Vidoje Vujić
**Proces prilagodbe i korištenja fondova Europske unije –
primjer Hrvatske58**
**The Process of Adaptation and Use of Funds of The European Union - The
Example of Croatia**
- Doc. dr Aleksandar Vasiljević, Marilyn Maroš
**Negativne kursne razlike švajcarskog franka kao izvor
prezaduženosti građana72**
**Negative Exchange Rate Differences Swiss Frank
as a Source of Insolvency Citizens**
- Mr Branislav Đurić, Mr Nataša Jegeš
Srbija u makazama energetske bezbednosti80
Serbia in Scissors of Energy Security

Prilozi/Supplements

- Prof. dr Duško Radosavljević, Nikolina Matijević, M.A.
Neuplitanje vlasti u delovanje pojedinca: Mil o državi93
**Government's Non-interference with Individual's Actions:
Mill on the State**
- Mr Tatjana Скакавац
**Кривично дело разбојништва - кривичноправни
и упоредни аспект105**
Crime Robbery - Criminal Law and Comparative Aspect

Доц. др Мирослав Милосављевић	
Уговори виших облика привредне сарадње	120
Contracts Higher Forms of Economic Cooperation	
Prof. dr Boris N. Kršev	
Statuta Valachorum – pravna osnova nastanka vojne granice - Krajine.	129
Statuta Valachorum - Legal Aspects of the Creation of the Military	
Border - Krajina	
Mr Ana Sentov	
Utopija i distopija u romanima Margaret Atvud	149
Utopia and Dystopia in Margaret Atwood's <i>The Handmaid's Tale</i> and	
<i>Oryx and Crake</i>	
Доц. др Драган Марковић	
Повезаност провере радне ефикасности и напредовања	
запослених	157
Connection Between the Operational Efficiency Review and the Progress	
of the Employees Review	
Doc. dr Miroslav Milutinović	
Menadžment ljudskih resursa u funkciji formiranja	
naučno-tehnoloških parkova	184
Human Resource Management Function in Forming Scientific	
Technological Parks	
<i>Prikazi/Rewiews</i>	
Radivoje Jovović	
Dragan Lakićević, <i>Metoda i politika</i>	195
Doc. dr Vesna Pilipović	
Mirjana Radosavljević, <i>English for Economic Purposes</i>	198

Uz drugi broj ili reč urednika

Poštovani čitaoci, drage kolege i saradnici,

Pred Vama je drugi broj CIVITAS-a, naučnog časopisa posvećenog društvenim istraživanjima u izdanju *Fakulteta za pravne i poslovne studije Dr Lazar Vrkić* iz Novog Sada. Pre nego što nešto kažemo o sadržaju drugog broja, želim da Vas obavestim da je u odnosu na prvi broj, došlo do male korekcije u nazivu - kako u podnaslovu časopisa, tako i u imenu samog izdavača. Naime, podnaslov smo preformulisali i umesto „časopis za društvena pitanja“, novi glasi „**časopis za društvena istraživanja**“. Vođeni logikom, osnovni razlog ove promene bio je u činjenici da se do odgovora na brojna društvena pitanja dolazi putem empirijskog istraživanja određenih društvenih pojava (što je zapravo i jedan od glavnih ciljeva izlaženja ovog časopisa). Otuda se prirodno nametnuo zaključak da se časopis bavi društvenim istraživanjima, a ne hipotetičkim postavljanjem pitanja ili ukazivanjima na neke društvene pojave. Isto tako, u skladu sa statutarnim promenama *Fakulteta za pravne i poslovne studije*, izmenjen je - zapravo proširen i dopunjen naziv izdavača, za i ime i prezime njegovog osnivača i prvog dekana **Dr Lazara Vrkića**.

Kao i u prvom broju, i u ovom su naučnoj javnosti ponuđeni radovi iz domena različitih društveno-humanističkih nauka. Usled multidisciplinarnosti prirode samog *Fakulteta za pravne i poslovne studije*, zastupljeni su radovi iz oblasti prava, politikologije, filologije i lingvistike, bezbednosti, ekonomije i menadžmenta. Takođe, kako smo već napomenuli, CIVITAS je osnovan i s namerom jačanja naučno-istraživačkog kapaciteta ne samo zaposlenih na *Fakultetu za pravne i poslovne studije*, nego i izvan njega, tako da mu je pored navedenih i jedan od bitnih ciljeva izlaženja - čvršće povezivanje empirijskih dostignuća i saznanja akumuliranih u Srbiji i u zemljama regiona. S tim u vezi, u ovom broju objavljujemo naučne radove autora iz Albanije, Bosne i Hercegovine i Hrvatske.

Kako smo još uvek nov naučni časopis, posebno nas raduju radovi mladih naučnih delatnika, koji - iskreno verujemo, da će naučno stasavati i sazrevati zajedno sa njihovima CIVITAS-om. Koristim ovu priliku da im se posebno zahvalim, kao i svim ostalim autorima i saradnicima, koji su svojim priložima i predlozima doprineli objavljivanju drugog broja časopisa CIVITAS.

U Novom Sadu, 13. decembra 2011.

Boris Kršev

Članci
Articles

IDEAL NEPRISTRASNOSTI U ETICI I PRAVU

REZIME: Ideja nepristrasnosti ima veoma značajnu ulogu za moral i pravo. Njeni domašaji su, međutim, još od antičkog vremena u filozofskim školama drugačije ocenjivani. Paralelno s porastom svesti o značaju ideje nepristrasnosti, za praktički svet nicao je i uvid da njeno apsolutizovanje proizvodi probleme koji se ne mogu zanemariti. Kroz pokušaje proširenja čovekovih sloboda, ideja nepristrasnosti dobija naročit značaj i status u moderno doba. U Kantovoj etici ona ima ulogu čistog regulativnog ideala zbog proterivanja osećanja, žudnji i sreće iz područja morala. U oblasti prava, ideja nepristrasnosti često se projektuje u mistifikovani ideal neutralnosti modernog prava. Dvadesetovekovna filozofija donosi skepsu prema čistoj, apsolutizovanoj racionalnosti i idealima nepristrasnosti i neutralnosti kao njenim derivatima. Naročito krajem prošlog veka razvijaju se debate o granicama nepristrasnosti kao niti vodilje prava i morala, a pogotovo posredstvom pitanja o uskladivosti najdubljih ljudskih odnosa i nepristrasnosti, kao i u okviru rasprava o patriotizmu i kosmopolitizmu. Prateći razvoj ove ideje, njene promene i uticaje, autorka zaključuje da idealizovanje nepristrasnosti, baš kao i njeno osporavanje, proizlazi iz svođenja složenosti moralne svesti na jedan od njenih nužnih delova: strasti ili razum. Tako suženo shvatanje moralnosti i praktičnog područja stvara nerealan pogled na čovekovo delanje, međuljudske odnose i društvo u celini, a za posledicu često ima različite socijalne patologije.

KLJUČNE REČI: nepristrasnost, neutralnost, strasti, razum, kosmopolitizam

1. Uvod

Ideja nepristrasnosti je imala izuzetno značajnu ulogu u razumevanju pravde, prava i morala kako tokom istorije tako i u današnje vreme. Nepristrasnost je shvatana kao nužni deo pravednog i ispravnog postupanja, a nekad je poistovećivana i sa idejom pravde. Čak i mnogi vizuelni prikazi boginje pravde upućuju na nepristrasnost kao neizostavni deo pravednosti: Justicija u vreme renesanse, osim vage i mača, u rukama dobija i povež preko očiju koji simbolično upućuje na to da na njenu odluku neće uticati nebitna svojstva onih koji su se našli pred licem pravde.

I samo poreklo reči *nepristrasnost* važno je za razumevanje ideje koju ona nosi. U brojnim evropskim jezicima ta reč, pored odričnog prefiksa, sadrži i imenicu *pristrasnost* izvedenu iz odgovarajuće reči za pojam „strane“ (eng. *impartiality*; it. *imparzialità*, f.; šp. *imparcialidad*, f.; por. *imparcialidade*, f.; fr. *impartialité*, f.; nem.

die Unparteilichkeit; polj. bezstronnošč; mađ. pártatlanság; hrv. nepristranost). Reč u ovim jezicima i sama već upućuje na značenje - za osobu se kaže da je nepristrasna ukoliko nije naklonjena nijednoj od strana koje ocenjuje ili kojima sudi.

U srpskom jeziku je prisutna jedna zanimljiva razlika u odnosu na prethodno pomenute jezike. Srpska reč „nepristrasan“ ili „nepristrastan“¹ verovatno označava pojedinca koji nije obuzet strastima, nego je u stanju da razumno sagleda problem.² Već sama reč ukazuje na to da strasti mogu da pomute ispravan sud i ocenu, te se nemogućnost ovladavanja njima smatra opasnošću za pravедnost.

Uprkos tome što u osnovi imaju reči sasvim različitih značenja (strana i strast), ideja nepristrasnosti se u čitavom evropskom govornom području najčešće tumači tako da obuhvata ideju nepostojanja naklonosti ni prema jednoj od strana, a tako i ideju neostrašćenosti. Ove dve misli se najčešće s pravom posmatraju kao duboko isprepletene: kako neko ne bi bio naklonjen niti jednoj od strana, potrebno je da ne neguje neku strast (npr. ljubav, mržnju itd.) prema njima. Ista ideja ponekad se izražava i terminima neutralnost ili objektivnost³.

2. Mesto ideala nepristrasnosti u etici i pravu

2.1. Etika

Sa postepenom sekularizacijom prava i pravde, kao i sa rađanjem moralne svesti u modernom smislu, ideja nepristrasnosti je počela upadljivo da krči svoj put ka mestu jednog od regulativnih ideala područja prava i morala. Ipak, problemi i dileme koje je ideal nepristrasnosti doneo u područje praktičkog sveta nisu ostali nezapaženi ni među antičkim filozofima i umetnicima.

Pokušavši da u svojoj politeji uspostavi vlast vrlina, prvenstveno umerenosti, mudrosti, hrabrosti i pravедnosti, a ne vladavinu strasti, Platon je zamislio zajednicu u kojoj će lični odnosi imati drastično slabiju snagu i uticaj, naročito na upravljanje društvom. Kako bi umski principi bili ti prema kojima se politeja upravlja a ne „logika strasti“, potrebno je znatno ograničiti privatnu svojinu i obesnažiti porodicu tako što će biti zabranjeni brakovi do izvesnog doba, a roditeljima neće biti poznato ko su njihova deca, već će ona biti data na othranjivanje i odgoj različitim dojljama i dadiljama (Pl. Rep. 449-462). Time će biti izbegnuto uzajamno vezivanje roditelja i dece, kao i partnera, te će snaga ličnih odnosa – kao jedan od najopasnijih izvora povoda za osećanjima i korupcije, biti u velikoj meri neutralizovana. Aristotel je kratko i jezgrovito (u Platonovoj politeji) izneo kritiku ideja svoga učitelja: „... a bolje je biti zapravo nečiji bratanac nego nečiji sin na takav način!“ (Arist. Pol. 1262a 14)

¹ Rečnici srpskog jezika dozvoljavaju obe mogućnosti.

² Etimološka istraživanja treba tek da pokažu kako je došlo do ove specifičnosti. Pritom bi svakako trebalo uzeti u obzir činjenicu da ruska reč za nepristrasnost glasi „беспристрастность“.

³ Karakteristično za novi vek je da se objektivnost, kao upravljenost prema objektu izučavanja ili ocenjivanja, suprotstavlja subjektivnosti, kao tački gledišta obojenom individualnim svojstvima posmatrača.

Promišljajući šta je to valjan ljudski život i karakter, on je došao do jednog uvida koji je od neprocenjivog značaja za razumevanje morala i dometa ideala nepristrasnosti, a koji misliocima modernog doba neće uvek biti sasvim očigledan: Aristotel je uočio da je motivacija nužni deo morala i da osnovi ljudske motivisanosti za moralnost ne mogu ležati samo u čistoj sferi umskoga. Zbog toga je Stagiranin i smatrao da je Platonovo radikalno ograničavanje porodice i privatne svojine autodestruktivna sila koja će uništiti i samu politeju – jer ljudi najviše brinu o onome što je njihovo i što vole (Ibid. 1262b 20-25), a ako im se to oduzme, splasnuće i sama volja koja je integralni deo morala.

Na to da je ideal nepristrasnosti bio predmet refleksije ne samo grčkih filozofa, nego i pesnika i tragičara, poslednjih decenija posebno skreću pažnju Alaster Mekintajer i Marta Nusbaum. A. Mekintajer (Mekintajer, 2006: 171) je ukazao na način na koji je to učinjeno u Sofoklovoj tragediji „Filoktet“. Agamemnonova ekspedicija je prema ovom komadu surovo ostavila Filokteta u bolovima na ostrvu Lemnos jer im je zbog tegoba ometao putovanje. Nakon niza godina ratovanja i proročanstva koje je reklo da jedino pomoću čarobnog luka može biti okončan Trojanski rat u korist Grka, Odisej i Neoptolem su pošli na Lemnos u nadi da će pronaći potrebno oružje koje je još ranije Herakle darovao Filoktetu. Problem mesta nepristrasnosti u moralu se na neposredan način otvara za Neoptolema kada se on suočava s dilemom: ili će prevariti već nepravedno i okrutno odbačenog Filokteta, uzeti mu luk i time ugroziti njegov život, ali istovremeno i sačuvati živote svoje sabraće okončavanjem dugotrajnog rata, ili će pošteno zatražiti luk ne dovodeći u opasnost Filokteta i staviti na kocku sudbine svojih rođaka, prijatelja i saboraca. Neoptolem oseća da pristrasnost prema svojim mora imati neke granice, ali težina ove dileme biva najbolje opisana time što je na kraju komada ne rešava čovek, nego Bog (Sofokle, 1980).

Marta Nusbaum tumači Sofoklovu „Antigonu“ (Nusbaum, 2009: 101-138) sagledavajući ovu tragediju baš kroz prizmu problema nepristrasnosti. Na jednoj strani ona vidi običaje i “lični” moral Antigone, koja za izvršenje porodičnih dužnosti daje i sopstveni život, a na drugoj strani Kreonta, koji kao vladar Tebe insistira na poštovanju propisa i bezličnih procedura, bez obzira na to o kom se građaninu Tebe radi. Uprkos tome što je u pitanju njegov nećak i Antigonin brat, Kreont zabranjuje da Polinik kao napadač na Tebu i zbog toga njen neprijatelj, bude sahranjen prema vladajućim običajima, dok Antigona po svaku cenu nastoji da obavi ovu važnu porodičnu dužnost. I Antigona i Kreont postaju žrtve svojih izbora⁴, jer - može se pročitati između redova - praktičkom svetu nije primerena ni

⁴ Njihove stavove dobro ilustruju sledeći stihovi:

Kreont: „Odavno znadem dobro po iskustvu svom,
Da najgori je onaj od vladara svih
Tko ne mari za savjet ljudi razumnih
I ne kaže što misli jer ga priječi strah.
A kome više znači neki njegov drug
No domovina, taj je čovjek nevredan.“ (Sof. Ant. 180-185)
Antigona: „Jer nalog o kom zboriš ne proglaši Zeus,

krajnja pristrasnost ni krajnja nepristrasnost.

Tumačenja velikih antičkih književnih dela, koja nude A. Mekintajer i M. Nusbaum, pokazuju kako se tek pošto se stupilo na put ka prevladavanju predrasuda i različitih ograničenja antičkih pogleda na svet, odmah otvorio i niz izazova i problema koje ideal nepristrasnosti postavlja pred moral i pravo, a koga su mnogi „stari“ mislioci bili duboko svesni.

Proširenje moralnog horizonta koje je postepeno dolazilo, zaista je sa sobom donosilo oslobađanje – istovremeno i širenje domena odgovornosti, ali time nije ujedno i rešavan problem može li moralna svest izrasti na sasvim nepristrasnom tlu niti je odgovoreno na pitanje koja je to prava mera nepristrasnosti koju moral zahteva a čovek može da istrpi. Kada ideja nepristrasnosti postaje preteran, nerealan zahtev?

„Pristrasan moral“ je gotovo *contradictio in adjecto* jer moral zahteva mogućnost razlikovanja dobra i zla, ispravnog i rđavog, a za pristrasnost je svojstveno potpuno povodjenje za osećanjima te nemogućnost pravljenja te razlike. Uverenje da pojedinac uvek „instinktivno“ bira dobro mogu zagovarati samo krajnji deterministi za koje svako promišljanje ljudskog delanja mora izgledati besmisleno. Za razliku od malobrojnih koji prihvataju ovakav pogled na svet, za ostale sam pojam nepristrasnosti već podrazumeva neki nefatalistički osnov na kome izrasta elementarna etička diferencija. Baš kao što je često sam taj osnov različit, tako i sam horizont odgovornosti nema uvek prečnik iste dužine: nekada se ograničavao samo na članove jedne zajednice, ali se ponekad širio i na sva bića koja su sposobna da osećaju. Dometi nepristrasnosti, kao regulativne ideje morala, vrlo su različito sagledavani tokom višemilenijumskog promišljanja ovog problema, a neslaganja nije ostala pošteđena ni današnjica.

2.2. Rasprava o kosmopolitizmu i patriotizmu i ideja nepristrasnosti

Mesto ideje nepristrasnosti u moralu i pravu je poslednjih decenija naročito razmatrano kroz prizmu analiza fenomena patriotizma i nacionalizma. Žučnu polemiku o tome da li su patriotizam i ljubav prema naciji moralna dužnost pojedinca izazvao je članak Marte Nusbaum pod naslovom „Patriotizam i kosmopolitizam“, objavljen u časopisu *Boston review* u prvoj polovini devedesetih godina prošlog veka. M. Nusbaum je u tom tekstu kritikovala stanovište da patriotizam treba da

Nit Pravda, ukućanka svijeta podzemnog,
 Već oni drugi daše zakon ljudstvu svem.
 Ja ne smatrah tvoj nalog tako svesilnim,
 Da mogao bi smrtnik božji kršit glas,
 Što vječit je, iako nikad nepisan.
 Ne živi božja reč od dana današnjeg
 I nije tek od jučer, vječan joj je vijek
 I nitko ne zna otkad za nju znade svijet.
 Pa stog za bilo čiju objijest ne htijedoh
 Navući na se božji opravdan gnijev.“ (Sof. Ant. 445-455)

predstavlja moralnu okosnicu školskog obrazovanja, ali i samo pridavanje naročitog moralnog značaja ideji patriotizma.

Mnogi učesnici polemike koja je sledila, doživeli su kao posebno provokativne reči M. Nusbaum da je „naglašavanje patriotskog ponosa moralno opasno, a u krajnjoj liniji čak i štetno za neke vredne ciljeve kojima patriotizam želi da služi“ (Nusbaum i Koen, 1999: 10), a naročito u tvrdnji da je favorizovanje nacionalne pripadnosti u odnosu na pripadnost ljudskom rodu „definisanje sebe na osnovu moralno irelevantne karakteristike“ (Ibid.: 12).

Razvijena je čitava paleta stavova koja u osnovi ima problem mesta ideala nepristrasnosti u moralu i pravu. Ne sasvim pravedno, mnogi autori su M. Nusbaum pripisali zagovaranje jednog mistifikovanog ideala nepristrasnosti i zatim izneli različite kritike te ideje, koje su se kod mnogih uobličile u jasan zazor od kosmopolitizma. Ta skepsa prema kosmopolitizmu nikla je u okviru više ravni njihovih kritika: nerealnosti kosmopolitizma, ideji o njegovom imanentno imperijalističkom karakteru (bilo vojnom, bilo ekonomskom ili nekog drugog tipa), udaljenosti kosmopolitiskog pogleda na svet od čovekove „prirodne“ psihičke nastrojenosti i običajnosti, praznine kosmopolitizma [naročito kod Gatman, (Ibid.: 85)], ideologizovanosti svakog kosmopolitizma [Mekonel (Ibid.: 98)] i lišenosti kosmopolitizma svake vrste erosa [Pinski (Ibid.: 106)].

Sasvim konkretna su pitanja [Bok (Ibid.: 50)] koja se tiču imigracione politike zemalja današnjice, strane pomoći ugroženim ili manje razvijenim područjima sveta i međunarodnih intervencija, a na koja je potrebno ponuditi odgovore ako moralne dužnosti pojedinca ne ograničavamo samo na članove sopstvene domovine ili nacije.

Uprkos nekim značajnim uvidima u nedostatke različitih kosmopolitiskih stanovišta, nepristrasnost ograničenu na neku zatvorenu grupu nije moguće dosledno zasnovati i zato je ona uvek parohijalnog karaktera i ispunjena predrasudama, kako s pravom tvrdi i A. Sen (Ibid.: 445) učestvujući u ovoj polemici. Nema tih kvaliteta određenog državljanstva ili naroda koji zasecaju dublje od brazde ljudskosti, te rigidno ograničavanje morala takvim granicama može biti samo mitološki, to jest predmoralno zasnovano. Ovaj uvid, međutim, zadatak zasnivanja morala, odnosno određivanja dometa ideje nepristrasnosti ne čini lakšim; on samo isključuje česte stranputice kojima neki kreću upuštajući se u ovaj posao. Naime, ako bi nepristrasnost bila apsolutni moralni ideal bili bi nemogući odnosi prijateljstva i ljubavi⁵ koji čine nužne delove ljudskog bivstvovanja. S druge strane, potpuno odsustvo vladanja strastima predstavlja uništenje ne samo morala, nego i *ljudskog* društva. Složen problem koji se pri razmatranju odnosa ideje nepristrasnosti i morala otvara, dakle, glasi: kako odrediti koja je prava i opravdana mera strasti? Ili: koji su to minimalni standardi nepristrasnosti bez kojih sam fenomen morala nije moguć?

⁵ Na ovu vezu morala i ljubavi i prijateljstva posebno je skrenula pažnju i L. Mc Fall u članku „Integrity“.

2.3. Pravo

U području prava moguće je napraviti razliku između ideje nepristrasnosti tokom sprovođenja prava i samog odnosa ideja nepristrasnosti i pravde. I u prvom i u drugom slučaju može se postaviti pitanje u kom je stepenu ideja nepristrasnosti ostvarena i ostvariva.

Pitanjem o nepristrasnosti u sprovođenju prava naročito se bavi profesionalna, tačnije pravna etika. Osnovna uloga sudije je da bude nezavisan i nepristrasan donosilac odluka, te se nepristrasnost u današnjici, ali i u prošlosti, označava kao jedna od najvažnijih profesionalnih vrlina sudija⁶. Dok nezavisnost podrazumeva odsustvo spoljnih uticaja koji remete sudijski rad (bilo statusnog, političkog, ekonomskog, bezbednosnog tipa ili, na primer, pritiska javnosti), nepristrasnost se u ovom području shvata, pre svega, kao odsustvo naklonosti prema nekoj od strana. Nezavisnost je uvek u određenoj meri individualno svojstvo a ne samo rezultat postojećeg stanja u društvu, te neko neće pokazivati ovu vrlinu čak i kada postoje povoljni uslovi za njeno negovanje, dok će se neki pojedinci ponašati vrlo nezavisno i pri izrazito visokom stepenu spoljnih pritisaka. Nepristrasnost zavisi od individualnih svojstava pojedinca, barem u onoj meri u kojoj je to slučaj i kod nezavisnosti.

Mehanizmi sprečavanja sukoba interesa su načini da se otklone i ublaže one okolnosti u kojima su ljudi naročito skloni da umešaju sopstvene strasti u procenu datog slučaja. Te okolnosti, naravno, nije moguće pobrojati, ali je činjenica da postoje neke tipične situacije koje kod značajnog broja ljudi izazivaju pristrasnost. Napomenuto je da ih je još Aristotel uočio (odnos prema voljenima i sopstvenoj svojini), a čak je i Zakon dvanaest tablica (tablica 9.3) predviđao smrtnu kaznu za sudiju ili arbitra, koji bi primao novac ili poklone koji su za cilj imali da utiču na njegovu odluku. U današnjim zakonima i kodeksima, kao tipične situacije koje izazivaju sukob interesa, odnosno predstavljaju ozbiljnu opasnost po nepristrasnost donosioca odluka, s pravom su prepoznati emotivni odnos prema nekom od učesnika postupka (bilo osećanja naklonosti bilo nenaklonosti), ili njemu bliskog pojedinca, ranije lično učešće u postupku u drugom svojstvu, lični interes finansijskog ili srodnog tipa⁷ donosioca odluke ili nekoga ko mu je blizak, *ex parte* komunikacija s jednom od strana tokom trajanja postupka kojom se ugrožava načelo *audiatur et altera pars* i potencijalno daje neopravdana prednost jednoj strani. U najširem smislu posmatrana, pristrasnost se sagledava i u donošenju odluka na osnovu ideoloških ili svetonazornih ubeđenja i predrasuda, što se između ostalog ogleda i u zahtevu za apolitičnošću sudija.

⁶ Na primer, nepristrasnost danas predstavlja drugi kanon Standarda sudijske etike u Srbiji, drugu po redu vrednost Bangalorskih principa sudijskog ponašanja (UN) i sastavni deo trećeg kanona Sudijskog kodeksa SAD.

⁷ Ovde se mogu ubrojati i one situacije koje dovode do uvećanja moći pojedinca sticanjem izvesnih društvenih privilegija zahvaljujući pristrasno donetoj odluci a ne valjanjoj profesionalnoj delatnosti.

Posebno je zanimljivo poslednje ograničenje pristrasnosti koje ujedno i otvara širi problem odnosa ideje prava i ideala nepristrasnosti. U donošenju odluka, sudija treba da primenjuje pravne propise. Ipak, postoje prilike kada nije lako naći nedvosmislen odgovor u zakonima, nego je potrebno sagledati mnoštvo činilaca u datoj situaciji i pronaći odluku koja se najbolje može potkrepiti postojećim propisima. U tom slučaju, u procenu se mogu umešati lične predrasude i ubeđenja donosioca odluka. Ekspertska pomoć je često i sama prekratkog domašaja, a naročito u domenu društveno-humanističkih nauka koje su i same bojno polje vrlo divergentnih gledišta. Drastičnije slučajeve ovog vida pristrasnosti donekle ograničavaju sami zakoni zabranjujući diskriminaciju na osnovu rase, nacionalne, verske ili, na primer, rodne pripadnosti, ali ove načelne zabrane ne dosežu uvek do uvreženih kulturnih ili individualnih stereotipa o ulozi majke i oca u porodici, suštini intimnog odnosa, časti i ugleda, smislu dobrih običaja, suštini obrazovanja, prihvatljivim religijskim praksama i uverenjima, svojstvima indoktrinacije itd. Svi ovi problemi se ne mogu razmatrati samo načelno, nego je neophodno pred očima imati pojedinačan slučaj koji je baš zbog nedostatka matematičke strogosti u određenoj meri porozan za različita predubeđenja. Ipak, u nedostatku jasnog odgovora u propisima, zahtev za nepristrasnošću počinje nekad zastrašujuće da liči na zahtev za apstinencijom od onoga što smatramo razumnim.

Na početku ovog odeljka pomenut je i drugi problem koji se tiče odnosa ideje nepristrasnosti i prava. Moderno zapadno pravo sebe često proglašava vrednosno-neutralnim spram ideologija, verovanja i uverenja, kao i nepristrasnim regulativnim sadržajem. Poznato je da značajan deo filozofije i humanističkih nauka, pa i same praktičke filozofije, počev od kraja devetnaestog veka pa do danas, gaji duboku skepsu prema ovakvom načinu posmatranja moderne kulture, pa i prava kao jednog njenog proizvoda. U osnovi ovakve ideje neutralnosti stoji specifično shvatanje ljudske razumnosti koja se shvata kao moćna, čista, neprikosnovena, nekoruptibilna i u svakom smislu pouzdana vodilja ljudskog života. Za takvu racionalnost je karakteristično da je suprotstavljena emocijama, pa čak i prirodi, te da je shvaćena kao suvereni i legitimni vladar ljudskog sveta.

3. Strast, razum i neutralnost

Moderno doba donelo je uzdizanje razuma, naročito njegovim suprotstavljanjem veri kao nepouzdanom osnovu znanja. Izuzev vere, i osećanja i žudnje dobijaju pečat nečega što remeti istinito saznanje i ispravno delanje. U području etike Kant se razračunava sa žudnjama odbacujući svaki eudajmonizam i tvrdeći da sreća ne može biti svrha morala, smatrajući da se samo umom stiže do slobode⁸.

⁸ »Ako se pođe od tog načela i započne od patološkog, ili čisto estetskog, ili i moralnog osećanja (subjektivno-praktičkog umesto objektivnog), tj. od materije volje, svrhe, a ne od njene forme, tj. zakona, da bi se odatle odredile dužnosti: onda, naravno, nema nikakvih metafizičkih načela nauke o vrlini – jer osećanje, ma čime bilo pobuđeno, svagde je fizičko.« (Kant, 1993: 178)

Ipak, oštrije odvajanje „strasti duše“ i područja razuma nije samo novovekovnog datuma. Ono je bilo jedna od okosnica filozofskih razilaženja još u antičko doba.

Suprotstavljajući se Sokratovoj i Platonovoj intelektualizaciji sveta prakse (poistovećivanju vrline i znanja i marginalizovanju uloge emocija u čovekovom valjanom životu), Aristotel je tvrdio da je vrлина stanje s izborom, a izbor nije ništa drugo do „prava mera žudnji za stvarima koje su u našoj moći.“ (Arist. EN 1113a 10-11) U svom shvatanju moralnosti, on je integrisao strasti duše i promišljanje tako da promišljanje ne čini strasti izlišnim ili manje vrednim, nego im postavlja izvesne granice.

Čuvena je Aristotelova tvrdnja da bogovi i zveri ne mogu imati ni vrlinu ni porok (Ibid.: 1145a 25-28); prvi jer u svojoj samodovoljnosti ne mogu imati žudnje, a drugi zbog toga što im nedostaje razum. Tako je on još u četvrtom veku pre nove ere insistirao na tome da moral nema samo intelektualnu stranu, nego da su za njega neophodne i „strasti duše“. Potpuno negiranje žudnji i osećanja tj. strasti, vodi gušenju vrline.

Aristotel polazi od toga da je svrha morala sreća (tačnije eudajmonija), a za njegovo ostvarenje su potrebne i žudnje i osećanja. Na kraju krajeva, za Aristotela imati vrlinu znači ispravno osećati i u skladu sa tim postupati u datim okolnostima. Za razliku od njega, Kant proteruje ideju sreće iz polja morala i smatra da je poštovanje kategoričkog imperativa dovoljna i realna pokretačka sila morala. Pošto ga suprotstavlja „fizičkom“ delu ličnosti, on se mora čuditi otkud moralni zakon u čoveku baš kao što se u poznatom citatu čudi i zvezdanom nebu nad nama.

Kantovom stanovištu bliža je stoička koncepcija etike, a na putu ka odvajanju morala i sreće značajnu ulogu je odigrala i hrišćanska ideja askeze. Stoičari⁹ su uz filozofa-mudraca, kao krajnji uzor čovečanstva usko vezali ideal apatije. Za razliku od Aristotela, koji je mnoge „spoljašnje“ činioce [npr. zdravlje, dobro poreklo, dobro potomstvo, prijatelje itd. (Ibid.: 1099b5-6)] sagledao kao po pravilu potrebne preduslove srećnog i vrlog života, stoičari su značajan deo tog spoljašnjeg označili kao *adiafora* – moralno beznačajno¹⁰. Oni su smatrali da ti činioци ne smeju i ne treba da ometaju čovekov duševni mir – krajnji moralni

⁹ U ovom radu nije moguće dati jednu diferenciraniju sliku stoičke škole koja svakako postoji.

¹⁰ „Po Hekatonu, Apolodoru i Hrizipu, život - smrt, zdravlje - bolest, zadovoljstvo - bol, lepota - ružnoća, snaga - slabost, bogatstvo - siromaštvo, dobar glas - nepoznatost, visoko poreklo - nisko poreklo – nisu ni dobro ni zlo jer čoveku niti koriste niti škode.“ (Laertije, 1979: 233). Oni smatraju da je sve nabrojano moralno indiferentno – suprotstavljajući se na taj način i Aristotelu - jer nije ni dobro ni loše po sebi. Na ovom mestu moguće je samo napomenuti da stoičari ipak ne idu toliko daleko kao kinici i ne odbacuju sasvim značaj svega spoljašnjeg, ali njihovo shvatanje moralnog života obeležava snažan zaokret ka unutrašnjem duševnom životu čoveka za razliku od razumevanja vrline klasičnog perioda Grčke. Inače, baš je ideja o *adiafora* odigrala veoma značajnu ulogu u prokrčivanju puta ka univerzalnom ljudskom dostojanstvu i odbacivanju klasično-grčkih (i Aristotelovih) diskriminatornih nazora (slobodni-roboti, Heleni-varvari...), ali ta tema već izlazi s osnovnog problemskog koloseka ovog rada.

cilj stoičara, te da stanje vrline u stvari zahteva pobeđu nad strastima, odnosno potpuno ovladavanje njima. Na taj način se stiže do apatije, stanja nepomućenog strastima, kao konačnog životnog cilja. Svrha „udara“ na strasti¹¹ bila je mogućnost pouzdanog ovladavanja čovekovom sudbinom.¹² Istovremeno, biva „načeto“ jedinstvo emotivnog i racionalnog aspekta moraliteta koje je Aristotel zastupao.

Sasvim drugačija etička paradigma koju donosi hrišćanstvo, iako će posredstvom vere na velika vrata uvesti iracionalnost, a grčko uzdizanje razuma posmatrati kao *hybris*, ipak je suprotstavljena „strastima duše“. Aristotelovo „tropartitno“ tumačenje karakternih vrline i poroka¹³ biće zamenjeno dvopartitnim modelom po kome će na jednoj strani biti vrline shvaćena kao krajnost, a na drugoj porok tj. čista strast, pre svega, predstavljena u liku žudnje. Kao najveći grehovi se tako i pojavljuju najjače žudnje, dok manjak strasti više ne predstavlja porok nego vrlinu (skromnost, poniznost itd.). Uspostavljaju se asketski ideali koji zahtevaju jednu vrstu obamrlosti u odnosu na „strasti duše“, a prava mera strasti je njihovo ukidanje¹⁴. Pripremljen je put za moderno dualizovanje razuma i strasti duše u etici i za Kantovo poimanje „čiste“ moralne motivacije.

U okviru engleskog govornog područja, na probleme Kantove etike proizvedene „aspektom nepristrasnosti“ među prvima je ukazao Bernard Vilijams. Po njemu, jedno od osnovnih svojstava Kantove etike je ideja da se moralna tačka gledišta može jasno izdvojiti i da je suprotna samointeresnoj tački gledišta, kao i stav da je za moralnost centralna nepristrasnost i indiferentnost prema pojedinačnim odnosima, da ona zahteva apstrahovanje od posebnosti, pa i od samog agenta moralnog delanja, kao i oštra razlika između moralne i „ne-moralne“ motivacije i predikat digniteta koji se proriče moralnosti (Williams, 1999: 2). Vilijams smatra da postoje neke temeljne želje i projekti svakog pojedinca koji osmišljavaju njegovu/njenu egzistenciju a da nepristrasan odnos prema njima, koji neke etike traže (njegova meta je pored Kantove i utilitaristička etika), uništava sopstvo. To se dešava zato što sopstvo zahteva smisao – a smisla nema bez bazičnih projekata i individualnog identiteta (Ibid. 2-5). Drugim rečima, Vilijamsovo duboko uverenje koje stoji u osnovi njegovih razmatranja glasi da ideja smisla nije spojiva s idejom čiste nepristrasnosti i da Kantova etika oštećuje ideju individualnosti.

U nemačkom govornom području kritika poimanja individue u Kantovoj etici, s obzirom na srodne probleme, pojavila se barem šezdesetak godina ranije kada

¹¹ Izuzev retkih eupatija, većina osećanja u stoičkoj filozofiji dobija negativan predznak jer predstavljaju prepreku na putu ka vrlini.

¹² Veoma zanimljive analize odnosa Sokrata i Platona prema grčkim tragičarima daje M. Nusbaum u „Krhkosti dobrote“, tvrdeći da je osnovna ambicija dvojice Atinjana bila da nasuprot uticajnim umetnicima postave novu etičko-ontološku paradigmu: po M. Nusbaum, Sokrat i Platon žele da pokažu da je pomoću intelekta moguće očuvanje čovekove sreće, to jest da čovek nije prepušten slučaju i sudbini kako to velike tragedije pokazuju (Nusbaum, 2009: 143 ff).

¹³ Karakterne vrline su po Aristotelu uvek sredina između dva poroka: poroka viška i poroka manjka.

¹⁴ Ako je neki autor za središnju temu svoga opusa uzео genealogiju evropskog morala iz ove perspektive, onda je to F. Niče.

je Maks Šeler objavio svoje delo „Formalizam u etici i materijalna etika vrednosti. Novi pokušaj utemeljenja etičkog personalizma“.¹⁵ Šelerova meta je Kantovo utemeljenje pojma osobe samo na umu i paralelno odbacivanje osećanja čime dolazi do poništavanja ljudske individualnosti. U svom spomenutom poznatom delu on pokušava da izgradi jednu etiku koja će potvrditi konstitutivnost emocija za ljudsku personalnost. Osećanja, takođe, ulaze u apriori osobe (Scheler, 1966: 84), a ne samo um – to je misao kojom se Šeler sasvim distancira od Kanta. On sluti da u osnovi logocentrične etike stoji jedan dualizam duha i prirode (a zatim i ljudskog i animalnog, te razuma i strasti) koji moralne norme čini suviše udaljenim od stvarnosti, ali će ta misao eksplicitno biti razvijana tek kasnije.

Idealu nepristrasnosti je tako još od helenističkog doba polako pripreman put, da bi se kroz srednjovekovne ideje i novovekovno uzdizanje matematizovanog razuma konačno našao s one strane prirode, osećanja i žudnji. Umesto kao ispravna mera, razumnost je shvaćena kao negacija osećanja i žudnji, moral kao idealno nepristrasno, a pravo kao idealno neutralno. Ideja nepristrasnosti se preokrenula u ideal nepristrasnosti.

Dvadesetovekovna filozofija je, međutim, na obe strane okeana razotkrila idealnotipski karakter nepristrasnosti i probleme koje njeno apsolutizovanje donosi. Pronicljive kritike su na svetlo iznele uvide da idealizacija nepristrasnosti u etici završava u nemogućnosti pružanja zadovoljavajućeg odgovora na pitanje o moralnoj motivaciji, omalovažava značaj osećanja i individualnog identiteta za čovekov život. Istovremeno, one su postavile i jedan od najsloženijih zahteva budućim generacijama: zadatak da se na drugačiji način sagleda odnos duha i prirode, strasti i razuma, a zatim i sam fenomen morala.

4. Zaključak: ideal nepristrasnosti i složenost moralne svesti

Polemika koja je razvijena u pogledu mesta ideala nepristrasnosti u moralu i pravu, iako nije zaključena, neku vrstu privremenog epiloga dobila je u pojmovima razumne nepristrasnosti i razumne pristrasnosti. Uvid da pojedinim uverljivim argumentima raspolažu obe strane debate, doveo je do toga da neki od njenih učesnika sagledaju da ekstremna stanovišta prati najviše poteškoća, odnosno da u čistim oblicima ni nepristrasnost ni pristrasnost ne predstavljaju poželjne etičke regulative.¹⁶

¹⁵ Šelerova razmatranja nisu se pojavila niotkuda: čitav egzistencijalizam je manje-više izrastao iz ove grupe problema.

¹⁶ Na primer, Alan Tomas tvrdi da je samo razumna pristrasnost kompatibilna s idejom sopstva (Thomas, 2005: 25), M. U. Voker skreće pažnju na nereálnost zagovaranja čiste logike nepristrasnosti u etici, naročito kritikujući omiljene slike koje su u tu svrhu upotrebljavane: poziciju Božjeg oka, univerzuma, nepristrasnog sudije itd. (Walker, 1991: 765-767), dok V. Bader zaključuje da je današnjici s njenim globalnim problemima radije potrebna razumna nepristrasnost nego razumna pristrasnost (Bader, 2005: 101).

Čista ideja nepristrasnosti pokazala je karakter „rđave beskonačnosti“ kada je bilo potrebno zasnovati praktičko polje na njoj. Ona zahteva neku vrstu apstinencije od individualnosti i nagrizi čovekovu moralnu motivaciju izjednačavajući prijatelje i strance, bližnje i nepoznate, sopstvene i tuđe želje. Neki autori s pravom skreću pažnju na to da ne postoje samo patologije pristrasnosti, nego i patologije nepristrasnosti (sl. Barber 1999). Nivelisanje ljudskih odnosa predstavlja veliku pretnju ljudskosti, dok, s druge strane, možda i nema opasnije ideje od pokušaja da se društvo i moral zasnuju samo na žudnji, strasti i emociji.¹⁷ Tako se praktičko polje nalazi između Scile i Haribde, koje izranjaju uvek kada se moralnost neopravdano sužava na jedan od svojih konstituensa: strasti ili razum.

Moralna svest, pa ni polje prakse, nisu samo proizvodi razuma; osećanja, žudnje i motivacija su za nju jednako nužni. Pristrasnost mora imati neko razumno opravdanje, ali ni razum ne može postojati sasvim nezavisno od strasti a da ne bude obesmišljen. Jedno treba da se legitimise u drugome. Logikom pristrasnosti ukidaju se sloboda i pravda, čistim idealom nepristrasnosti sam život.

Ni u polju prava, ni u području etike ne sme biti zanemaren uvid da se praktički svet izvitoperuje ako se bilo razumska, bilo strastvena strana čovekove prirode ne sagledaju kao njegovi sastavni delovi. Oспорavanje ideje nepristrasnosti i njeno oštro relativizovanje korak je u ambis nehumanoga. Pa opet, pokušaji da se pravo i moral zasnuju kao sasvim neutralni, matematički racionalni, predstavljaju opasno i utopističko mistifikovanje veze pravde i dobra, vrline i sreće, razuma i strasti.

LITERATURA:

- Aristotel (1988). *Nikomahova etika*. Zagreb: Globus.
- Aristotle (1928). *Politics*. Preuzeto sa: http://www.gutenberg.org/files/6762/6762-h/6762-h.htm#2H_4_0018
- Bader, V. (2005). Reasonable impartiality and priority for compatriots. A criticism of liberal nationalisms main flaws. *Ethical theory and moral practice*, 8, pp. 83-103
- Barber, B. (1999). Ustavno poverenje. U: (ur.) Nusbaum, M. i Koen Dž., *Za ljubav domovine. Rasprava o granicama patriotizma*. Beograd: Čigoja, str. 39-46.
- Bok, S. (1999). Od dela ka celini. U: (ur.) Nusbaum, M. i Koen Dž., *Za ljubav domovine. Rasprava o granicama patriotizma*. Beograd: Čigoja, str. 47-54.
- Gatman, E. (1999). Demokratski građanski status. U: (ur.) Nusbaum, M. i Koen Dž., *Za ljubav domovine. Rasprava o granicama patriotizma*. Beograd: Čigoja, str. 81-88.
- Kant, I. (1993). *Metafizika morala*. Sremski Karlovci-Novı Sad: IKZS.
- Laertije, D. (1979). *Životi i mišljenja istaknutih filozofa*. Beograd: BIGZ.
- McFall, L. (1987). Integrity. *Ethics*, 98, pp. 5-20.
- Mekintajer, A. (2006). *Traganje za vrlinom*. Beograd: Plato.

¹⁷ Jedan od autora koji su to pokazali na vrlo upečatljiv način u prvoj polovini XX veka, bio je H. Plesner. To je i tema njegove knjige „Granice zajednice“.

- Mekonel, M. V. (1999). Ne zanemarujte male čete. U: (ur.) Nusbaum, M. i Koen Dž., *Za ljubav domovine. Rasprava o granicama patriotizma*. Beograd: Čigoja, str. 95-102.
- Nusbaum, M. (1999). Patriotizam i kosmopolitizam. U: (ur.) Nusbaum, M. i Koen Dž., *Za ljubav domovine. Rasprava o granicama patriotizma*. Beograd: Čigoja, str. 9-28.
- Nusbaum, M. (2009). *Krhkost dobrote*. Beograd: Službeni glasnik.
- Pinski, R. (1999). Eros protiv esperanta. U: (ur.) Nusbaum, M. i Koen Dž., *Za ljubav domovine. Rasprava o granicama patriotizma*. Beograd: Čigoja, str. 103-110.
- Platon (1969). *Država*. Beograd: Kultura.
- Plesner, H. (2004). *Granice zajednice*. Novi Sad: IKZS.
- Scheler, M. (1966). *Formalismus in der Ethik und die materiale Wertethik*. Bern und München: Francke Verlag.
- Sen, A. (2002). Open and Closed Impartiality. *The Journal of Philosophy*, 99, pp. 445-469.
- Sofokle (1982). *Antigona*. Sarajevo: Svjetlost.
- Sofoklo (1980). *Filoktet*. Zagreb: GZH.
- Thomas, A. (2005). Reasonable partiality and the agents point of view. *Ethical theory and moral practice*, 8, pp. 25-43.
- Walker, M. U. (1991). Partial Consideration. *Ethics*, 101, pp. 758-774.
- Williams, B. (1999). Persons, character and morality. In: *Moral luck*. Cambridge: Cambridge University Press, pp. 1-20.

IDEAL OF IMPARTIALITY IN ETHICS AND LAW

ABSTRACT: The idea of impartiality has always had a particular importance for morality and law. Yet, its prospects have been differently assessed in various philosophy schools from the ancient times. Simultaneously with the rise of the awareness of the importance which the idea of impartiality has for the world of praxis, grew the insight that its absolutization brings about considerable problems. Particular importance and status got the idea of impartiality in the modern era. In the ethics of Immanuel Kant it became a pure regulative ideal due to his removal of passions, emotions and happiness from the field of morality. In the domain of law, the idea of impartiality has been often projected into the mystified ideal of the neutrality of modern law. Twentieth century philosophy yielded a skepticism towards pure and absolute rationality and the ideals of impartiality and neutrality as its derivatives. At the end of the last century intense debates have been developed considering the limits of impartiality understood as the pure essence of morality and law, especially in relation to its compatibility with the deepest human relations as well as regarding the issues of patriotism and cosmopolitanism. Following the development of this idea, its transformations and effects, the author concludes that the idealization of impartiality, as well as its refusal, result from the reduction of the complexity of moral consciousness into one of its inevitable aspects: passions or reason. Such narrow views upon morality and the field of *praxis* bring forth an unrealistic comprehension of human action, interpersonal relationships and the society in general and often end up with different social pathologies.

KEYWORDS: impartiality, neutrality, passion, reason, cosmopolitanism

MENS REA - GENOCIDNA NAMJERA

REZIME: U ovom radu akcentirana je važnost specijalnog ili posebnog umišljaja „*dolus specialis*“ i krivičnopravno utvrđivanje postojanja genocidne namjere kao specifičnog i jedinstvenog obilježja zločina genocida. Prilikom utvrđivanja postojanja genocidne namjere naglašena su shvatanja koja su relevantna u praksi međunarodnog pravosuđa, čiji rad je u značajnoj mjeri otklonio pojedine nejasnoće koje se odnose na pitanja koja nisu precizno i jasno propisana u Konvenciji o sprečavanju i kažnjavanju zločina genocida iz 1948. godine. Kroz rad se artikulira kompleksnost utvrđivanja postojanja genocidne namjere, te visoko postavljeni krivičnopravni standardi dokazivanja subjektivnog elementa genocida. U tom kontekstu, od suštinske važnosti su relevantne presude koje se odnose na genocid, odnosno utvrđivanje postojanja genocidne namjere. Također, nedvosmisleno je potvrđena krivičnopravna autonomnost genocida, kao međunarodnog krivičnog djela sa određenim specifičnostima u odnosu na druge međunarodne zločine.

KLJUČNE RIJEČI: genocid, genocidna namjera, „*dolus specialis*“, međunarodno pravosuđe

1. Uvodna razmatranja

Dramatičan raspad bivše jugoslavenske države (Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije - SFRJ), koji je rezultirao destruktivnim djelovanjem i oružanim sukobima sa nesagledivim posljedicama, prinudio je Ujedinjene nacije, kao univerzalnu svjetsku organizaciju da reaguje na način da je Savjet bezbjednosti rezolucijom 827 od 25. maja 1993. godine osnovao „Međunarodni sud za krivično gonjenje lica odgovornih za ozbiljna kršenja međunarodnog humanitarnog prava na teritoriji Jugoslavije od 1991. godine“.² Ne ulazeći u uzroke, kao ni u okolnosti nastanka ratova na teritoriji bivše Jugoslavije, evidentno je da je pomenuti tribunal u značajnoj mjeri doprineo krivičnopravnom shvatanju i tumačenju genocidne namjere, s obzirom na činjenicu da Konvencija o sprečavanju i kažnjavanju zločina genocida iz 1948. godine ne sadrži relevantne pojedinosti koje se odnose na

¹ karovic.s@hotmail.com

² Godinu dana kasnije tj. 1994. godine osnovan je drugi *ad hoc* tribunal, odnosno Međunarodni krivični sud za Ruandu, ICTR sa ciljem da procesuirá stravične zločine izvršene u Ruandi, počev od aprila 1994. godine. Dva *ad hoc* tribunala su u značajnoj mjeri doprinijela krivičnopravnom razumijevanju i shvatanju zločina genocida.

subjektivni element zločina. Navedenom konvencijom, zločin genocida je stekao krivičnopravnu autonomnost jer je neposredno prije izrade i usvajanja iste ovaj zločin bio podvrsta zločina protiv čovječnosti. Pojam genocida se i prije izrade i usvajanja navedene Konvencije spominjao u katalogu krivičnih djela, pogotovo je eksploatisan u kontekstu stravičnih događaja iz Drugog svjetskog rata, ali u tom periodu nije egzistirao kao posebno i samostalno krivično djelo. Statut stalnog Međunarodnog krivičnog suda, kao i Statut tribunala za bivšu Jugoslaviju, na identičan način su normativno odredili zločin genocida - na način da su preuzeli određene odredbe sadržane u Konvenciji o sprečavanju i kažnjavanju zločina genocida iz 1948. godine, a samim tim na isti način propisali i subjektivni element zločina - *mens rea* (genocidnu namjeru).

Sušтина genocidne namjere je u tome da se preduzimanjem jedne ili više propisanih radnji izvršenja sadržanih u članu Druge konvencije o sprečavanju i kažnjavanju zločina genocida, povrijedi ili ugrozi integritet članova zaštićene grupe i ostvari posebna ili krajnja namjera, a to je potpuno ili djelimično uništenje grupe.³ Postojanje individualne krivične odgovornosti u međunarodnom krivičnom pravu podrazumijeva ne samo ponašanje suprotno nekom materijalnom pravilu, već i postojanje subjektivnog elementa (namjere) kod izvršioca. Krivična djela protiv čovječnosti i međunarodnog prava su propisana i u Krivičnom zakonu Bosne i Hercegovine (Službeni glasnik BiH, 32/2003, Krivični zakon BiH) u skladu sa međunarodnim ugovorima i konvencijama, čime je naša zemlja ispoštovala svoje obaveze. Zločin genocida, kao autonomno krivično djelo, propisan je u članu 171⁴ Krivičnog zakona Bosne i Hercegovine, te je u normativnom smislu „zločin nad zločinima“, inkorporiran u nacionalno krivično zakonodavstvo. Konvencijsko definisanje pojma genocid je na isti način prihvaćeno i inkorporirano, odnosno inkriminisano i u domaćem (nacionalnom) pravu susjednih zemalja - Srbije, Hrvatske, Crne Gore.

2. Genocidna namjera u praksi međunarodnog pravosuđa

Praksa međunarodnog krivičnog pravosuđa, prije svega, rad *ad hoc* tribunala za bivšu Jugoslaviju i Ruandu⁵ (presuda protiv Jean Paula Akayesa, <http://>

³ U članu 2. Konvencije o sprečavanju i kažnjavanju zločina genocida propisano je alternativno pet genocidnih radnji izvršenja: 1. ubistvo članova grupe (naroda), 2. uzrokovanje teških tjelesnih ili mentalnih povreda članovima grupe (pripadnika određenog naroda), 3. namjerno podvrgavanje grupe takvim životnim uslovima koji dovode do njenog potpunog ili djelimičnog fizičkog uništenja 4. uspostavljanje mjere s namjerom sprečavanja rađanja u okviru grupe (naroda), 5. prinudno premiještanje djece iz jedne grupe u drugu. U teoriji su prisutne opravdane kritike i primjedbe da Konvencija nije obuhvatila sve moguće načine (modalitete) uništavanja zaštićenih grupa.

⁴ U članu 171 Krivičnog zakona Bosne i Hercegovine, zločin genocida je propisan na isti način kao u Konvenciji o sprečavanju i kažnjavanju zločina genocid iz 1948. godine.

⁵ Posebno je značajno istaći prvu presudu utemeljenu na Konvenciji o sprečavanju i kažnjavanju

www.ictor.org), doprinijela je u velikoj mjeri shvatanju i tumačenju posebnog ili specijalnog umišljaja „dolus specialis“, kada je u pitanju zločin genocida. Analizom pojedinih predmeta (Krstić, Blagojević, Stakić, Nikolić, Jelisić, Sikirica i dr.), u kojima je tretiran ovaj zločin, evidentno je da je genocidna namjera jedinstveno obilježje zločina genocida. Kumulativno propisani elementi zločina genocida podrazumijevaju, pored utvrđivanja objektivnih elemenata (postojanje jedne ili kombinacija više radnji izvršenja), postojanje i subjektivnog elementa. Otuda se pod genocidnom namjerom smatra namjera da se grupa uništi „kao takva“. (Ivanišević, Ilić, Višnjić, Janjić, 2008:71)

Iz naprijed pomenutih predmeta, može se izvesti zaključak da je puno jednostavnije utvrditi, odnosno dokazati postojanje objektivnog elementa zločina, dok je dokazivanje postojanja genocidne ili uništavačke namjere kod izvršioca kompleksnije i zahtijevnije u krivičnoppravnom smislu. Pravilno shvatanje genocidne namjere je od krucijalne važnosti kada je u pitanju otklanjanje nepotrebnog poistovjećivanja zločina genocida sa drugim međunarodnim zločinima. Uvažavajući činjenicu da međunarodna krivična djela u užem smislu,⁶ za posljedicu imaju nesagledive i stravične zločine, kao i druge zajedničke karakteristike, upravo zbog te činjenice veoma često se poistovjećuju, što je sa krivičnopavnog aspekta pogrešno.

Ono što je značajno akcentirati jeste da se genocidna namjera razlikuje od motiva, s obzirom na činjenicu da lični motiv može biti ostvarenje lične ekonomske dobiti ili političke koristi ili oblika moći, ali to ne sprečava počinioca da pored toga ima i konkretnu namjeru da počini genocid (presuda žalbenog vijeća u predmetu Jelisić, par. 49, MKSJ). Motiv izvršioca je irelevantan prilikom utvrđivanja postojanja genocidne namjere. Teret dokazivanja zločina genocida se manifestuje u kompleksnosti dokazivanja specijalnog ili posebnog umišljaja „dolus specialis“, koji je pored genocida propisan i za neke oblike zločina protiv čovječnosti (npr. progon). Poseban ili specijalan umišljaj, kada je u pitanju zločin genocida, podrazumijeva da izvršilac u konkretnom slučaju pored preduzimanja radnje izvršenja (npr. ubijanje članova grupe, nanošenje teških tjelesnih ozljeda ili neka druga propisana radnja izvršenja), teži postizanju nekog posebnog cilja, a to je potpuno ili djelimično uništenje zaštićene (nacionalne, etničke, rasne ili vjerske) grupe. Mentalni ili subjektivni element genocida, kao zločina koji povlači međunarodnu krivičnu odgovornost, sadržan je u članu II, stav 1. Konvencije o genocidu (i odgovarajućim običajnim pravilima): „Namjera potpunog ili delimičnog uništenja jedne nacionalne, etničke, rasne ili verske grupe“. (Kaseze, 2005: 118)

genocida iz 1948. godine, protiv Jean Paul Akayesu od strane Međunarodnog krivičnog suda za Ruandu 2. Septembra 1998. godine, ICTR-96-4-T, vidi na <http://www.ictor.org>. Navedena presuda zavređuje pažnju u kontekstu jasnije i konkretnije identifikacije zaštićene (nacionalne, etničke, vjerske ili rasne) grupe, s obzirom na činjenicu da Konvencija nije propisala kriterije i parametre za identifikaciju iste.

⁶ U krivičnopravnoj literaturi se pod međunarodnim krivičnim djelima u užem smislu, podrazumijevaju: 1. genocid, 2. zločin protiv čovječnosti, 3. ratni zločin i 4. agresija.

Iz naprijed navedenog proizlazi da je objekt napada kod zločina genocida zaštićena (nacionalna, etnička, rasna ili vjerska) grupa, a ne čovjek kao pojedinac. Namjera uništenja skupine, u cijelosti ili djelomično, pretpostavlja da su žrtve odabrane zbog njihove pripadnosti skupini na koju je namjera usmjerena (Fabijanić, Gagro, 2008: 1401). Dakle, ukoliko se ne dokaže postojanje genocidne namjere kod izvršioca u konkretnom slučaju, ne radi se o zločinu genocida, već o nekom drugom zločinu, najčešće zločinu protiv čovječnosti.

Specifičnost genocida kao zločina jest njegova posebna namjera, *mens rea*, tzv. *genocidna*

namjera, želja da se zločinom fizički uništi neka nacionalna, etnička, vjerska ili druga skupina, ili njen značajan dio, i to baš zato jer se radi o toj određenoj skupini (*dolus specialis, dolus coloratus*) (Josipović, 2007: 22).

Preduzimanje jedne ili kombinacija više od pet propisanih genocidnih radnji izvršenja od strane izvršioca⁷, bez postojanja genocidne namjere da se zaštićena grupa potpuno ili djelimično uništi kao takva, ne može se kvalifikovati kao zločin genocida. Uvažavajući odredbe Konvencije o sprečavanju i kažnjavanju zločina genocida, evidentno je da ista propisuje zaštitu nacionalnoj, etničkoj, rasnoj ili vjerskoj grupi, dok takva zaštita nije propisana za neke druge grupe kao što su ekonomske, kulturne i političke, iako je prilikom izrade navedene konvencije bilo prijedloga da se propiše zaštita i za ove grupe.

3. Potpuno ili djelimično uništenje zaštićene grupe

Konvencija o sprečavanju i kažnjavanju zločina genocida nije propisala kvantitativne kriterije i mjerila za utvrđivanje potpunog ili djelimičnog uništenja zaštićene grupe. To znači da ne postoje jasni i egzaktni brojevi pokazatelji za utvrđivanje praga kada zločin prerasta u genocid, odnosno brojevi omjer članova grupe prema kojima je preduzeta jedna ili kombinacija više radnji izvršenja u odnosu na ukupan broj, uz postojanje genocidne namjere kod izvršioca. Navedena konvencija sadrži uopštenu pravnu formulaciju genocidne namjere, koja sama po sebi nije dovoljno precizna i ne sadrži sve relevantne krivičnopravne odgovore na pitanja koja se javljaju prilikom praktičnog postupanja organa krivičnog gonjenja. U tom kontekstu, značajan doprinos boljem razumijevanju, odnosno jasnijem i konkretnijem utvrđivanju kvantitativne i kvalitativne komponente zločina genocida, dao je upravo rad dva *ad hoc* tribunala, a u ovom radu navesti ćemo samo neke primjere.

Potpuno ili djelimično uništenje zaštićene grupe odnosi se na namjeravani obim uništenja grupe, a da pri tome nije nužno da se ostvari namjeravano uništenje. Bitno je da je izvršilac imao namjeru, odnosno formirao zločinačku volju da potpuno ili djelimično uništi grupu, kao njegov glavni (primarni) cilj.

⁷ Radnje izvršenja su propisane alternativno, tako da je za postojanje zločina genocida dovoljno da izvršilac preduzme jednu od pet propisanih radnji izvršenja uz postojanje genocidne namjere.

Izvršilac ne mora imati namjeru da potpuno uništi zaštićenu grupu što znači da je "...uslov namjere za djelo genocida zadovoljen kada dokazi pokazuju da je navodni izvršilac namjeravao da uništi bar znatan dio zaštićene grupe...", (presuda žalbenog vijeća u predmetu Krstić, par. 12, MKSJ), pa čak i ako je došlo do uništenja manjeg broja članova grupe. Kada se genocidna namjera odnosi na dio grupe, a ne na cijelu grupu, dio grupe koji se namjerava uništiti mora biti značajan (Ibid: par. 8, presuda pretresnog vijeća u predmetu Kraišnik, par. 853, MKSJ). Ipak, „značajan dio“ zaštićene grupe, opet nije dovoljno precizan, konkretizovan u kvantitativnom smislu, tako da ostavlja mogućnost različitog tumačenja i shvatanja kvantitativne komponente. Kvantitativna važnost se procjenjuje na osnovu brojčane veličine ciljanog dijela zaštićene grupe, dok se kvalitativna komponenta odnosi na elitu (značajni ili reprezentativni predstavnici zaštićene grupe). U teoriji pronalazimo, čak, stavove da je genocid, na primjer, ubistvo samo jednog člana zaštićene grupe sa utvrđenom genocidnom namjerom „dolus specialis“ kod izvršioca, ali je ovako shvatanje u praktičnom smislu neprihvatljivo i neodrživo. Dakle, genocidna namjera kod izvršioca može biti dualne prirode i to: 1. namjera uništenja većeg broja članova zaštićene grupe („značajan dio“) u odnosu na ukupan broj na određenom geografskom području i 2. namjera uništenja znatno manjeg broja članova („reprezentativan dio“) zaštićene grupe, čije uništenje ima dominantan uticaj na opstanak zaštićene grupe.

4. Kompleksnost utvrđivanja postojanja genocidne namjere

Direktno utvrđivanje postojanja genocidne namjere u praktičnom smislu je moguće samo u situacijama kada postoje pisani dokumenti kao materijalni dokazi koji potvrđuju postojanje genocidne namjere, kao što su planovi aktivnosti, direktive, odluke, instrukcije, zapisnici, naredbe i drugi pravno relevantni dokumenti-dokazi, zatim, izjave svjedoka i priznanje optuženog da je u konkretnom slučaju imao genocidnu namjeru da potpuno ili djelimično uništi zaštićenu grupu. Analizom predmeta pred tribunalom za bivšu Jugoslaviju, koji obuhvataju utvrđivanje postojanja genocidne namjere, može se zaključiti da je direktno dokazivanje izuzetno kompleksno i zahtijevno, a u nekim situacijama i praktično nemoguće, zbog nedostatka direktnih dokaza. Razlozi koji upućuju na navedeno zaključivanje su sledeći: 1. tužilaštvo ne raspolaže sa pisanim dokumentima koji sadrže genocidnu namjeru (postoji realna mogućnost da su pravno relevantni dokumenti, kao direktni dokazi potpuno ili djelimično uništeni ili da nisu u posjedu tužioca), 2. ne postoje svjedočenja (izjave) koja potvrđuju postojanje genocidne namjere kod izvršioca, 3. optuženi nije priznao da je formirao zločinačku volju koja se manifestuje u namjeri da zaštićena grupa potpuno ili djelimično uništi, već se očekuje od nadležnog tužilaštva da dokaže subjektivni element zločina.

Iz naprijed navedenog, evidentno je da je utvrđivanje postojanja genocidne namjere kod izvršioca izuzetno kompleksno, pogotovo kad se ima u

vidu nemogućnost direktnog utvrđivanja specifične namjere uslijed nedostataka direktnih dokaza. U tom slučaju, postojanje genocidne namjere kod izvršioca utvrđuje se indirektnim ili posrednim putem.

Posebna težina koja implicira i univerzalnu osudu genocida kao “zločina nad zločinima”, upravo i proizlazi iz tog posebnog psihičkog stanja počinitelja koji ide za tim da uništi, u cijelosti ili djelimično, određene skupine homogenizirane po nacionalnoj, vjerskoj ili etničkoj osnovi (Bojanić Igor, Derenčinović Davor, Horvatić Željko, Krapac Davor, Serčić Maja, MMVII: 152).

Prilikom utvrđivanja postojanja genocidne namjere kod izvršioca, veoma važno je naglasiti određivanje geografski ograničene grupe, s obzirom na to da su u praksi međunarodnog pravosuđa zastupljena različita shvatanja i tretiranja zaštićene grupe. U predmetu Krstić i Brđanin nailazimo na shvatanje da se zaštićena grupa promatra na prostoru cijele države, dok se članovi grupe na određenom geografskom području tretiraju kao ciljani dio zaštićene grupe. Sa obzirom na određivanje i shvatanje zaštićene grupe, genocid izvršen u Srebrenici jula 1995. godine je u geografskom smislu ograničen isključivo na područje Srebrenice. Također, u predmetu Sikirica i drugi, nailazimo na shvatanje po kome se lokalni muslimani iz Prijedora smatraju zaštićenom grupom, a ne ciljanim dijelom zaštićene grupe. To znači da je prilikom utvrđivanja genocidne namjere veoma bitno na koji način tretirati zaštićenu grupu na određenom, širem ili užem geografskom prostoru (opština, regija, država).

Pored naprijed navedenog, prilikom utvrđivanja postojanja genocidne namjere kod izvršioca, potrebno je da ova specifična namjera postoji neposredno prije izvršenja zločina u materijalnom smislu, odnosno prije izvršenja zabranjene radnje. Također, kod izvršioca se zahtijeva postojanje svijesti o nastupanju zabranjene posljedice. To znači da se genocidna namjera, usmjerena na potpuno ili djelimično uništenje zaštićene grupe kao takve, ne može naknadno formirati. U konkretnom slučaju, kod izvršioca se zahtijeva postojanje svjesne odluke da preduzme jednu ili više taksativno propisanih radnji izvršenja u članu II Konvencije o genocidu, u cilju potpunog ili djelimičnog uništenja grupe, a ne čovjeka kao pojedinca. Kada se raspravlja o genocidu najčešće se podrazumijeva da se ovaj zločin izvršava činjenjem tj. svjesnim i voljnim preduzimanjem jedne ili više propisanih genocidnih radnji. Međutim, ovo međunarodno krivično djelo se može izvršiti i nečinjenjem (propuštanjem). Posebno sporna situacija se pojavljuje kada je u pitanju komandna odgovornost kao oblik individualne krivične odgovornosti, jer u tom slučaju se propisuje odgovornost vojnih komandanata za izvršen genocid njihovih potčinjenih (vojnika).

5. Indirektno utvrđivanje postojanja genocidne namjere

Uvažavajući naprijed navedeno, evidentno je da se, zbog nedostatka direktnih ili neposrednih dokaza, najčešće u konkretnim predmetima genocidna namjera utvrđuje indirektnim ili posrednim putem, odnosno izvođenjem indirektnih ili

posrednih dokaza koji upućuju na postojanje genocidne namjere kod izvršioca. Indirektnim ili posrednim utvrđivanjem genocidne namjere, dolazi do izražaja upravo težina i kompleksnost dokazivanja zločina genocida, što je posebno evidentno u predmetima Jelisić, Sikirica i drugi.

Posredno (indirektno) izvođenje zaključaka o postojanju genocidne namjere evidentno je u predmetu Jelisić gdje se navode sledeći faktori: opšti kontekst, izvršenje drugih krivičnih djela sistematski usmjerenih protiv iste grupe, broj izvršenih zločina, sistematsko usmjeravanje na civile zbog njihove pripadnosti zaštićenoj grupi i ponavljanje destruktivnih i diskriminativnih djela (presuda žalbenog vijeća u predmetu Jelisić, par. 47, MKSJ).

Također, u presudi pretresnog vijeća u predmetu Sikirica i dr. par. 46. i 61, navode se sledeći faktori, na osnovu kojih je moguće posredno izvesti zaključak o postojanju genocidne namjere: širina i rasprostranjenost izvršenih zločina, šira politička doktrina, obim ostvarenog ili pokušanog uništenja, metodičnost u planiranju ubijanja, sistematičnost ubijanja i uklanjanja leševa, diskriminativni karakter djela, diskriminativna namjera optuženog (presudi pretresnog vijeća u predmetu Sikirica i dr. par. 46. i 61, MKSJ).

Prvobitna koncepcija tvorca pojma genocida Rafaela Lemkina je da se pored pet propisanih radnji izvršenja zločina, namjerno potpuno ili djelimično uništenje grupe može izvršiti i drugim aktima koji se danas najčešće nazivaju kulturnim genocidom. Međutim, kada je u pitanju kulturni genocid, evidentno je da Međunarodni krivični sud za bivšu Jugoslaviju ne prihvata šire shvatanje, već se pridržava isključivo restriktivno propisanih uslova za utvrđivanje postojanja genocida s obzirom na činjenicu da konvencijska definicija genocida ne inkorporira i ovaj (kulturni) genocid.

Također, identična situacija je kada je u pitanju prisilno premještanje (protjerivanje) ili etničko čišćenje, kako se veoma često naziva i eksploatiše u sredstvima informisanja (elektronski i pisani mediji). Krucijalna razlika između zločina genocida i etničkog čišćenja je u tome što se kod genocida zahtijeva postojanje genocidne namjere da se potpuno ili djelimično uništi grupa kao takva, dok je kod prisilnog protjerivanja članova zaštićene grupe krajnji cilj promjena demografsko etničke strukture stanovništva na određenom geografskom prostoru. Ono što je značajno jeste da kulturni genocid tj. namjerno uništavanje kulturno-historijske, jezičke i vjerske baštine zaštićene grupe, odnosno uklanjanje kulturnih atributa, kao i etničko čišćenje⁸ u određenim situacijama mogu se smatrati kao indirektni ili posredni dokazi genocidne namjere uz pretpostavku da su praćeni u kombinaciji sa nekom (jednom ili više) od pet propisanih radnji izvršenja genocida. Kulturni genocid je obuhvaćen i u predmetu Krstić, kada je u pitanju genocid izvršen u Srebrenici, gdje se navodi: „U pravu je uspostavljeno da samo uništavanje kulture neke grupe nije genocid: ne mora se primijeniti nijedna od metoda navedenih u

⁸ Etničko čišćenje nije krivičnopravni termin, već je nastao u proteklom periodu kao sinonim, koji označava prisilno premještanje ili raseljavanje članova ili dijela članova grupe.

članu 4(2) statuta. Ali ima razloga za oprez. Uništavanje kulture može poslužiti kao potvrda namjere, o kojoj se može zaključiti iz drugih okolnosti, da se uništi grupa kao takva. U ovom slučaju, rušenje glavne džamije do temelja potvrđuje namjeru da se uništi srebrenički dio nacionalne grupe bosanskih muslimana“ (presuda žalbenog vijeća u predmetu Krstić, par. 53, MKSJ).

Shodno naprijed navedenom, evidentno je da se žalbeno vijeće dosljedno pridržavalo konvencijskog shvatanja (definisanja) genocida, pri čemu se posebno akcentira fizičko ili biološko uništenje (potpuno ili djelimično) grupe kao takve, ali da isto tako radnje koje se najčešće nazivaju kulturnim genocidom, mogu poslužiti kao indirektni ili posredni dokaz prilikom utvrđivanja postojanja genocidne namjere uzimajući u obzir i druge relevantne okolnosti. Restriktivan koncept genocida je prisutan i u presudi o primjeni konvencije iz 2007. godine povodom spora „Bosna i Hercegovina protiv Srbije i Crne Gore“, gdje se navodi da uništenje kulturnog, historijskog i vjerskog naslijeđa može biti dokaz namjere da se fizički uništi grupa kao takva, ali se pri tome opet insistira na postojanju jedne ili kombinacije više radnji izvršenja propisanih u članu II konvencije o genocidu (www.pulsdemokratije.ba).

Dakle, stalni međunarodni krivični sud i ad hoc tribunal za bivšu Jugoslaviju se dosljedno pridržavaju kataloga pet taksativno propisanih radnji izvršenja (actus reus), ne uzimajući u obzir eventualno druge moguće modalitete potpunog ili djelimičnog uništenja zaštićene grupe (uništenje kulturne i vjerske imovine, masovno silovanje članica zaštićene grupe i dr.).

Ekstenzivno (šire) shvatanje mens rea po kojem ne insistira isključivo na fizičkom ili biološkom (potpunom ili djelimičnom) uništenju zaštićene grupe, zastupljeno je u presudi njemačkog višeg zemaljskog suda u Dizeldorfu iz 1997. godine Nikoli Jorgiću⁹, kojom je sud optuženom izrekao doživotnu kaznu zatvora jer je kriv za zločin genocida, a koju je potvrdio i savezni ustavni sud Njemačke (StR 215/98). U ovom slučaju njemački sudovi pristupili su ekstenzivnom tumačenju

⁹ Evropski sud za ljudska prava je 12. jula 2007. godine, na osnovu univerzalne jurisdikcije donio presudu u predmetu Jorgić protiv Njemačke, broj aplikacije 74613/01. Aplikant, Nikola Jorgić se žalio Evropskom sudu za ljudska prava da su mu povrijeđena njegova prava zagantovana članovima 5. i 6. i 7. Evropske konvencije za ljudska prava zbog toga što su njemački sudovi na pogrešan i arbitraran (proizvoljan) način utvrdili činjenično stanje i primjenili kako domaće, tako i međunarodno pravo u krivičnom postupku koji je vođen pred nadležnim njemačkim sudovima. Aplikant Jorgić se žalio da njemački sudovi nisu imali nadležnost da mu sude za genocid, jer je to u isključivoj nadležnosti Međunarodnog krivičnog tribunala za bivšu Jugoslaviju u Hagu, te bosanskohercegovačkih sudova. Evropski sud je u svojoj presudi akcentirao posebno da su navodi aplikanta koji se odnose na nadležnost neosnovani, kao i da su njemački sudovi pravilno postupali prilikom odlučivanja o genocidu, primjenjujući domaće i međunarodno pravo. Aplikant se žalio da mu je bilo povrijeđeno njegovo pravo na pravično suđenje obuhvaćeno članom 6. Evropske konvencije, na način da su njemački sudovi pogrešno utvrdili činjenično stanje, da mu nisu dozvolili izvođenje svjedoka, te da su preširoko tumačili termin genocida. Evropski sud je, ispitujući ove žalbene navode Jorgića, odlučio da njemački sudovi nisu prekršili nijedan od navedenih članova Evropske konvencije za ljudska prava na koje se Jorgić žalio, te da njihove presude nisu bile arbitrarne.

zakonskog teksta, tako da se utvrđivanje postojanja zločina genocida ne ograničava isključivo na pet taksativno nabrojanih radnji izvršenja, koje se odnose na biološko ili fizičko uništenje zaštićene grupe.

Težina i kompleksnost utvrđivanja postojanja genocidne namjere ukazuju na činjenicu da je međunarodno pravosuđe postavilo visoke standarde dokazivanja, iz čega proizlazi mogućnost da se zbog nedostatka direktnih ili indirektnih dokaza neki od počinjenih zločina ne nazovu pravim imenom - genocidom. S druge strane, ukoliko bi se smanjili ovako visoko postavljeni standardi dokazivanja genocida, pojavila bi se mogućnost da se neki zločini kvalifikuju kao zločin genocida i bez dovoljno uvjerljivo dokazane genocidne namjere kod izvršioca. Kompromisno rješenje između dva pomenuta pristupa ili dvije dijametralno suprotstavljene koncepcije je veoma teško uskladiti.

LITERATURA:

1. Bojanić, Igor; Derenčinović, Davor; Horvatić, Željko; Krapac, Davor; Serčić, Maja; *Teorija zajedničkog zločinačkog pothvata i međunarodno kazneno pravo - izazovi i kontroverze*, Zagreb: Akademija pravnih znanosti Hrvatske, MMVII.
2. Fabijanić-Gagro, Sandra; Škorić, Marisabel (2008). *Zločin genocida u praksi međunarodnih ad hoc tribunala*, Zagreb: Zbornik Pravnog fakulteta br. 58.
3. Ivanišević, Bogdan; Ilić, Goran; Višnjić, Tomislav; Janjić, Vesna; *Vodič kroz Haški tribunal* (2008). Beograd: Misija Organizacije za evropsku bezbednost i saradnju (OEBS) u Srbiji.
4. Josipović, Ivo (2007). *Ratni zločin, Priručnik za praćenje suđenja*, Osijek: Centar za mir, nenasilje i ljudska prava.
5. Kaseze, Antonio (2005). *Međunarodno krivično pravo*, Beograd: Beogradski centar za ljudska prava.
6. Presuda protiv Jean Paul Akayesu od strane Međunarodnog krivičnog suda za Ruandu 2. septembra 1998. godine, ICTR-96-4-T, <http://www.ict.org>
7. Presuda žalbenog vijeća u predmetu Krstić, IT-98-33-A od 19.04.2004. godine, MKSJ.
8. Presuda pretresnog vijeća u predmetu Krajišnik, IT-00-39-T od 27.09.2006. godine, MKSJ.
9. Presuda pretresnog vijeća u predmetu Sikirica i dr., IT-95-8-S od 13.11.2001. god, MKSJ.
10. Presuda o primjeni Kovencije o genocidu u sporu „Bosna i Hercegovina protiv Srbije i Crne Gore“ od 26.02.2007. godine, <http://www.pulsdemokratije.ba>
11. Predmet Jorgić (Bundesgerichtshof, 30. aprila 1999, broj 3 StR 215/98).
12. Presuda žalbenog vijeća u predmetu Jelisić, IT-95-10-A od 05.07.2001. MKSJ.
13. *Krivični zakon Bosne i Hercegovine*, Službeni glasnik Bosne i Hercegovine 32/2003.

MENS REA: THE GENOCIDAL INTENT

SUMMARY: In this study accentuated the importance special or specific intent “*dolus specialis*” and criminal establishing the existence of genocidal intent as a specific and unique characteristics of the crime of genocide. In determining the existence of genocidal intent emphasizes the concepts that are relevant to the practice of international justice, whose work is largely removed some ambiguities concerning the issues that are not precisely and clearly stipulated in the Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide of 1948. year. Through work to articulate the complexity of determining the existence of genocidal intent, criminal justice, and set high standards of proof of the subjective element of genocide. In this context, the essential relevant judgments concerning genocide or genocidal intent. Also, unambiguously confirmed the autonomy of the criminal law of genocide as an international crime with some specifics in relation to other international crimes.

KEYWORDS: genocide, genocidal intent, “*dolus specialis*”, International Justice

УСВАЈАЊЕ ВОКАБУЛАРА ПРАВНОГ ЕНГЛЕСКОГ ЈЕЗИКА ПОТПОМОГНУТО ВИШЕЈЕЗИЧНОШЋУ ВИШЕКУЛТУРНЕ СРЕДИНЕ

РЕЗИМЕ: Енглески језик правне струке (*English for Legal Purposes, Legal English, English for Law*) бави се проучавањем језика којим се служе правници у писаној и усменој комуникацији, који доносе уџбеници из области правне науке, закони, судска документа, уговори и други правни акти. То је језик који се користи на суду, у пословању адвокатских канцеларија, у свим правним службама и функцијама. Јасно је да је он општији од осталих специјализованих регистара, пошто се односи не само на кривична дела и судске поступке, него и на све прописе који третирају, на пример, рад у предузећима, питања заштите животне средине, проблематику међународних односа... Чињеница је и да се у Србији реформа правосуђа одвија већ доста дуго, с много медијског публицитета, тако да је и у широј јавности све више вокабулара енглеског језика правне струке. Право утиче на све сфере савременог живота, па је природно очекивати да је та истина нарочито изражена у вишенационалним односно вишекултурним друштвеним срединама каква је АП Војводина, где је сâма званична употреба различитих језика предмет законске регулативе. Циљ овог рада је да покаже праксом поткрепљено уверење да владање различитим језицима у академској средини значи богатство које је видљиво и на пољу усвајања вокабулара енглеског језика правне струке.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: енглески језик правне струке, вокабулар, вишејезичност, вишекултурна средина, стварање речника

1. Полазне основе

На Факултету за правне и пословне студије др Лазар Врратић у Новом Саду, у оквиру студијског програма Енглески језик проучава се и енглески језик правне струке, заступљен у 4, 5. и 6. семестру основних студија у виду обавезних предмета Legal English 1, Legal English 2, и Legal English 3. Циљ ових обавезних предмета, односно једног великог предмета подељеног у три обавезна курса, јесте да се код студената покрене формирање основног вокабулара које ће водити способности комуницирања на терену енглеског језика правне струке и увођењу у студије међународног права. Сложеност

целог курса захтева детаљно објашњавање и усвајање основног речника, најважнијих појмова и система, са циљем да се дође и до уочавања и схватања сличности и разлика између англо-америчког и српског правног система, појмова и поступака. У редовном раду на овој врло обимној и надасве сложеној материји, студентима се препоручује велики број допунских и додатних материјала у виду писаних извора и бројних адреса електронских комуникација на којима се могу наћи драгоцене појашњења различитих појмова, додатни вокабулар и вежбања, али као основни ослонац служи материјал уџбеника Krois-Lindner, A. and TransLegal (2007). *International Legal English – A course for classroom or self-study use*. Cambridge: Cambridge University Press. Изузетно квалитетан и обиман садржај овог уџбеника завређује и изазива велико поштовање, нарочито по питању укупног обима, разуђености и практичне примене вокабулара који се нуди. И управо је вокабулар елемент укупног рада који заслужује да му се посвети нарочита пажња, да му се поклони пропорционално највећи део расположивог времена, и да се учини све што је могуће да се превазиђу тешкоће у његовом усвајању.

Осећај да човеку није од пресудног значаја то што је у стању да производи граматички коректне реченице уколико не поседује речник који му је неопходан да би пренео оно што жели, у великој је мери и објашњење нарастања вокабулара сваког језика и увећавања интересовања и потребе да се њим влада. У случају енглеског језика одговарајућа проучавања на овом пољу добијају на важности и снази захваљујући чињеници да је овом, ионако богатом, језику најновије време донело квантитативно снажење и квалитативна нијансирања вокабулара без преседана у људској историји. Све израженија интересовања за особине енглеске лексике, за њено проучавање и усвајање на свим нивоима и у сваком смислу свуда на свету, стога и јесу неминовна последица времена у ком је енглески језик несумњиво постао средство међународне комуникације у глобалним размерама (Ауто, 1999: iii). Силно увећане потребе, намножена и проширена поља примене у примеру енглеског језика данас појачавају схватање: истина је да без владања граматиком врло мало може да се постигне у комуникацији, али без вокабулара *ништа* није могуће пренети и постићи (Wilkins, 1978: 111).

2. Богатство у вишејезичности

Наведено стање је од самог почетка разлог да извођач наставе с разумевањем и уважавањем прихвата примедбе студената да бројни препоручени речници и специјализовани речници који третирају вокабулар енглеског језика правне струке не задовољавају потребе, бар не у потпуности, чињеницом да преводни речници нису лако доступни, да поједина питања третирају на различите начине (у зависности од времена и околности у којима су компилирани и објављивани), а да монолингвални речници, и

кад су најквалитетнији, најчешће остављају дилему по питању преводног значења односно преводне варијанте. То је извођача наставе определило да, коришћењем бројних речничких извора, покуша да пружи својим студентима некакав преводни речник, скроман али ипак довољно моћан да олакша схватање обимног лексичког фонда понуђеног садржином уџбеника *International Legal English*.

У следећем кораку је преовладала свест да полазници курса прате материју коју је потребно схватити, кад затреба и превести, на српски језик, али да међу њима има и припадника других националности. Рад се одвија у, генерално, српској говорној средини, што подразумева регионално и друштвено одређену заједницу која се идентификује српским језиком као заједничким језичким системом. Међутим, како је Србија вишекултурна и вишејезична средина, у којој живе припадници различитих народа који се одликују својим језиком и културом, српски језик није увек матерњи, није обавезно ни први, већ може да буде други, а у појединим случајевима и трећи језик (Ђорђевић, 2009b).

Ноторна чињеница коју није потребно дискутовати јесте да се људи непрестано споразумевају, а да готово и нема државе, региона или неке мање друштвено-културне целине која није вишејезична. Тако је проблематика везана за језик, за билингвалност, за рано учење нематрењег језика чврсто укореењена и у Војводини, у којој се истраживања те области врше још од почетка шездесетих година (Sebić, 2006). Суштина је приступити другој култури обухватајући њена искуства властитим искуствима, повезујући и надограђујући, то је такође нешто што мора бити у основи сваке интеркултуралне комуникације. Јасно је да у вишекултурној Србији, нарочито у Војводини, „припадници матерње културе такође могу бити вишекултурни, јер се њихови животи преплићу са животима припадника других култура, те су попримили њихова обележја, с обзиром на то да се са њима свакодневно срећу“ (Ђорђевић, 2009b: 162).

На Факултету за правне и пословне студије др Лазар Вркатаић влада у потпуности здрава мултикултурална атмосфера у којој су сви свесни да добијају много а да су критеријуми знања универзални. Свесни да „морамо учинити све да елиминишемо страх од различитости а да истовремено различитост потенцирамо“ (Jegeš, 2006: 4), у тумачење значења елемената вокабулара правног енглеског језика укључили су се студенти II и III године Англистике чији матерњи језик није српски, већ један од других службених језика у званичној употреби на територији АП Војводине (Службени језици и писма – Члан 26. Статута Аутономне Покрајине Војводине, „Службени лист АП Војводине“ бр. 17/09). Почев од јесењег семестра универзитетске 2010/2011. године, на овом пројекту, испрва скромно замишљеном, ангажовани су: студент III године Тамаш Серда – с тумачењима речи и

израза на мађарском језику, и студенткиње II године: Маргарета Лотреан – са задатком да се овлада преводним решењима на румунском језику, и Андреа Бучко – задужена за налажење термина на русинском језику.

Искрени ентузијазам и велико залагање наведених студената, испољени у редовном раду од октобра 2010. до јуна 2011. године, довели су до разраде, временом све квалитетнијег и све озбиљнијег, енглеско-српско-мађарско-румунско-русинског речника који излаже речи и изразе значајне за познавање и праћење области: Правна пракса и ступање у каријеру на пољу права; Стварање предузећа и управљање предузећима, Капитализација предузећа, Фундаменталне промене у вези с предузећем и у оквиру предузећа, Стварање уговора, Правни лек у вези с кршењем уговора, Преношење уговора на трећа лица и право трећих лица, Закон о запошљавању, Продаја робе, Закон о непокретностима, Интелектуална својина, Хартије од вредности, Обезбеђивање трансакција, Односи дужника и поверилаца, Закон о конкуренцији.

У циљу макар делимичног дочаравања труда који су студенти уложили у стварање овог необичног вишејезичног речника, малог али сталнонарастајућег, изложићемо одреднице које се односе на појмове, појаве и законитости на пољу *запошљавања и радних односа*, као и на већ разуђену али непрестано још разгранатију и сложенију проблематику *интелектуалне својине*, која и у нашим условима представља све значајнију област проучавања уз примену искустава из развијених земаља.

3. Запошљавање и радни односи

Терминологија на овом подручју помаже да се схвате појмови у вези са постојањем уговора између послодаваца и запослених који су у оквирима специфичног законодавства. У Великој Британији на снази су одређени закони који регулишу области полне то јест родне дискриминације, расних односа, неспособности за рад, здравља и безбедности, као и права запослених уопште. У поступку одабира радне снаге, послодавци морају да имају на уму да је незаконито вршити дискриминацију пријављених на основу пола, брачног статуса, боје коже односно расне припадности, националности, или етничког или националног порекла. Закон такође не допушта састављање и публикавање огласа за запослење који би могли да се схвате као дискриминаторни. Што се тиче особа с инвалидитетом, закон их штити тако што не допушта да се према њима врши дискриминација приликом обављања иницијалних разговора, приликом ангажовања и у смислу околности и услова под којима се нуди запослење.

Када запослени буде ангажован, заштиту генерално пружа Закон о правима из радног односа, који нарочито захтева од послодавца да запосленом пружи документ који садржи околности и услове запослења. Закон о радним

односима бави се преговарањем, колективним преговарањем и процесима и поступцима арбитрације. Радни закони се превасходно баве односом између послодаваца и синдиката. Ти закони гарантују запосленима право на синдикално организовање, и омогућавају послодавцима и запосленима да се упуштају у одређене активности у настојањима да постигну испуњење својих захтева (Krois-Lindner, 2007).

EMPLOYMENT LAW / MUNKAJOG / DREPTUL DE MUNCĂ / ROBOTNE PRAVO

arbitration – form of dispute resolution (an alternative to litigation through the court system) in which disputes are heard and decided by an impartial arbitrator or arbitrators, chosen by the parties to the dispute – *арбитража*

Hu: döntőbíráskodás, egyeztető eljárás, választott bírói eljárás, választott bírói döntés; a vitákat döntőbírók vagy bírák döntenek el, melyeket a pártok választottak a viták idejére

Ro: arbitrare, arbitraj

Рус: арбитража

collective bargaining – process of negotiation between trade unions (or labour unions) and employers, usually regarding the terms and conditions of employment – *колективно преговарање*

Hu: kollektív alku; tárgyalási folyamat a szakszervezet és a munkadó között, az állás feltételeiről

Ro: negocieri colective

Рус: колективне преговаряне

date of employment – day on which a person's employment begins – *датум запослења, датум покретања (започињања) радног односа*

Hu: munkába állás időpontja

Ro: data de ocupare a forței de muncă

Рус: датум занятосци, датум порушования (розпочинання) роботного одношения

disability – condition of being unable to do something due to a physical or mental impairment – *неспособност; пословна неспособност, неспособност за рад*

Hu: alkalmatlanság, tehetetlenség, rokkantság; olyan feltétel, melyet képtelenség véghezvinni, testi vagy szellemi károsodás miatt

Ro: incapacitate, invaliditate; incapacitate de muncă

Рус: неспособноц; пословна неспособноц, неспособноц за роботу

discriminatory dismissal – termination of an employee's employment contract based on a prejudice or bias – *отпуштање, отказ, разрешење (дужности) на неправедан начин то јест с (пристрасним) прављењем разлике по неком питању*

Hu: megkülönböztető elbocsátás; a dolgozó (munkás) állásának megszüntetése, mely előítéleten és elfogultságon alapul

Ro: concediere discriminatory – încetarea contractului de muncă al unui angajat pe baza unui prejudiciu sau prejudecări

Рус: отпушовање, одказ, розришене (длужности) на неправедни способ то ест зоз (пристрасним) прављењом розлики по даяким питању

employment tribunal – judicial body that resolves disputes between employers and employees – *суд за радне односе, судско тело које расправља и разрешава спорове између послодаваца и запослених*

Hu: munkaügyi bíróság; igazságszolgáltatási szerv, mely eldönti a vitákat a munkáltatók között

Ro: tribunal pentru relații de muncă, organism judiciar care rezolvă litigiile dintre angajatori și angajați

Рус: суд за работни одношeња, судске цело котре розправя и розришуе розправу меџи работодавцама и занятима

genuine occupational qualification (GOQ) – limited circumstances where sex or marital status may be used as a job requirement – *изворна, природна, појединцу својствена квалификација за бављење одређеним занимањем*

Hu: valódi szakmai képesítés; olyan korlátozott körülmények, amikor is a nem vagy a családi állapot mérvadó lehet a munkábaállás szempontjából

Ro: calificare profesională reală

Рус: жриџлова, природна, појединцу особена квалификација за роботу з одредзeну занятосцу

holiday entitlement – right of an employee to take paid time off from his/her employment – *право на (плаћени) одмор, право на плаћене нерадне (празничне) дане*

Hu: jogosultság a (fizetett) szabadságra; a dolgozó (munkás) joga, amikor fizetett szabadságot vehet ki

Ro: dreptul la concediu

Рус: право на (плацени) одпочивок, право на плацени нероботни (шветочни) днї

injunction – official order from a court for a person to do or stop doing something – *судски налог; судска забрана*

Hu: ítélet, végzés; bíróság általi hivatalos utasítás egy személynek, hogy tegyen vagy abba hagyjon valamit

Ro: ordin; interdicție; hotărâre judecătorească

Рус: судски налог; судска забрана

lockout – preventing people from entering a building by locking it, such that employees cannot work – *локаут, обустава рада са спречавањем приступа радном простору*

Hu: kizárás; olyan állapot, amikor a dolgozó (munkás) nem közelítheti meg a munkahelyiséget

Ro: blocaj, întreruperea muncii prin prevenirea accesului la locul de muncă

Рус: застановене работи зоз сперанњом приступу гу роботному простору

picketing – demonstration outside a place of work in which people congregate to dissuade others from entering the building, usually done in attempt to persuade another party to meet certain demands. It is often done during a strike. – *агитовање штрајкачке страже, притисак да се штрајк прошири и одржи (до испуњења услова; у циљу борбе за испуњење услова штрајка)*

Hu: sztrájkórség, sztrájkőr-állítás; munkahelyen kívüli tüntetés, amikor az emberek összegyűlnek, hogy lebeszéljék a többieket, hogy belépjenek az épületbe. Ez általában sztrájk alkalmával történik, és megpróbálják meggyőzni a másik pártot, hogy megfeleljenek bizonyos követelményeknek.

Ro: demonstrație în afara unui loc de muncă în care oamenii se aduna pentru a descuraja pe alții să intre în clădire, făcut în încercarea de a convinge o altă parte pentru a satisface anumite cereri. Aceasta este făcut de obicei în timpul unei greve.

Рус: агитоване штрајковей стражи, прицисок же би ше штрајк преширел и отримал (до виполнения условийох; и циљу борби за виполнене условийох штрајку)

race relations – social, political or personal connections with and between people with different distinguishing physical characteristics – *(међу)расни односи*

Hu: faji kapcsolatok; emberek közötti társadalmi, politikai vagy személyes kapcsolatok eltérő fizikai tulajdonságokkal

Ro: relații rasiale – conexiuni sociale, politice sau personale cu și între oameni cu diferite caracteristici distinctive fizice

Рус: (медзи)расни одношєня

redundancy – situation when workers are no longer needed at work and so dismissed – *појава вишка (радне снаге), ситуација кад постоји тзв. технолошки вишак*

Hu: létszámfölösleg, többlet; olyan helyzet, amikor munkásokra már nincs szükség és ezért elbocsátják őket

Ro: exces, surplus – situație în care muncitorii nu mai sunt necesari la locul de muncă și sunt concediați

Рус: зявене звишка (роботней моци), ситуация кед иснует тв. технолошки звишок

redundancy dismissal (UK); **layoff** (US) – termination of an employee's employment contract because their position ceases to exist – *отпуштање из службе (радног односа) образложено технолошким вишком радне снаге*

Hu: létszámcsökkentés, elbocsátott munkás; egy dolgozó (munkás) munkaszerződésének megszüntetése, mert a pozíciója megszűnik

Ro: concediere – încetarea contractului de muncă al unui angajat din cauza poziției care încetează să mai existe

Рус: отпушоване зоз служби (роботного одношения) обгрунтоване з технолошким вишком роботней моци

sex discrimination – different treatment, usually awarding privileges to some and denying privileges to others, based on gender – *полна дискриминација, (неправедно) прављење разлике на основу пола*

Hu: nemen alapuló megkülönböztetés; nemi különbségek alapján történő eltérő kezelés, mely általában némelyeknek kiváltságokat ítél oda, némelyeknek pedig azokat megtagadják

Ro: discriminare de sexe – tratament diferit, acordarea privilegiilor pentru unii și negarea privilegiilor pentru alții, bazat pe gen

Рус: полна дискриминация, (непоправдзе) правене розлики на основу пола

strike – the act of stopping any normal activity as a form of protest – *штрајк*

Hu: sztrájk; normális munkamenet megállítása egyfajta tiltakozás formájában

Ro: grevă

Рус: штрајк

termination of employment – end of the work term or employment – *истек (завршетак, прекид) радног односа*

Hu: munkaviszony megszüntetése

Ro: sfârșitul perioadei de muncă sau de angajare – încetarea contractului de muncă

Рус: закончене (закончене, претаргнуце) роботного одношения

terms and conditions of employment – fixed period of time for which one is employed and the provisions under which employment is held – *утврђени период и услови важења запослења (радног односа)*

Hu: munkafeltételek (meghatározott érvényességi időre)

Ro: termenii și condițiile de angajare – perioadă fixă de timp pentru care o persoană este angajată și dispozițiile în temeiul cărei forța de muncă este deținută

Рус: утвердзени период и условия важења занятосци (роботного одношения)

trade union (UK); **labor union** (US) – association of employees formed to further their mutual interests with respect to their employment, for example working hours, wages, conditions, etc. – *занатлијско удружење, радничко удружење, синдикат*

Hu: szakszervezet; dolgozók által alakított egyesület, mely a közös érdekeket szolgálja és tisztelettel van a munkára, pl. munkaidő, bérek, körülmények

Ro: sindicat, uniunea forței de muncă

Рус: ремеселнице удружене, работнице удружене, синдикат

unfair dismissal – unjust termination of an employee’s employment contract. The question is whether the employer acted reasonably in dismissing the employee. – *неправедан, необразложен отпуст (отказ радног односа)*

Hu: tisztességtelen elbocsátás; egy dolgozó munkaszerződésének igazságtalan megszüntetése. A kérdés az, hogy a munkáltató észszerűen járt-e el a dolgozó elbocsátásában.

Ro: concediere injustă

Рус: неправедни, необгрунтоване одпушене (одказ роботног одношења)

4. Интелектуална својина

Проблематика интелектуалне својине представља област права која се брзо мења и све више шири, а бави се формулисањем, применом и комерцијалном експлоатацијом плодова креативног стваралаштва. Отуда и значај лексике, односно терминологије чије је познавање неопходно у циљу разјашњавања питања која се крећу око граничних линија права на нематеријалне ствари, и разматрања о томе којим се од ових права придаје законска заштита. Тај апстрактни квалитет власничких права која су овде укључена, представља контраст у односу на друга поља закона о власништву. Веома брзе промене до којих долази на овом пољу покрећу и најактуелније расправе у вези с појавама као што су патентирање на пољу генетике, генетски модификована храна, коришћење плодова креативног стваралаштва на светској мрежи (на пример музичка пиратерија на интернету). Уобичајено је да се права интелектуалне својине сагледавају на три најважнија поља: патенти, заштитни знакови производа, ауторска права, али су веома значајна и питања пословне тајне, права на пројекат и појам преварног коришћења имена и/или заштитног знака, што убедљиво говори о ширини и богатству већ постојеће терминологије, а тиме и о неопходности да се овлада основама које ће омогућити праћење нових токова и развоја (Krois-Lindner, 2007).

INTELLECTUAL PROPERTY / SZERZŐI TULAJDON /
 PROPRIETATEA INTELECTUALĂ / INTELEKTUALNI MAWТОK

copyright – exclusive right to reproduce and control an original work of art (music, visual art, film, literature, etc.) – *ауторско право, право објављивања*

Hu: szerzői jog; kizárólagos jog egy eredeti munka sokszorosítására és felügyeletére (zene, képzőművészet, film, irodalom, stb.)

Ro: dreptul de autor, dreptul de a publica

Рус: авторске право, право објављивања

cybersquatting – practice of registering Internet domain names that are associated with another company and then demanding payment from that company through the sale or licensing of that domain name – *преварно (и уцењивачко) коришћење електронског домена*

Hu: más védjegyét képző domain név rosszhiszemű használata, melyből profit kovácsolható

Ro: utilizarea frauduloasă și de șantaj al domeniului electronic

Рус: спреведацке (и уцењовацке) хасноване електронског домену

design right – legally protected interest in the form of appearance, style or texture of a particular item – *заштићено право на пројекат (дизајн, обликовање) предмета, производа*

Hu: formatervezési mintaoltalom; jogilag védett érdek megjelenési forma alakjában, egy adott tétel stílusa vagy struktúrája

Ro: dreptul de design – interesul proteajat legal în formă de aspect, stil sau textură a unui anumit punct

Рус: защицене право на пројект (дизајн, формоване) предмета, продукта

exclusive right – sole power or privilege under the law – *ексклузивно право, искључиво право*

Hu: kizárólagos jog; törvény által kirótt kizárólagos hatáskör vagy kiváltság

Ro: dreptul exclusiv

Рус: ексклузивне право, виключне право

exploitation – using, working, or developing sth. fully – *коришћење, експлоатација, искоришћавање*

Hu: hasznosítás, kiaknázás, kitermelés, kizsákmányolás

Ro: exploatare, folosire

Рус: хасноване, експлоатација, вихасновљоване

holder – person that has legal possession of a trade mark – *носилац, ималац, држалац, титулар, власник*

Hu: birtokos, tulajdonos; (fel)jogosított személy, akinek védjegy áll a jogi tulajdonában

Ro: titular, proprietar

Рус: ношитель, триматель, титулар, власник

infringement – unauthorised use of material protected by copyright, patent or trademark law – *прекршај, преступ, повреда; неовлашћено коришћење*

Hu: jogsértés, szabálytalanság, szabálysértés; szerzői jog, szabadalom vagy védjegyjoggal védett anyag jogosulatlan használata

Ro: încălcare – utilizarea neautorizată a materialelor protejate de drepturi de autor, brevet sau drept marcă

Рус: потупене, преступ, повредзене; неовласцене хасноване

injunction – official order from a court for a person to do or stop doing something – *судски налог; судска забрана*

Hu: ítélet, végzés, parancs; hivatalos megbízás a bíróságtól egy személynek, hogy csináljon vagy abba hagyjon valamit

Ro: ordin – ordin oficial de la o instanță pentru o persoană de a face sau a nu mai face ceva

Рус: судски налог; судска забрана

intangible property rights – legal interest or claim in things which cannot be touched or felt – *законско право на нематеријалне, невидљиве, ствари*

Hu: immateriális tulajdonjogok; jogi érdek vagy igény olyan dolgoknál, melyek nem érinthetőek vagy érezhetőek

Ro: drepturile de proprietate necorporale

Рус: законске право на нематеријални, невидљиви, предмети

invention – sth. new or original that has been created or devised – *изум*

Hu: találmány; valami új vagy eredeti ami létre lett hozva vagy ki lett találva

Ro: invenție

Рус: иновация, пренаходок

monopoly right – exclusive right to make, use or sell an invention – *монополско право, право монопола*

Hu: egyeduraság, monopólium; kizárólagos jog egy találmány készítésre, használatára vagy árúba bocsátására

Ro: dreptul de monopol – dreptul exclusiv de a face, utiliza sau vinde o invenție

Рус: монополске право, право монопола

non-obvious – quality of an invention being unexpected or surprising or sufficiently different from other existing things, which is often a requirement for

obtaining a patent – *не-евидентно, оно што није очигледно и једноставно за непосредно схватање*

Hu: nem nyilvánvaló; egy találmány váratlan, meglepő minősége, amely kellően eltér a többi meglevő dologtól. A szabadalom megszerzéséért gyakran ez a követelmény.

Ro: non-evident – ceea ce nu este evident și ușor de înțelegere imediată

Рус: не-евидентне, тото цо не очиглядне и едноставне за непоштрдне похопйоване

novel – new and original – *оно што је ново и (тек) створено, оно што доноси новину*

Hu: új(szerű), újfajta, eredeti

Ro: nou și original

Рус: тото котре нове и (лѐм) направене, тото котре приноши новосц

passing off – illegal type of unfair competition whereby a business does something that the public would reasonably believe to be related to the activities of a different business such that this second business suffers damages as a result – *лажно наступање, лажно представљање (у смислу преварног коришћења имена, заштитног знака, итд.)*

Hu: megtévesztés; tisztességtelen verseny, mely során a vállalkozás olyat tesz, amit a nyilvánosság ésszerűen vél, hogy kapcsolatban áll a másik vállalat tevékenységeivel, és ennek eredményeként a második vállalat issza meg a levét (károk tekintetében)

Ro: aspect fals, falsa reprezentare (în ceea ce privește utilizarea frauduloasă a numelui, marca, etc.)

Рус: фалшиве наступйоване, фалшиве представяне, (у змислу фалшивого хаснованя мена, заштитного знаку, итд.)

patent – grant from the government giving exclusive rights to an inventor to make, use or sell an invention for a specified period of time – *патент; патентно право*

Hu: szabadalom, kiváltságlevél; kormány által engedélyezett, kizárólagos jogokkal felruházott feltaláló, egy találmányának elkészítésért, használatáért vagy annak árúba bocsátásáért egy meghatározott időtartamig

Ro: brevet

Рус: патент, патентне право

right of fair use (US) – defence to a claim of copyright infringement whereby permission from the artist is not required so long as usage of that artist's work is reasonable and limited (UK The concept of **fair dealing** is the closest equivalent; however, *fair dealing* is more restrictive than the US doctrine of *fair use* and in

order to be protected, the use has to fall in one of several categories.) – **право коректног (поштеног, часног, исправног) коришћења**

Hu: szabad felhasználati jog; igény védelme a szerzői jogok megsértéséért, mely során nem szükséges a szerző engedélye mindaddig, amíg a munkája ésszerű és korlátozott

Ro: dreptul de utilizare cinstită

Рус: право коректног (чесног, шорового) хаснованя

trade mark (US trademark) – word, phrase or symbol used by a manufacturer, seller or dealer to distinguish their goods apart from the goods of others –

фабричка марка; заштитни знак, заштитни жиг

Hu: védjegy; gyártó, eladó vagy kereskerő által használt szó, kifejezés vagy szimbólum, mely megkülönböztet egy árut más eladó áruitól

Ro: marca, marca de fabrică

Рус: фабрична марка; заштитни знак, заштитни печат

trade secret – formula, technique, process or the like which is kept confidential and used by only one business in attempt to maintain a competitive advantage – **пословна тајна**

Hu: üzleti titok, gyártási titok; egy vállalat mintája, módszere és eljárása, mely bizalmas és versenyképes fenntartást eredményez

Ro: secret comercial

Рус: пословна тайна

unauthorised use – sale, licensing or otherwise dealing, especially with a view to profit, of a copyright that is done without the authority of the person who possesses the copyright – **неовлашћено коришћење; неовлашћена, недозвољена употреба**

Hu: jogosulatlan használat; eladás, engedélyezés vagy egyéb viselkedés, mely profittermeléshez vezethet

Ro: folosirea neautorizată

Рус: неовласцене хасноване; неовласцене, недозвољене хасноване

5. Закључак

Изложени рад говори о великом пожртвовању и залагању које су испољили студенти укључени у овај мини пројекат. Упорношћу и истрајношћу дошло се до производа који је можда и даље скроман, али као такав представља основу с које може и треба да се крене у дограђивање и обogaћивање стручног вокабулара, што ће неминовно значити и ширење знања из бројних посматраних области правне струке. У овој првој верзији прикупљеног материјала можда је скромна и његова формална презентација, што је видљиво пре свега у неуједначености обима третмана појединих појмова на различитим укљученим језицима. До сада је било немогуће обезбедити и коначну лектуру, као и стручну правну редакцију прилога на мађарском, румунском и русинском језику, па материјал као да сâмом својом појавом позива нове заинтересоване стручњаке да се укључе у његово квалитативно и квантитативно дограђивање.

Једна од највећих практичних добити од оваквог здруженог напора вероватно је у чињеници да професор/предавач и студенти заиста могу да сарађују на макар приближно равноправним основама. Успостављен је трајан однос поверења и слоге у настојањима да се и убудуће заједнички ствара, с пуном вером у тврдњу коју многи студенти и даље доживљавају као фразу – заиста је наступио тренутак да се тежиште рада на савладавању страног језика, нарочито његове лексике, премести с предавања на истинско усвајање и стваралачке доприносе оних који уче. Показало се да то нарочито важи на терену енглеског за посебне намене, сасвим специфично на терену енглеског језика правне струке.

Сви учесници у овом пројекту свесни су да плод до ког се дошло представља тек иницијалне домете у односу на оно што је могуће. Тешкоћа која је можда највише успоравала рад огледа се у недостатку одговарајућих стручних речника за поједине укључене језике, у њиховој релацији према српском али и према енглеском језику. Недостатак адекватне речничке и преводне литературе запажа се и на релацији српског према енглеском језику, нарочито кад је реч о најсавременијим појавама и неопходној терминологији у појединим, ако не свим, областима права. Ово би морало да је довољно као подстицај другим студентима, али и сарадницима у настави и професорима да пруже допринос могућем искораку.

Ако позив на шире ангажовање већ заинтересованих укључивање нових сарадника доведе до сазревања и оплемењивања материјала који је до сада припремљен, доћи ће се и до својеврсне недвосмислене оправданости проучавања енглеског језика правне струке на Факултету за правне и пословне студије др Лазар Вркатић, као и до још једне од бројних могућих потврда схватања да су вишејезичност и вишекултуралност истинско богатство.

ЛИТЕРАТУРА:

- Ayto, J. (1999). *Twentieth Century Words – The story of the new words in English over the last hundred years*. Oxford, New York: Oxford University Press.
- Brumfit, C. J. (1982). (ed.) *English for International Communication*. Oxford: Pergamon Institute of English.
- Bugarski, R. (1974). Jezik i društvo, *Kultura* 25/74 – Tematski broj *Jezik i društvo*, 8-32. Beograd: Zavod za proučavanje kulturnog razvitka.
- Bugarski, R. (2002). *Nova lica jezika: Sociolingvističke teme*. Beograd: Prosveta, Biblioteka XX vek.
- Vajnrajh, J. (1974). Jezici u kontaktu (s engleskog preveo Ranko Bugarski), *Kultura* 25/74 – Tematski broj *Jezik i društvo*, 58-73. Beograd: Zavod za proučavanje kulturnog razvitka.
- Vasić, V., Prčić, T. i Nejgebauer, G. (2001). *Rečnik novijih anglicizama*. Novi Sad: Zmaj.
- Đorđević, J. (2009a). *Engleski jezik u višekulturnoj Srbiji*. Beograd: Zadužbina Andrejević.
- Đorđević, J. (2009b). Znanje engleskog jezika u integraciji s elementima višejezičnosti i višekulturnosti i njegov uticaj na jezičku politiku Srbije, *Речу* 2/2009, 149-166. Beograd: Факултет за стране језике Универзитета БК.
- Đorđević, R. (1987). *Uvod u kontrastiranje jezika*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Jegeš, Z. (2006). Moramo učiniti sve da eliminišemo strah od različitosti (Sekretar za obrazovanje i kulturu Izvršnog veća AP Vojvodine za *Misao*; razgovor vodio Mirko Sebić), *Misao* 34/35 (492-493) oktobar/novembar 2006, 3-4. Novi Sad: NIU „Misao“.
- Jovković, Lj. (2002). *English for Business Purposes*, drugo, prošireno, izdanje. Beograd: UTILIA.
- Krois-Lindner, A. and TransLegal (2007). *International Legal English – A course for classroom or self-study use*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Labov, V. (1974). Proučavanje jezika u društvenom kontekstu (s engleskog preveo Ranko Bugarski), *Kultura*, 25/74 – Tematski broj *Jezik i društvo*, 123-128. Beograd: Zavod za proučavanje kulturnog razvitka.
- Mascull, B. (2005, 3rd printing; First published 2004). *Cambridge Professional English Business Vocabulary in Use*, Advanced. Cambridge: Cambridge University Press.
- Mikeš, M. (1974). Tipologija dvojezičnosti u vaspitno-obrazovnom sistemu Vojvodine, *Kultura* 25/74 – Tematski broj *Jezik i društvo*, 147-167. Beograd: Zavod za proučavanje kulturnog razvitka.
- Miller, G. A. (1991). *The Science of Words*. New York: Scientific American Library.
- Milojević, J. (2000). *Word and Words of English*. Belgrade: Papyrus.
- Nurnberg, M. and Morris Rosenblum (1989). *How to Build a Better Vocabulary*. New York: Warner Books.

- Prčić, T. (2005). *Engleski u srpskom*. Novi Sad: Zmaj.
- Radosavljević, M. (2004). *English in foreign trade banking and finance*, Četvrto dopunjeno izdanje. Beograd: Udruženje naučnih i stručnih prevodilaca Srbije.
- Sapir, E. (1974). Jezik i sredina (s engleskog preveo Boris Hlebec), *Kultura* 25/74 – Tematski broj *Jezik i društvo*, 33-46. Beograd: Zavod za proučavanje kulturnog razvitka.
- Sebić, M. (2006). Jezik i moć (reč odgovornog urednika), *Misao* 34/35 (492-493) oktobar/novembar 2006, 1. Novi Sad: NIU „Misao“.
- Sibinović, M. (1979). *Original i prevod – Uvod u istoriju i teoriju prevođenja*. Beograd: Privredna štampa.
- Fišman, Dž. (1974). Sociologija jezika (s engleskog preveo Boris Hlebec), *Kultura* 25/74 – Tematski broj *Jezik i društvo*, 104-115. Beograd: Zavod za proučavanje kulturnog razvitka.
- Carter, R. and Michael McCarthy. (1989). *Vocabulary and Language Teaching*. New York: Longman.
- Corbluth, J. D. (1975). English? – or ‘Special English’?, *ELT Journal* XXIX/4, 277-286.
- Wilkins, D. A. (1978). *Linguistics in Language Teaching*. London: Edward Arnold.

Одабрани речници:

- Business rečnik, englesko-srpski, srpsko-engleski*** (1997), Milica Jeremić, Beograd: IP „Žarko Albulj“
- Business Dictionary, English-Serbian; Poslovni rečnik, srpsko-engleski*** (2006), Marija Landa, Beograd: Metaphysica
- Collins Business English Dictionary*** (1989), M. J. Wallace and Patrick J. Flynn, London: Collins Educational
- Ekonomski rečnik, englesko-srpskohrvatski; srpskohrvatsko-engleski*** (1986), Vera Gligorijević, Beograd: Savremena administracija
- Financial Words You Need*** (1992), Miroslava Cvejić, Beograd: Savremena administracija
- Hrvatsko ili srpsko-engleski rječnik privrednog nazivlja*** (1978), Vladimir Ivir, Zagreb: Školska knjiga
- Privredno-poslovni rečnik, srpskohrvatsko-engleski*** (1984), Marija Landa, Beograd: Privredni pregled
- Privredno-poslovni rečnik, englesko-srpski, srpsko-engleski*** (2004), Marija Landa, Beograd: Građevinska knjiga
- Rečnik pravnih termina – srpskohrvatsko-francusko-engleski, francusko-srpskohrvatski, englesko-srpskohrvatski*** (1990), Jasmina Jovanović i Svetlana Todorović, Beograd: Savremena administracija
- Српско-русински речник, I (А-Љ)*** (1995), Нови Сад: Универзитет у Новом Саду, Филозофски факултет, Катедра за русински језик и књижевност,

Друштво за русински језик и књижевност, Завод за уџбенике и наставна средства

Српско-русински речник, II (О-III) (1997), Нови сад: Универзитет у Новом Саду, Филозофски факултет, Катедра за русински језик и литературу, Друштво за русински језик и литературу, Завод за уџбенике и наставна средства

Veliki rečnik stranih reči i izraza (2006), I. Klajn, Milan Šipka; Novi Sad: Prometej

Vukičevićev Pravni rečnik, srpsko-engleski (2008), 2. izdanje, B. Vukičević, Beograd: Jezikoslovac

Електронски речници:

A bilingual English-Hungarian dictionary with Hungarian-English glossary ... of Law
www.amazon.com/Hungarian-Dictionary-Peter-Collins-Publi

Dictionar Englez Roman - English Romanian Dictionary Online
www.dictionare.com/english/dictionary.htm

Dictionary English Romanian
www.babylon.com/define/117/Dictionary-English-Romanian...

Dictionary English-Romanian Legal Glossary of the Superior Court of California (EN>RO)
www.lexicool.com/dictionary.asp%3FID%3DNX2RC810565

Dictionar juridic roman-englez, Legal dictionary
www.amazon.com/Dictionar-juridic-roman-englez-dictionar...

English-Hungarian Legal Dictionary
www.draftingcontracts.eu/hu/coursebooks/145-terminology...

English-Romanian Dictionary ...
www.amazon.com/Romanian-English-English-Romanian-Dictio...

English Romanian Dictionary Online - Dictionar Englez Roman
castingsnet.com/dictionaries/

English-Romanian Dictionary, Romanian-English Dictionary
hallo.ro/%3Ff%3Den

English-Romanian dictionary
en.bab.la/dictionary/english-romanian

English/Romanian/English online dictionary
www.lai.com/glossaries.html

English/Romanian Legal Glossary (Superior Court of California ...
www.proz.com/translation-glossary-post/English-to-Roman...

English-Romanian Online Dictionary
www.ectaco.co.uk/English-Romanian-Dictionary/

English Romanian online dictionary
www.lingvosoft.com/English-Romanian-Dictionary/

Hungarian Dictionary

hungarian-dictionary.fyxm.net/

Hungarian English Legal Dictionary (English and Hungarian Edition ...

www.infibeam.com/Books/hungarian-english-legal-dictiona...

Hungarian Law Dictionary: English-Hungarian

www.amazon.co.uk/Hungarian-Dictionary-English-Hungarian...

Romanian-English Dictionary and ***English-Romanian Dictionary***

www.diseara.ro/en/utills/dictionary/romanian-english/

Romanian English dictionary and ***English Romanian dictionary***

www.freelang.net/dictionary/romanian.php

Romanian-English-Romanian electronic dictionaries.

www.webindia123.com/advt/ectaco/hgold981/dictionaries/r...

ACQUIRING THE VOCABULARY OF LEGAL ENGLISH AS ASSISTED BY MULTILINGUALISM OF A MULTICULTURAL ENVIRONMENT

SUMMARY: *English for Legal Purposes* (*Legal English*, or *English for Law*) engages in the study of the language used by lawyers in written and oral communication. The word is of the language of legal science textbooks, laws, court files, contracts, agreements, and other legal documents, the speech used in courtrooms, in activities of law offices, in all law services and practical functions. At the same time it is crystal clear that English for Legal Purposes serves a range of applications broader than in case of other specialising language registers, not only relating to criminal acts, courts and court procedures, but to all regulations providing, for instance, for company operations, treating issues of intellectual property, environmental protection, questions of international relations as well. The fact that efforts to reform this country's judiciary have been in progress for quite some time now, accompanied by strong media publicity, also contributes to a rather intensive spreading of the vocabulary of Legal English in the general public. Law and legal terminology influence in a way all spheres of contemporary life, and thus expectations are quite natural that such a truth is pronounced in multinational i.e. multicultural social environments such as the Autonomous Province of Vojvodina, where official use of different languages is the subject of legal regulation in the first place. This works aims at presenting the practically confirmed belief that active presence of different languages in an academic environment means a specific wealth certainly also tangible in the area of acquiring and mastering the vocabulary of English for Legal Purposes.

KEY WORDS: English for Legal Purposes, vocabulary, multilingualism, multicultural environment, compiling a dictionary

DEVELOP CRITICAL THINKING TO UNIVERSITY STUDENTS

ABSTRACT: This paper is based on the observation of reading skills that students of the first year apply in English classes and on the analysis of a reading self assessment. It discusses the assumption that students can read better if they apply critical thinking and they will become critical readers if they are taught and trained how to do it. When students start University we take it for granted that they know how to read in the mother tongue as well as in the foreign language. They are assigned a lot of textbook readings from authentic materials. But every day practice and their performance show that students read simply for comprehension. Secondary schools mainly teach students to read to get information. First year students have not been taught to read for gist or to develop their critical thinking. Many have not learned to analyze texts through questions and answers that examine students' comprehension. Nowadays students do not like reading at all, but when they read they do it for pleasure. When they read to accomplish a task and they do not 'understand it' they give up rather than work hard to solve out the difficulty of the task.

KEY WORDS: authentic materials, comprehension, critical reading, critical thinking, reading skills.

What is critical reading?

'Critical reading' asks teachers to make their students think while reading in their professional literature. It is defined as "learning to evaluate, draw inferences, and arrive at conclusions based on evidence" (Carr, 1988). It means reading with a goal in mind in order to find deep understanding of a material, whether it is fiction or nonfiction. It is the act of analyzing and evaluating what you are reading as you progress, or as you reflect back. Critical reading is a technique to go deep into your thoughts in order to discover information and ideas within a text. Critical reading asks the readers to evaluate the text they are reading (Graney, 1990). This means to create an image in your mind what is represented in the text against our own experience and knowledge (Wallace, 1996). It also entails the attempt to

¹ delija.sh@gmail.com

understand the purpose or the motivation behind the creation of a text. This is because the writer's purpose directly affects the way the text is constructed. Graney going further to this idea, views the ability to determine whether a text is fact or opinion as one of the elements that contributes to a reader's evaluation task. He emphasizes the idea that in deciding whether a text is fact or opinion a reader considers both linguistic knowledge and background knowledge, which help the reader put the text into a perspective.

Critical reading goes beyond comprehension. It goes beyond just understanding the core elements of reading: decoding, predicting, and summarizing, identifying the topic, main idea, supporting ideas, patterns of organization, and inferences. Critical readers recognize the writer's point of view, purpose, targeted audience, and tone. They ask questions as they read to monitor their reading.

To know how to read is not enough. In addition, students should be able to use the reading skills while reading professional material. Students with good reading skills are good readers and are successful in school.

How do Readers Read

A critical reader uses: $\text{Prior Knowledge} + \text{Predictions} = \text{Comprehension}$. When we read, we don't decipher every word on the page for its individual meaning. We process text in chunks, and we also employ other "tricks" to help us make meaning out of so many individual words in a text we are reading. First, we bring prior knowledge to everything we read, whether we are aware of it or not. Titles of texts, authors' names, and the topic of the piece all trigger prior knowledge in us. With prior knowledge we make predictions, or guesses about how what we are reading relates to our prior experience. We also make predictions about what meaning the text will convey. To non-critical readers, texts provide facts. Readers gain knowledge by memorizing the statements within a text. To the critical reader, any single text provides but one portrayal of the facts, one individual's "take" on the subject matter. Critical readers thus recognize not only what a text says, but also how that text portrays the subject matter. They recognize the various ways in which each and every text is the unique creation of a unique author.

Non-critical reading is satisfied with recognizing what a text says and restating the key remarks. Critical reading goes further. Having recognized what a text says, it reflects on what the text does by making such remarks. Is it offering examples? Arguing? Appealing for sympathy? Making a contrast to clarify a point? Finally, critical readers then infer what the text, as a whole, means, based on the earlier analysis. They reach for an interpretation.

Strategies for Reading More Critically

Previewing

Previewing a text means gathering as much information about the text as you can before you actually read it. The reader can ask himself the following questions: What is my Purpose for Reading? What can the Title Tell Me About the Text? Who is the Author? How is the Text Structured?

Annotating

Successful critical readers read with a pencil in their hand, making notes in the text as they read. Instead of reading passively, they create an active relationship with what they are reading .

Summarizing

Summarizing the text is an valuable way to check the understanding of the text.

Analyzing

Analyzing a text in order to find out how its parts relate to one another can help the reader better understand a text's meaning.

Re-reading

Re-reading is a crucial part of the critical reading process. Good readers will reread a piece several times, until they are satisfied they know it inside and out.

Responding

Responding to what is read is an important step in understanding what the reader reads.

Background of the study

There is a serious frustration for instructors that students do not read the assigned material. There are at least three general problems:

- students do not allocate the time necessary to do their reading;
- Students may not understand the difference between reading and preparing, and so do not get as much out of the texts as they might, and are not then ready to engage in class discussion;
- Students do not know how to deal with difficult material and it often stops them from continuing reading .

This brings out the importance of teaching reading, and learning to read effectively to students. Wilson (1988) suggests that teachers re-think the way they teach reading and look critically at their own teaching/thinking processes. She cautions against skills lessons that are repackaged in the name of critical thinking but which are only renamed worksheets. She points out that teaching students to read, write, and think critically is a dramatic shift from what has generally taken place in most classrooms.

According to Wilson, critical literacy advocates the use of strategies and techniques like formulating questions prior to, during, and after reading; responding to the text in terms of the student's own values; anticipating texts, and acknowledging when and how reader expectations are aroused and fulfilled; and responding to texts through a variety of writing activities which ask readers to go beyond what they have read to experience the text in personal ways.

Method Participants

Participants were 26 first year students. These students have high self-efficacy, clear goals, and strong extrinsic motivation, i.e. university education and job prospects; as well as an interest in the language itself. Thus, it is very surprising to see that their expectations from and interest towards the language learning classroom in formal education is much lower than their motivation to study the language. On the other hand,

it should be considered that high school education in Albania has essentially been shaped by the backwash effect of the Matura exam in recent years. The influence of school education is seen in their reading skills. Their reported reading practices during the secondary school studies were: reading short paragraphs with comprehension questions as preparation for the university exam, translating texts and summarising short stories, all of which were chosen by the course teacher, and answering comprehension and vocabulary questions at the end of reading texts in their course books. They also reported that authentic texts were not a part of their reading courses at high school.

The students were given a Reading Self-assessment as a tool to see their approach to reading in order to identify and address their needs. This self assessment also aimed at making them more aware of their reading skills. The Reading Self-assessment covered reading speed, comprehension, volume of material, concentration on reading, retention.

In relation to comprehension ten students state that they have difficulty finding the main idea when they read. They often need to read materials several times before they understand it. Eighteen students say they have difficulty interpreting the meaning of works they read, because they have trouble reading between the lines' for implied meaning. They struggle with the new words and this slows their reading comprehension and reading. As far as retention is concerned fifteen students say that they cannot read all the required readings (not enough time) and cannot keep up with supplementary readings. The only texts they read are the assigned ones. Only eight students state they skim before reading for detail. This critical reading skill is neglected because of the myth that "Skimming isn't real reading."

Students connect their concentration on reading with their interests and environment. Only three of them accept that their eyes often see the words, but

their mind is somewhere else. And that they are easily distracted by their own thoughts while reading.

It is to be pointed out that most of them, twenty out of twenty six state that they forget much of what they read soon afterwards. One of the reasons of this is that only six of them use effective critical reading skills so they make notes while reading and highlight or underline while reading. Few of them make use of the title and the other information to make predictions. Only three of the students make ample use of the annotations. Whereas summarizing of the text as a valuable way to check the understanding of the text is equaled to retelling, or the preparation of the test.

Twenty-two students report a positive change in their approach to reading lessons in the Faculty.

The analysis of the answers given by the first- year students' sample shows that we should focus on teaching students how to read critically by applying and showing them effective reading strategies. First it is connected with reading for comprehension in a foreign language.

Reading for Comprehension

We want our students to read critically, to be able to evaluate an author's argument and to relate that argument to other texts, to course concepts, and to their own experience. But reading critically assumes having effective strategies for reading for comprehension. Before achieving the goal of having students read critically within a discipline, it is usually necessary to spend some time teaching them strategies for reading for comprehension. Effective reading comprehension is the culmination of mastering vocabulary, phonics, fluency, and reading comprehension skills. A person having good comprehension skills is considered as active reader, with an ability to interact with the words by understanding its complete meaning and the concept behind it. Thus the skills of reading comprehension distinguishes an active reader from a passive reader who just read the text without getting its meaning.

Reading comprehension teaching aims at

1. To let better grasping of the context, sequence and the characters narrated in text.
2. Certain parts of the text can confuse readers. Reading comprehension skills works on this aspect to get the clear idea of the meaning of the text.
3. Helps to create the questionnaire based on the text about its theme or idea. It often helps in better understanding of the said paragraph.

4. It helps to link the event of narration with our previous experiences and predict the next probable event in the course based on the information given in the narration. University usually places new demands on student reading, demands for which students are often not prepared. Many students approach their reading in a way that was appropriate for the purposes emphasized in high school, and still promoted in many university courses: read-to-write-exams. This conception of the reading process leads students to see the objective of their reading as being to remember everything they read, so that each idea, indeed each sentence, is seen as having equal value. They therefore do not differentiate among evidence, argument, claims, purpose, illustration and explanation, let alone establish a hierarchical relationship among these various elements in the texts they read. It is useful then to teach students to read for argument rather than for content; to teach them that the key comprehension objective in most of their reading is not to memorize every piece of information, but to find the controlling thesis of the text, and to identify the main supporting evidence given for that argument.

Reading Critically

Reading critically essentially entails directly extending the strategies for reading rhetorically, but doing so explicitly within the disciplinary context of the course. Teaching critical reading necessitates teaching student the modes of inquiry, kinds of evidence, hypotheses and assumption used in the discipline, and showing them how to apply these directly to their reading. Fundamentally, then, reading critically means developing a range of questions appropriate to the discipline which the reader asks of the text she is reading

Critical Reading Strategies - Activities and Assignments

There are a number of activities and assignments that can be used with the classes to promote effective reading. Modeling the process the teacher uses when reading can be effective. Simply taking the students through a chapter in a text they are reading and demonstrating the strategies used in reading it can be quite effective. It is useful to do this a number of times through the term with a variety of texts. Another activity is to make it an ongoing expectation that students will identify in writing the central thesis of each text they read, along with an explanation as to why, possibly supported with appropriate evidence from the text. Students could write regular journal entries in which they might be expected to critically evaluate an issue raised in that week's readings. Writing abstracts of articles or book chapters can also be an effective means of promoting effective reading for comprehension. As well, students could work in small groups which would analyze a text, creating

a series of appropriate questions to ask in order to apply an effective disciplinary approach to the text.

Teachers can make critical thinking and critical analysis a regular part of all classroom work by starting with information sources (articles, advertisements, speeches, dialogues, pictures, videos) that are obviously biased or ideologically loaded, such as an advertising campaign against smoking. The use of authentic texts (newspaper articles, advertisements, letters, news broadcasts) and less traditional literacy texts (graffiti, cartoons, commercials, television sitcoms) appeals to the students' interests and helps for a communicative approach to critical reading. The authentic texts from different genres serve to provoke optimal arousal and create a sense of competency; and the practice of involving the students in the process of text selection provides an increased sense of student control in the EFL classroom (Wallace, 1999; Wallace, 2003; Leal 1998). The first step is to raise awareness by pointing out critical reading skills when they are exhibited by the teacher or by learners. If we want to develop critical reading skills we must choose readings or listening, speaking, or writing activities that are relevant and interesting for learners and must prompt learners to examine how their own experiences and values relate to and influence their approaches to topics. Sometimes multiple interpretations of information and different points of view may or may not be represented in classroom texts, materials, and discussions, so it is advisable to choose activities in which learners must consider a variety of perspectives. The activities planned can not be carried out successfully if we do not make our students feel comfortable with them, so build in time for learners to become comfortable with texts or activities before asking them to look at them critically. This entails a balance in instruction in basic reading skills (decoding, vocabulary building, predicting, summarizing) with practice in critical analysis skills. The teacher must shift from an emphasis on finding a right answer to eliciting ranges of interpretations that are supported by sound reasoning and thoughtful examination.

For active, critical reading to occur, teachers must create an atmosphere which fosters inquiry. Students must be encouraged to question, to make predictions, and to organize ideas which support value judgments. Two techniques for developing these kinds of critical reading skills include problem solving and learning to reason through reading. It suggested that lessons that include problem solving can promote analysis, synthesis, and evaluation of ideas. When students are asked to analyze we expect them to clarify information by examining the component parts. Synthesis involves combining relevant parts into a coherent whole, and evaluation includes setting up standards and then judging against them to verify the reasonableness of ideas.

Conclusion

Critical reading is a way of interacting with information that goes beyond the decoding of letters and words. It encourages learners to engage with information sources and to question the social contexts, purposes, and possible effects that they have on their lives. It also asks them to look at their own opinions, biases, and perceptions of reality, and to consider those of others. For adult ESL learners, critical reading can be a means of comprehensively exploring the new language and culture in which they find themselves. Students reported that they try to read, comprehend and work with the texts, but they lack and need critical reading skills.

Based on these findings, it is possible to suggest that modeling of effective critical reading skills is useful. A variety of activities and assignments, relating to students' own realities through the use of real-life, authentic texts from a variety of genres in contexts :

together with encouraging the students to express their opinion as readers of the text both prior and after reading the text will raise their awareness and train them.

REFERENCES

- Brown, K. (1999). "Developing critical literacy." Sydney, Australia: National Centre for English Language Teaching and Research.
- Carr, K. S. (1988). "How Can We Teach Critical Thinking?" *Childhood Education*, 65(2), 69-73. [EJ 382 605]
- Lohrey, A. (1998). "Critical literacy: A professional development resource." Melbourne, Australia: Language Australia.
- Wallace, C. (1999). Critical language awareness: key principles for a course in critical reading. *Language Awareness*. 8(2): 98-110.
- Wallace, C. (2003). *Critical reading in language education*. London: Palgrave MacMillan.
- Wallace, C. (1992). Critical literacy awareness in the EFL classroom. In *Critical language awareness*, ed. N. Fairclough, 59-92. London: Longman.
- Wilson, M. (1988). "Critical Thinking: Repackaging or Revolution?" *Language Arts*, 65(6), 543-51. [EJ 376 160]

RAZVOJ KRITIČKOG MIŠLJENJA KOD STUDENTA

REZIME: Ovaj rad se zasniva na opservaciji sposobnosti čitanja koje studenti prve godine primenjuju na časovima engleskog jezika, kao i na analizi samoprocene te sposobnosti. U radu se razmatra pretpostavka da studenti mogu bolje da čitaju kada primene sposobnost kritičkog mišljenja, a postaće kritički čitaoci samo ako ih podučimo i obučimo kako da to čine. Kada počnu da studiraju, mi uzimamo zdravo za gotovo da studenti znaju da čitaju i na maternjem i na stranom jeziku. Imaju zadatak da čitaju mnogo autentičnog materijala. Međutim, svakodnevna praksa i njihovi rezultati pokazuju da oni čitaju samo radi razumevanja teksta. U srednjim školama učenici uče da čitaju kako bi došli do određenih informacija. Studenti prve godine ne uče da čitaju da bi shvatili suštinu, niti razvijaju sposobnost kritičkog mišljenja. Mnogi još nisu naučili ni da analiziraju tekst putem pitanja i odgovora kojima se proverava razumevanje. Današnji studenti uopšte ne vole da čitaju, ali kada čitaju, čine to iz zadovoljstva. Kada čitaju da bi uradili neki zadatak i kada pri tome ne razumeju tekst, oni odustaju pre nego da se potrude da prevaziđu poteškoće u zadatku.

KLJUČNE REČI: autentični materijali, razumevanje, kritičko čitanje, veštine čitanja.

PROCES PRILAGODBE I KORIŠTENJA FONDOVA EUROPSKE UNIJE – PRIMJER HRVATSKE

SAŽETAK: Hrvatska je polovinom 2011. godine, privremeno zatvorila sva pregovaračka poglavlja s Europskom unijom. U tom procesu započela je provoditi regionalne reforme i gospodarske politike koje vode konkurentskom napredovanju i učinkovitijem korištenju fondova Europske unije. U radu se promišlja o statističkoj podjeli hrvatskog prostora na tri regije. Analiziraju se statistički indikatori koji opisuju faktore i područja konkurentnosti hrvatskih (županija) regija. Sintetiziraju se ekonomski učinci korištenja EU fondova i procesi koji se dešavaju u Hrvatskoj tijekom priprema za punopravno članstvo u Europskoj uniji i mogućnosti sudjelovanja u raznim pretpriputnim programima i drugim oblicima financijske i tehničke podrške.

KLJUČNE RIJEČI: regionalizacija, konkurentnost, pridruživanje, europski program, fondovi

1. PROCES PRIDRUŽIVANJA HRVATSKE EUROPSKOJ UNIJI

Nastanak ideje o osnivanju Europske unije vezuje se za prijedlog Winstona Churchilla o formiranju Sjedinjenih Država Europe iznesen 19. rujna 1946. godine u Zurichu. Taj govor rezultirao je dobrom suradnjom šest država: Belgije, Francuske, Njemačke, Italije, Luksemburga i Nizozemske, koje su u Parizu 18. travnja 1951. godine, potpisale Pariški ugovor o osnivanju Europske zajednice, koja 1. studenog 1993. godine prerasta u Europsku uniju kao međuvladinu i nadnacionalnu zajednicu europskih država temeljem Ugovora o Europskoj uniji, poznatijeg kao Ugovor iz Maastrichta. Polovicom 1973. godine, Europskoj zajednici, odnosno Uniji, pristupaju Danska, Irska i Velika Britanija, a 1981. i Grčka. Krajem 1986. u EU primaju se Portugal i Španjolska, a 1995. Austrija, Finska i Švedska. Godine 2004. primljeni su u članstvo EU Cipar, Češka Republika, Estonija, Latvija, Mađarska, Malta, Poljska, Slovačka i Slovenija, a 2007. godine Bugarska i Rumunjska. Europska unija danas broji 27 država članica i blizu 500 milijuna stanovnika.

Pravni temelj i Sporazum o stabilizaciji i pridruživanju između Hrvatske i Europske unije potpisan je 29. listopada 2001. U njemu se ističe da je ulazak Hrvatske

¹ vvujic@fthm.hr

u EU vitalni vanjskopolitički i gospodarski cilj (Vukadinović i Čehulić, 2005). U prosincu 2002. Hrvatski sabor prihvatio je Rezoluciju o pristupanju Republike Hrvatske Europskoj uniji. Ubrzo nakon toga, 21. veljače 2003. Hrvatska podnosi zahtjev za punopravno članstvo u EU. Europsko vijeće na lipanjskom sastanku u Solunu 2003. godine potvrdilo je europsku perspektivu zemalja Zapadnog Balkana. Slijedila je uobičajena procedura izrade mišljenja, temeljem kojeg Europska komisija u srpnju 2003. godine Hrvatskoj dostavlja upitnik s 4.560 pitanja. Vlada Republike Hrvatske uručila je Europskoj komisiji u listopadu 2003. godine odgovore na dostavljena pitanja. Europska komisija u travnju 2004. godine donosi pozitivno mišljenje o zahtjevu Republike Hrvatske za članstvo u EU. Europsko vijeće 18. srpnja 2004. godine donosi odluku kojom se Republici Hrvatskoj odobrava status države kandidatkinje za punopravno članstvo u EU.

Nakon toga, Vijeće Europske unije usvojilo je Pregovarački okvir za pregovore s Republikom Hrvatskom koji su započeli tek 3. listopada 2005. godine. Od tada pa sve do 10. lipnja 2011. godine Hrvatska je otvarala i zatvarala ukupno 35 pregovaračkih poglavlja i to: 1) Sloboda kretanja roba 2) Sloboda kretanja radnika 3) Pravo poslovnog nastanka i sloboda pružanja usluga 4) Sloboda kretanja kapitala 5) Javne nabave 6) Pravo trgovačkih društava 7) Pravo intelektualnog vlasništva 8) Tržišno natjecanje 9) Financijske usluge 10) Informacijsko društvo i mediji 11) Poljoprivreda i ruralni razvitak 12) Sigurnost hrane, veterinarstvo i fitosanitarni nadzor 13) Ribarstvo 14) Prometna politika 15) Energetika 16) Porezi 17) Ekonomska i monetarna unija 18) Statistika 19) Socijalna politika i zapošljavanje 20) Poduzetništvo i industrijska politika 21) Transeuropske mreže 22) Regionalna politika i koordinacija strukturnih instrumenata 23) Pravosuđe i temeljna ljudska prava 24) Pravda, sloboda i sigurnost 25) Znanost i istraživanje 26) Obrazovanje i kultura 27) Okoliš 28) Zaštita potrošača i zdravlja 29) Carinska unija 30) Vanjski odnosi 31) Vanjska, sigurnosna i odbrambena politika 32) Financijski nadzor 33) Financijske i proračunske odredbe 34) Institucije 35) Ostala pitanja.

Nakon zatvaranja svih 35 pregovaračkih poglavlja, Europska komisija preporučila je primanje Hrvatske u punopravno članstvo 1. srpnja 2013. godine. Do ulaska u članstvo u Europsku uniju svaka država kandidatkinja dužna je preuzeti cijelu pravnu stečevinu Europske unije i biti sposobna za njezinu učinkovitu primjenu. Tek nakon toga predstavnici zemalja članica EU i zemlje pristupnice potpisat će Ugovor o pristupanju kojeg će zatim morati ratificirati sve zemlje potpisnice u skladu sa svojim ustavnim odredbama. Nakon dovršetka procesa ratifikacije, zemlja pristupnica postaje punopravnom članicom EU, pod uvjetom da na referendumu građani Hrvatske daju svoj pristanak. Hrvatska će u EU, kao i druge članice, imati jednaka prava u Vijeću Europske unije i u Europskoj komisiji, uključujući i pravo veta. U Europskom parlamentu, koji ima 750 mjesta, Hrvatska će na temelju broja stanovnika i raspodjeli mjesta najvjerojatnije imati 13 zastupnika koji će biti birani na sljedećim europskim izborima 2014. godine.

2. TROŠKOVI PRILAGODBE I RAZINA KORIŠTENJA FONDOVA EU

Članstvo u EU neće se odraziti jednako na sve strukture hrvatskoga društva. Priključivanje EU donosi Hrvatskoj brojne transfere iz proračuna EU, ali i gubitak carinskih prihoda i potrebu prilagodbe poreznih prihoda. Analizom fiskalnih učinaka temeljem analize prihoda, pri ulasku u EU neupitno će doći do određenih promjena. Naime, dio proračunskih prihoda od poreza na dodanu vrijednost (PDV) i carina odlit će se standardnim mehanizmima u proračun EU-a, dok će se istodobno potencijalno otvoriti prostor za povećanje određenih vrsta prihoda (poput trošarina) zbog usklađivanja poreznog sustava. Kao protuteža tom neto odljevu sredstava, pojavit će se i transferi iz proračuna EU-a u hrvatski proračun.

Potrebno je naglasiti da neke zemlje članice EU-a još nisu potpuno uskladile svoju strukturu trošarina, što pak navodi na zaključak da ni Hrvatska neće morati odmah nakon ulaska u EU u cijelosti uskladiti svoju strukturu trošarina. Usklađivanje će trebati provesti u dogovorenom monitoring razdoblju. Međutim, pitanje je hoće li svi ti troškovi imati neutralan, pozitivan ili negativan učinak na javne financije. Uz znatne izdatke za prilagodbu u područjima kao što su okoliš, poljoprivreda i transport, te izdvajanja za proračun EU-a, doći će i do promjene u strukturi rashoda. Ulazak u EU ne bi trebao značajnije povećati cijene u Hrvatskoj, ali bi se mogao osjetiti pritisak na povećanje deficita opće države od oko 1,1 posto BDP-a u prvim godinama članstva.

Prema iskustvima nekih država koje su postale članice EU-a, ukupni makroekonomski učinak pristupanja EU-u za Hrvatsku se procjenjuje na 0,25% bruto proizvoda ili ukupno 11 milijardi eura (Belošević i suradnici, 2009.). Zaštita okoliša i zdravlja trebalo bi biti područje s vjerojatno najvišim financijskim troškovima. Procjenjuje se da će samo u zaštitu voda trebati uložiti gotovo 10 milijardi kuna, u gospodarenje otpadom oko 5,8 milijardi kuna, a u vodno gospodarstvo više od 24 milijarde kuna. Najteže će vjerojatno biti na području poljoprivrede, koja nakon ulaska Hrvatske u EU može godišnje očekivati oko 2,5 milijardi kuna izravnih potpora iz EU-a, no to neće biti dovoljno da se nadomjesti trenutačne državne potpore. Stručnjaci, ipak, smatraju da će troškovi priključenja Hrvatske Europskoj uniji biti kratkoročni i jednokratni, dok će koristi biti brojne i dugotrajne. Sam ulazak u EU trebao bi pridonijeti s oko 0,6% bržim rastom BDP-a godišnje.

Hrvatska je početkom 2002. godine počela usklađivati svoj sustav potpora sa standardima EU-a. Usklađivanje sustava državnih potpora zapravo znači postupno ukidanje sektorskih potpora i oslanjanje na horizontalne potpore koje ne favoriziraju nijednog proizvođača ili proizvod. Prema procjenama Instituta za javne financije (Kesner-Škreb, Pleše i Mikić, 2003), državne potpore u Hrvatskoj iznose 5,25% BDP-a, dok u EU-u iznose samo 1% BDP-a. Na osnovi tih podataka može se pretpostaviti da će usklađivanje s EU-om donijeti uštede hrvatskom proračunu u iznosu od 4% BDP-a.

Stjecanjem statusa kandidata, Republici Hrvatskoj otvorena je mogućnost sudjelovanja u raznim pretprijetnim programima i drugim oblicima financijsko-tehničke podrške, koje određenim projektima nude razni fondovi. Europski fondovi razlikuju se po namjeni, obuhvatu i zemljama kojima su namijenjeni za regionalnu pomoć, očuvanje prirodnih resursa, pretprijetnu pomoć, vanjsku pomoć i programe Unije. U praksi EU-a do sada se razlikuju strukturalni i kohezijski fondovi. Strukturalni fondovi namijenjeni su pojedinim regijama zemalja članica EU-a, a Kohezijski fond namijenjen je najsiromašnijim zemljama članicama. U okviru nove kohezijske politike EU-a, za razdoblje od 2007. do 2013. godine, postoje sljedeći raspoloživi fondovi (Kandžija, V. i Cvečić, 2011):

- **Europski socijalni fond (ESF)** - namijenjen olakšavanju zapošljavanja i geografskoj mobilnosti radnika, te osposobljavanju radnika;
- **Europski fond za regionalni razvoj (EROF)** - namijenjen korigiranju regionalnih neravnoteža u Uniji, posebno putem financiranja infrastrukture, investicija i inovacija;
- **Kohezijski fond (Cohesion fund)** - namijenjen projektima u području okoliša, transporta i obnovljive energije;
- **Europski poljoprivredni garancijski fond EAGF/FEAGA;**
- **Europski poljoprivredni fond za ruralni razvoj (EAFRD/FEADER);**
- **Europski ribarski fond (EFF/FEP);**
- **Fond solidarnosti EU-a (EUSF/FSUE)** - namijenjen područjima Unije pogođenim značajnim prirodnim nepogodama;
- **Europski investicijski fond (EIF)** - financijska institucija koja ulaže kapital i odobrava jamstva bankama i drugim posrednicima koji investiraju u infrastrukturne projekte i razvoj malih i srednjih poduzeća u Uniji i izvan nje;
- **Europski fond za prilagodbe procesima globalizacije (EGAF/FEAM)** - namijenjen poslovnim subjektima u EU-u koji trebaju pomoć u rješavanju organizacijskog i tehnološkog viška djelatnika.

Naznačenim fondovima EU pomaže raznim institucijama, ustanovama, poduzećima i udrugama, iz EU-a putem programa u području istraživanja, konkurentnosti i inovacija, obrazovanja, zdravlja, kulture, medija, ljudskih potencijala, solidarnosti, itd. U pojedinim programima mogu sudjelovati i korisnici iz trećih zemalja, pod uvjetom da su potpisani odgovarajući sporazumi. Financiraju se razni projekti, od potpore institucionalne izgradnje i razvoja demokracije, istraživačkih i razvojnih projekata do humanitarne pomoći. U tablici 1. prikazuje se struktura korištenih sredstava Europske unije.

Tablica 1: Fondovi i sredstva za ruralni razvoj za nove članice EU-a, od 2005. do 2009.

Zemlja	Strukturni fondovi (% BDP-a)					Prosjek
	2005.	2006.	2007.	2008.	2009.	
Bugarska			0,29	0,37	0,50	0,39
Češka	0,14	0,22	0,54	0,71	0,90	0,50
Estonija	0,61	0,65	0,86	0,77	0,81	0,14
Latvija	0,67	0,41	0,34	0,98	0,79	0,04
Litva	0,52	0,58	1,10	1,18	3,15	1,31
Mađarska	0,29	0,62	0,93	0,73	1,42	0,80
Poljska	0,31	0,59	1,01	0,83	1,19	0,79
Rumunjska			0,21	0,28	0,53	0,34
Slovenija	0,16	0,19	0,30	0,35	0,57	0,32
Slovačka	0,30	0,43	0,82	0,79	0,61	0,59
Prosjek	0,37	0,46	0,74	0,70	1,35	0,72

Zemlja	Kohezijski fondovi (% BDP-a)					Prosjek
	2005.	2006.	2007.	2008.	2009.	
Bugarska				0,26	0,26	0,23
Češka	0,02	0,19	0,18	0,42	0,54	0,27
Estonija	0,03	0,41	0,51	0,70	0,92	0,51
Latvija	0,16	0,47	0,73	0,69	0,75	0,56
Litva	0,23	0,22	0,53	0,77	1,29	0,61
Mađarska	0,09	0,15	0,37	0,39	0,92	0,38
Poljska	0,01	0,12	0,34	0,44	0,77	0,34
Rumunjska			0,13	0,19	0,26	0,19
Slovenija	0,03	0,10	0,16	0,28	0,47	0,21
Slovačka	0,11	0,17	0,33	0,46	0,32	0,28
Prosjek	0,08	0,23	0,35	0,46	0,65	0,36

Zemlja	Sredstva za ruralni razvoj (% BDP-a)					Prosjek
	2005.	2006.	2007.	2008.	2009.	
Bugarska				0,68	0,36	0,35
Češka	0,15	0,16	0,28	0,17	0,27	0,20
Estonija	0,44	0,32	0,45	0,33	0,69	0,44
Latvija	0,70	0,59	0,53	0,54	0,56	0,58
Litva	0,66	0,58	1,08	0,23	0,93	0,70
Mađarska	0,15	0,26	0,47	0,15	0,57	0,32
Poljska	0,27	0,42	0,61	0,30	0,34	0,39
Rumunjska				0,40	0,49	0,30
Slovenija	0,24	0,38	0,37	0,25	0,32	0,31
Slovačka	0,27	0,29	0,40	0,29	0,46	0,34
Prosjek	0,36	0,37	0,42	0,33	0,50	0,39

Izvor: Prilagođeno prema <http://epp.eurostat.ec.europa.eu/>

Iz tablice 1. može se uočiti da su najuspješnije bile one zemlje u kojima je postignuta kvalitetna suradnja između javnog i privatnog sektora, kao što su Estonija, Latvija, Litva, Poljska i Mađarska. One su iznad prosječno koristile skoro gotovo sve fondove EU-a, što se odrazilo i na njihovu konkurentnost. Najznačajniji fondovi i proračunski instrumenti Unije u razdoblju od 2007. do 2013. godine su:

- **Instrument pretpristupne pomoći (IPA)** - namijenjen zemljama kandidatkinjama za pristup EU-u. Ovaj jedinstveni pretpristupni instrument razlikuje dvije skupine zemalja: 1) države sa statusom potencijalnog kandidata za članstvo u Uniji (Albanija, Bosna i Hercegovina, Crna Gora i Srbija), 2) države sa statusom kandidata za članstvo u Europskoj uniji (Hrvatska, Makedonija i Turska). Program IPA sastoji se od sljedećih pet komponenti: IPA I - jačanje kapaciteta i izgradnja institucija, IPA II - prekogranična suradnja, IPA III - regionalni razvoj, IV - razvoj ljudskih potencijala, V - ruralni razvoj.
- **Europski instrument susjedstva i partnerstva (ENPI/IEPV).**
- **Europski fond za razvoj (EOF)** - koji se financira izvan općeg proračuna EU-a (zemlje ACP i OCT).
- **Instrument za razvoj i suradnju (OCI)** - obuhvaća ostale zemlje u razvoju i određene tematske programe (npr. migracije i azil).

Svi naznačeni fondovi i instrumenti namijenjeni su, prije svega, financiranju prilagodbe standardima Europske unije. EU državama kandidatkinjama na raspolaganje stavlja izdašna bespovratna sredstva upravo za prilagodbu standardima EU-a u pretpristupnom razdoblju (za RH cca. 380 mil. EUR godišnje kroz program IPA), te vrlo izdašna sredstva kroz ostale programe i donacije (za RH cca. 1-1,2 milijarde EUR godišnje) radi dostizanja stupnja razvijenosti u skladu s prosjekom EU-a. Pregled programa i iskorištenih sredstava vidljiv je u tablici 2.

Tablica 2: Pregled korištenih programa i sredstava do 31.12.2009.

PROGRAM	Apsolutni iznosi u EUR							
	Dodijeljeno	Ugovoreno	%	Doznačeno	%	Plaćeno	%	
CARDS	75.940.045	72.751.141	95,80	72.147.965	99,17	67.268.693	92,46	
PHARE	137.289.500	118.580.349	86,37	109.124.693	92,03	89.265.470	75,28	
ISPA	59.000.000	35.169.222	59,61	20.846.023	59,27	14.175.086	40,31	
SAPARD	25.000.000	15.425.682	61,70	13.960.233	90,50	12.083.170	78,33	
UKUPNO	297.229.545	241.926.394	81,39	216.078.914	89,32	182.792.419	75,56	
IPA	372.108.020	28.651.823	7,70	80.602.248	281,32	13.716.305	47,87	
SVEUKUP.	669.337.565	270.578.217	40,42	296.681.162	109,65	196.508.724	72,63	

Izvor: Ministarstvo financija, Nacionalni fond, 2010.

Visoka iskorištenost (92,46%) programa CARDS može se u velikoj mjeri pripisati činjenici da su njime upravljale izravno službe Europske komisije. Republici Hrvatskoj je kroz pretpristupne programe CARDS 2003, CARDS 2004, PHARE, ISPA i SAPARD ukupno dodijeljeno 297,23 milijuna eura, od čega je do 31.12.2009. godine ugovoreno 241,93 milijuna eura, odnosno 81,39%. Od strane Europske komisije doznačeno je 216,08 milijuna eura ili 89,32% ugovorenih sredstava. U tom razdoblju iz doznačenih sredstava plaćeno je krajnjim korisnicima 182,79 milijuna eura ili 75,56% ugovorenog iznosa (Fićor, 2009).

Dodamo li tome i sredstva iz IPA programa, iz navedenog proizlazi da je Republici Hrvatskoj do 1.12.2009. godine kroz sve programe ukupno dodijeljeno 669,34 milijuna eura, a ugovoreno je 270,58 milijuna eura, odnosno samo 40,5% dodijeljenih sredstava, a plaćeno je krajnjim korisnicima 196,51 milijun eura ili 72,63% ugovorenog iznosa, odnosno iskoristila je samo jednu trećinu od dodijeljenih joj sredstava. Hrvatska ipak nije jedinstvena po ovom iskustvu, jer su gotovo sve države koje su postale članice u posljednja dva vala proširenja iskusile velike teškoće u korištenju strukturnih i kohezijskih fondova.

Korištenje fondova EU-a i drugih oblika financijskih i drugih potpora trebalo je podići Hrvatsku razinu konkurentnosti. Međutim, ta se pretpostavka nije dogodila. Tome je pridonijela velika centralizacija hrvatske države i loša struktura kadrova u javnoj upravi i samoupravi. Brojni su primjeri koji izravno povezuju stupanj decentraliziranosti neke države sa sposobnošću korištenja sredstava EU-a, pa se općenito može konstatirati da su decentralizirane države sa snažnim regionalnim samoupravama ujedno i najuspješnije u povlačenju sredstava EU-a.

Od 1990. godine Hrvatska je napravila velike korake kako bi se prilagodila funkcionalnoj tržišnoj ekonomiji i mnogi analitičari se slažu da je danas hrvatsko gospodarstvo ne samo funkcionalno tržišno gospodarstvo, već i da je u vrlo visokom stupnju integrirano u šire europsko okruženje. Ipak, evidentne su poteškoće, naročito u proizvodnom sektoru, te je nužno do maksimuma iskoristiti financijsku pomoć koja i u okviru instrumenta za pretpristupnu pomoć (IPA) stoji na raspolaganju za razvoj konkurentnosti gospodarstva, odnosno za stvaranje infrastrukturnih pretpostavki za razvoj gospodarstva. Nakon pristupanja EU-u, u tu svrhu bit će na raspolaganju još puno veća sredstva, te je nužno uložiti znatno veće napore da bi se i gospodarstvenici i javna uprava motivirali i osposobili za korištenje tih instrumenata.

Pravila EU-a svakako predviđaju široku lepezu instrumenata dizajniranih upravo za podizanje konkurentnosti i razvoj gospodarstva temeljenog na znanju i inovacijama, koje stvara visoku dodatnu vrijednost. Važno je istaknuti da su sve nove države članice bilježile ubrzane stope rasta u prvim godinama nakon pristupanja, te da su gotovo bez iznimke postigle izvrsne rezultate upravo učinkovitim korištenjem sredstava EU-a za razvoj gospodarske infrastrukture, privlačenje stranih investicija, te razvoj konkurentnog gospodarstva.

Raspoloživost strukturnih fondova, te nekih drugih instrumenata potpora EU-a za gospodarstvo, dodatno je dobila na značaju slijedom Lisabonske strategije, koja je financijske potpore EU-a usmjerila upravo na komercijalizaciju istraživanja i razvoja, te poticanje sinergije između obrazovnog, tj. znanstvenog sustava i gospodarstva. U Hrvatskoj se trenutno koristi program IPA, čija III komponenta - Regionalna konkurentnost ima tri definirana prioriteta:

- izgradnja poslovne infrastrukture u regijama koje zaostaju u razvoju,
- stvaranje pozitivne klime za ulaganja (pružanje savjetodavne pomoći malim i srednjim poduzećima, razvoj klastera i poslovnih zona, e-poslovanje i stvaranje infrastrukture za inovativne proizvode),
- tehnička pomoć za upravljanje projektima.

U cilju korištenja naznačenih programskih prioriteta neophodno je izgraditi partnerstvo za uspješno upravljanje financijskim instrumentima EU-a. Partnerstvo je nužno kako u vertikalnom, tako i u horizontalnom smislu. Posebno je važno partnerstvo malih općina i gradova radi veće funkcionalnosti sustava u njihovoj nadležnosti, te gospodarskih subjekata radi racionalizacije troškova i povećanja konkurentnosti.

3. REGIONALNA KONKURENTNOST HRVATSKE

Regionalna politika Europske unije instrument je financijske solidarnosti i kohezije, a ima za cilj postizanje harmoničnog, ujednačenog i održivog razvoja, te jačanje gospodarske i socijalne kohezije unutar Unije. U tom pravcu, regionalna politika EU-a posvećena je osposobljavanju regija da budu konkurentne, unapređujući ekonomski rast i stvarajući nova radna mjesta. Europska regionalna politika osmišljena je kako bi konkretnim rezultatima, promicanjem gospodarske i socijalne kohezije smanjila jaz između stupnja razvoja različitih regija. Politika pomaže financirati konkretne projekte za regije, gradove i njihove stanovnike. Ideja je stvoriti potencijale, tako da regije u potpunosti mogu pridonijeti postizanju većeg rasta i konkurentnosti.

Regionalna politika EU-a sastoji se od tri cilja koja se posebno potiču: približavanje, regionalna konkurentnost i zapošljavanje, te europska teritorijalna suradnja. Europska unija je među najbogatijim područjima svijeta, no unutar nje, između njezinih regija, postoje velike razlike u prihodima i mogućnostima. Razlike u bogatstvu velike su kako među državama, tako i unutar svake od država EU-a. Najuspješnije regije prema BDP-u po glavi stanovnika su urbane regije: London, Bruxelles i Hamburg. Najbogatija država - Luksemburg više od sedam puta je bogatija od najsiromašnijih novih članica EU-a, Rumunjske i Bugarske. U tablici 3. prikazuje se BDP po stanovniku u nekim državama.

Tabela 3: BDP po stanovniku u nekim državama

Države	2003.	2004.	2005.	2006.	2007.	2008.	2009.	2010.
EU (27 država)	20,70	21,70	22,50	23,70	25,00	25,00	23,50	24,40
EU (25 država)	21,90	22,90	23,70	24,90	26,20	26,20	24,60	25,60
EU (15 država)	25,00	26,00	26,70	28,00	29,30	29,10	27,40	28,40
Belgija	26,60	28,00	29,00	30,20	31,60	32,30	31,50	32,60
Bugarska	2,400	2,60	3,00	3,40	4,00	4,60	4,60	4,80
Češka	8,300	9,00	10,20	11,50	12,80	14,80	13,50	14,20
Danska	35,00	36,50	38,30	40,20	41,70	42,50	40,30	42,20
Njemačka	26,00	26,60	27,00	28,10	29,50	30,10	29,00	30,30
Estonija	6,400	7,20	8,30	10,00	12,00	12,20	10,30	10,70
Irska	35,30	37,00	39,30	41,80	43,50	40,50	35,90	34,90
Grčka	15,60	16,70	17,50	19,00	20,30	21,10	20,80	20,40
Španjolska	18,60	19,70	20,90	22,30	23,50	23,90	22,90	23,10
Francuska	25,60	26,50	27,30	28,40	29,60	30,10	29,30	29,80
Italija	23,20	23,90	24,40	25,20	26,00	26,20	25,20	25,60
Cipar	16,10	17,00	17,90	19,00	20,30	21,60	21,10	21,60
Latvija	4,30	4,80	5,60	7,00	9,20	10,10	8,20	8,00
Litva	4,80	5,30	6,10	7,10	8,50	9,70	8,00	8,40
Luksemburg	57,20	60,00	65,20	71,80	78,10	80,80	75,20	79,50
Mađarska	7,30	8,10	8,80	8,900	9,90	10,50	9,10	9,70
Malta	11,40	11,30	11,90	12,50	13,30	14,20	14,10	14,80
Nizozemska	29,40	30,20	31,50	33,10	34,90	36,20	34,60	35,40
Austrija	27,70	28,70	29,80	31,30	33,00	33,90	32,90	34,10
Poljska	5,00	5,30	6,40	7,10	8,20	9,50	8,10	9,30
Portugal	13,70	14,20	14,60	15,10	16,00	16,20	15,90	16,20
Rumunjska	2,40	2,80	3,70	4,50	5,80	6,50	5,50	5,70
Slovenija	12,90	13,60	14,40	15,50	17,10	18,40	17,30	17,30
Slovačka	5,50	6,30	7,10	8,30	10,20	11,90	11,60	12,10
Finska	27,90	29,10	30,00	31,50	34,00	34,90	32,50	33,60
Švedska	31,10	32,40	33,00	35,00	36,90	36,10	31,30	37,00
Engleska	27,70	29,60	30,40	32,20	33,70	29,60	25,30	27,40
Island	33,60	36,50	44,30	43,80	48,00	32,30	27,20	29,90
Lihtenštajn	79,30	80,40	84,30	90,70	95,10	97,30	-	-
Norveška	43,60	45,40	52,60	57,60	60,20	64,00	55,30	63,80
Švicarska	38,90	39,20	39,90	41,30	41,60	44,50	45,50	51,20
Hrvatska	6,80	7,40	8,10	8,90	9,80	10,80	10,30	10,40
Makedonija	2,10	2,20	2,40	2,60	2,90	3,30	3,30	-
Turska	4,10	4,70	5,70	6,10	6,80	7,10	6,10	7,60
SAD	33,90	32,50	34,30	35,60	33,90	31,90	32,50	35,30
Japan	29,30	29,00	28,70	27,20	25,00	-	-	-

Izvor: <http://epp.eurostat.ec.europa.eu/>

Najveći BDP po stanovniku u EU-u, iskazan paritetom kupovne moći, zabilježio je prošle godine Luksemburg, a najmanji Bugarska, dok je Hrvatska dosegla 42,6% europskog prosjeka. Temeljem podataka europskog statističkog ureda, u 2010. godini Hrvatska je po BDP-u prestigla Mađarsku i bolja je od sedam članica EU-a. Brojni su uzroci regionalnih nejednakosti. Oni mogu biti rezultat dugogodišnjih ograničenih mogućnosti razvoja, te društvenih i globalnih gospodarskih promjena, a najčešće pogrešnog koncepta razvoja. Učinak tih nedostataka ogleda se u društvenom osiromašenju, lošoj kvaliteti obrazovanja, visokoj stopi nezaposlenosti i neadekvatnoj infrastrukturi. Na temelju tih premisa i raznih kriterija, regije se mogu podijeliti na razvijene, nerazvijene, prenaseljene i depresivne (Sofija Adžić, 2011).

- **Razvijene regije** karakterizira: natprosječna razina razvijenosti, veoma razvijena infrastruktura i informacijsko - komunikacijska tehnologija, visoki životni standard, stalan i dinamičan rast novostvorene vrijednosti i zaposlenosti.
- **Nerazvijene regije** karakterizira: nepovoljna privredna struktura i tehnološka zaostalost, slab razvoj, visoka stopa nezaposlenosti, depopulacija stanovništva, nerazvijena infrastruktura i niska razina životnog standarda.
- **Prenaseljene regije** karakterizira: visoka razina gospodarske razvijenosti i ekstremno visoka urbana koncentracija stanovništva, infrastrukture i privrednih aktivnosti. Do pojave prenaseljenosti dolazi zbog jakih težnji osnivanja i razvoja privrednih aktivnosti u razvijenim sredinama, jer su u tim regijama investicije rasterećene od troškova proširenja infrastrukture, karakterističnih za nerazvijene regije.
- **Depresivne regije** ne raspolažu poduzetničkim i gospodarskim aktivnostima. Suština njihovog problema je u privrednoj strukturi. Osnovne regionalne djelatnosti su tokom vremena izgubile svoja pokretačka svojstva i nisu pravovremeno zamijenjene novim gospodarskim djelatnostima. Te regije karakterizira naglo povećanje nezaposlenosti i pad novostvorene vrijednosti (bruto društvenog proizvoda).

Republika Hrvatska je podijeljena na tri statističke regije i to:

- **Sjeverozapadnu Hrvatsku**, koju čine: Grad Zagreb, Zagrebačka, Krapinsko-zagorska, Varaždinska, Koprivničko-križevačka i Međimurska županija.
- **Središnju i Istočnu (Panonsku) Hrvatsku**, koju čine: Bjelovarsko-bilogorska, Virovitičko-podravska, Požeško-slavonska, Brodsko-posavska, Osječko-baranjska, Vukovarsko-srijemska, Karlovačka i Sisačko-moslavačka županija.

- **Jadransku Hrvatsku koja** obuhvaća: Primorsko-goransku, Ličko-senjsku, Zadarsku, Šibensko-kninsku, Splitsko-dalmatinsku, Istarsku i Dubrovačko-neretvansku županiju.

Konkurentnost gospodarstva na nacionalnoj razini odraz je konkurentskih sposobnosti na regionalnim razinama. Regionalna konkurentnost mjeri se prema modelu regionalnog indeksa koji se prikazuje u tablici 4.

Tablica 4: Model regionalnog indeksa konkurentnosti

Stupovi konkurentnosti			
Demografija, zdravlje i kultura	Poslovno okruženje		Regionalni indeks konkurentnosti
Obrazovanje			
Osnovna infrastruktura i javni sektor			
Poslovna infrastruktura			
Investicije i poduzetnička dinamika	Poslovni sektor	Statistički indikatori (2/3)	
Razvijenost poduzetništva			
Ekonomski rezultati – razina			
Ekonomski rezultati – dinamika			
Lokacijske prednosti	Poslovno okruženje	Perceptivni indikatori (1/3)	
Lokalna uprava			
Infrastruktura			
Vladavina prava			
Obrazovanje			
Financijsko tržište i lokalna konkurencija			
Tehnologija i inovativnost	Poslovni sektor		
Klasteri			
Marketing i menadžment			

Izvor: Regionalni indeks konkurentnosti Hrvatske 2010. <http://www.konkurentnost.hr> 10.9.2011.

Konkurentnost svake zemlje i njezinih regija mjeri se prema kriterijima, pri čemu je Hrvatska 2010. godine jako dobro prošla, kad se radi o kvaliteti njezine infrastrukture, poput autocesta, raširenosti interneta i mobitela. Po tim kriterijima svrstava se među prvih 40 zemalja. Najgore se svrstala kad je riječ o visini i učinkovitosti poreza, troškovima rada, poljoprivrednoj politici, pravnom okviru za strana ulaganja i teretu vladine regulative. U tim kriterijima Hrvatska je pala na samo dno svjetske ljestvice, između 137. i 140. mjesta. Prosjek joj podižu rezultati u infrastrukturi, obrazovanju i zdravstvu. Višegodišnji pad konkurentnosti udaljio je Hrvatsku od članica EU-a i približio je zemljama jugoistoka Europe. Rang konkurentnosti pojedinih zemalja prikazuje se na tablici 5.

Tablica 5.: Rang zemalja na ljestvici konkurentnosti

1.	Švicarska
2.	Singapur
3.	Švedska
4.	Finska
5.	SAD
6.	Njemačka
17.	Saudijska Arabija
18.	Francuska
26.	Kina
38.	Češka
40.	Tunis
41.	Poljska
48.	Makedonija
57.	Slovenija
60.	Crna Gora
74.	Bugarska
76.	Hrvatska
77.	Rumunjska
78.	Albanija
79.	Makedonija
95.	Srbija
100.	Bosna i Hercegovina

Prikazani rang zemalja upozorava da vlasti nekih zemalja, uključujući gotovo sve zemlje bivše države, moraju provesti reforme i to, prije svega, na tržištu rada i produktivnosti, u javnoj upravi i makroekonomskoj stabilnosti. Budućnost se ne događa sama od sebe. Ako je pustimo da se dogodi, onda ćemo životariti.

ZAKLJUČNA RAZMATRANJA

Hrvatska je pregovore s EU-om završila. Očekuje se da će u prosincu 2011. godine uslijediti potpisivanje Ugovora o prijemu u članstvo, te sam ulazak u EU sredinom 2013. godine. Najvredniji aspekt pristupanja EU-u jest činjenica da se na taj način pokreću reforme u svim područjima društvenog života, što bi u konačnici trebalo donijeti veći gospodarski rast i političku stabilnost. Hrvatska će nakon pristupanja postati aktivni stvaratelj politika EU-a, pa će kroz to njezin opći politički položaj biti ojačan. Nadalje, pristupanje Hrvatske EU-u imat će daljnje pozitivne implikacije i za druge zemlje jugoistočne Europe za koje će to značiti doprinos stabilizaciji šire regije, te nastavku demokratizacije u tom dijelu Europe.

Putem reformi, koje su povezane s pristupanjem EU-u, Hrvatska će se modernizirati i postati pouzdanija za ulaganja i efikasnija u obavljanju javnih ovlasti. U nekim područjima kao što su poljoprivreda, promet i zaštita okoliša, troškovi usklađivanja sa standardima EU-a bit će veliki za državu. Ipak, srednjoročno i dugoročno premašit će ih koristi. Za hrvatske proizvođače, reforme povezane s pristupanjem podrazumijevaju troškove prestrukturiranja. No, ti će kratkoročni troškovi srednjoročno i dugoročno prerasti u koristi, jer će uspješno prestrukturiranje značiti povećanje konkurentnosti i dohotka, te bolji standard zaposlenih. Za hrvatske će potrošače već u kratkoročnom razdoblju pristupanje Uniji donijeti koristi. Omogućit će im veći izbor i niže cijene roba i usluga, te bolju zaštitu i sigurnost. Najveći izazov i konkurentna prednost koju mogu očekivati članice EU-a je korištenje njezinih fondova. Tu šansu Hrvatska u procesu vođenja pregovora s EU-om nije optimalno iskoristila, a trebala je i morala je iskoristiti svoje prednosti i mogućnosti.

LITERATURA:

1. Adžić, S. (2011). Regionalna ekonomija Evropske unije, Univerzitet u Novom Sadu -Ekonomski fakultet Subotica, Subotica, str. 19.
2. Arbutina, H., Kuliš, D. i Pitarević, M. (2002). "Usporedba i usklađivanje hrvatskoga poreznog sustava s poreznim sustavima Europske unije": Institut za javne financije, 83.-105. Dostupno na: [<http://www.ijf.hr/EU/arbutina-kulis-pitarevic.pdf>].
3. Belošević, Matić, J. (2009). Hrvatsko gospodarstvo 2009. godine, Hrvatska gospodarska komora, Zagreb, str. 35.
4. Cuculić, J., Faulend, M. i Šošić, V. (2004). "Fiskalni aspekti pridruživanja: Možemo li u Europsku uniju s proračunskim deficitom?" [online]. Financijska teorija i praksa, 28 (2), 155.-179. Dostupno na: [<http://www.ijf.hr/Eu2/Cuculic-faulend-sosic.pdf>].
5. EU Funds: Community Programme, <http://www.eu.community.php> (3. rujna 2011.)

6. European Commission (2003). Europe at a Crossroads: The Need for Sustainable Transport, Europe on the Move Series, Brussels: European Commission, Directorate-General for Press and Communication.
7. European Commission (2004). Standard Eurobarometer 62: Javno mnijenje u Europskoj uniji: Nacionalni izvještaj – Hrvatska, Bruxelles: jesen 2004.
8. European Commission (2006). Enlargement, Two Years After: An Economic Evaluation, Occasional Papers, Brussels: European Commission, Directorate-General for Economic and Financial Affairs.
9. Fićor, M. (2009). Gospodarski profil RH u 2009. godini, Hrvatska gospodarska komora, Zagreb, str. 15.
10. <http://www.eu-pregovori.hr>. (5.9.2011.)
11. <http://www.konkurentnost.hr/lgs.axd>, (10. rujna 2011.)
12. Kandžija V., Cvečić, I. (2008). Makrosustav Europske unije, Ekonomski fakultet Rijeka, Rijeka, str. 30.
13. Kandžija V., Cvečić, I. (2011). Ekonomika i politika Europske unije, Ekonomski fakultet Sveučilišta u Rijeci, str. 297.
14. Kesner-Škreb, M., Pleše, I. i Mikić, M. (2003). “Državne potpore poduzećima u Hrvatskoj 2001. godine” [online]. Financijska teorija i praksa, 27 (3), 287-330. Dostupno na: [http://www.ijf.hr/financijska_praksa/PDF-2003/3-03/skreb-plese-mikic.pdf].
15. Vujić, V. (2008). Menadžment promjena, Fakultet za menadžment u turizmu i ugostiteljstvu, Opatija, str. 25.
16. Vukadinović, R., Čehuljić, L. (2005). Politika europskih integracija, Topical, Zagreb, str. 365.

THE PROCESS OF ADAPTATION AND USE OF FUNDS OF THE EUROPEAN UNION - THE EXAMPLE OF CROATIA

SUMMARY: In the middle of 2011, Croatia temporarily closed all chapters of negotiation with the European Union. During this process, Croatia started implementing regional reforms and economic policies leading to competitive progress and more effective use of EU funds. This paper deals with statistical division of Croatian territory in three regions. It analyses statistical indicators which describe factors and areas of competitiveness of Croatian (Counties) regions. It also synthesises economic effects of use of EU funds and processes which are taking place in Croatia during preparations for the accession to full EU membership, as well as possibilities to participate in various pre-accession programmes and other forms of financial and technical assistance.

KEY WORDS: regionalization, competitiveness, accession, European programm, funds.

NEGATIVNE KURSNE RAZLIKE ŠVAJCARSKOG FRANKA KAO IZVOR PREZADUŽENOSTI GRAĐANA

REZIME: Ulaskom stranih banaka na domaće tržište bankarski sistem je postao toliko dominantan da je počeo da utiče na makroekonomska i socijalna kretanja. Velika glad stanovništva i privrede za kreditima dovela je do prezaduženosti, koja je potaknuta nedavnom i još uvek aktuelnom ekonomskom krizom učinila da se pojavi veliki broj građana i privrednika koji su prestali da rade i istovremeno postali izloženi pritiscima banaka za vraćanjem kredita što ih je učinilo socijalno problematičnom kategorijom društva. Kao najbolji primer snažnog uticaja banaka na socijalna i makroekonomska kretanja jesu stambeni krediti indeksirani u CHF, koji su se, po uslovima koje nude, vremenom okrenuli protiv korisnika kredita. U odnosu na period od pre tri godine kada su stambeni krediti indeksirani u CHF bili veoma popularni, danas korisnici tih kredita duguju znatno više (iskazano u evrima) u odnosu na period kada su uzeli kredite. Ovde nemaju problem samo navedeni korisnici kredita, već i celokupan građevinski sektor koji bi trpeo velike posledice ukoliko bi na prodajnom tržištu počeli intenzivno da se pojavljuju stanovi koji potiču od naplate banaka putem uzetih hipoteka. Država je pokušavala da zaštiti makroekonomska kretanja pa i same korisnike kredita ograničavajući mogućnost kreditnih zaduženja građana što je u jednom trenutku dalo rezultate, ali se ubrzo pokazalo da ima i svojih negativnih strana jer dotad već prezaduženi građani nisu bili u mogućnosti da refinansiraju ili reprogramiraju kreditne obaveze. Država je trenutno u potpunosti prepustila poslovnim bankama da same odlučuju koga će i koliko kreditirati što, nasuprot mnogim očekivanjima, nije dovelo do nove kreditne ekspanzije. Razlog tome je što su banke opterećene velikim iznosima spornih i nenaplativih potraživanja koja utiču na veću opreznost u odobravanju kredita, posebno imajući u vidu turbulentna društvena i ekonomska kretanja.

KLJUČNE REČI: devizni kurs, banka, kredit, prezaduženost, kriza

Uvod

Otvaranjem bankarskih ponuda prema građanima od pre desetak godina, stvorene su mogućnosti da ljudi obnove svoje domaćinstvo, kupe novi automobil ili novi stan. Tokom 2005. i 2006. godine dolazi do ekspanzije potrošačkih i namenskih kredita fizičkih lica što se podudara sa periodom ulaska većeg broja stranih banaka na srpsko tržište. Strane banke, svesne „gladi“ stanovništva za kreditima, maksimalno spuštaju kriterijume prilikom njihovog odobravanja, ali sa druge strane, maksimalno povećavaju kamatnu stopu kao cenu rizika koju preuzimaju praktično nekontrolisanim kreditiranjem.

Nekontrolisano kreditiranje, koje je u početku donosilo velike profite bankama, počelo je polako da pokazuje svoju negativnu stranu kroz sve veći broj kredita u kašnjenju i pokrenutih mera prinudne naplate. Navedene negativnosti se prevashodno odnose na privredu, dok kreditiranje građana tek počinje da pokazuje tendenciju povećanja stope nenaplativosti kredita. Ono što je aktuelno i što će još dugo biti aktuelno jesu stambeni krediti odobreni u švajcarskim francima. Trenutno kod nas ima oko 30.000 takvih kredita, odnosno možemo smatrati da je isto toliko porodica ugroženo nepovoljnostima indeksiranosti kredita u švajcarskim francima. Da podsetimo, tokom 2007. i 2008. godine u jeku ekpanzije stanogradnje, kada su cene stanova dostizale nerealno visoke vrednosti, na tržištu su se pojavili stambeni krediti indeksirani u švajcarskim francima (CHF) sa kamatnim stopama ispod 4% godišnje što je bilo 2.5-3.5% manje nego što su bile kamatne stope po kreditima indeksiranim u evrima. Navedeni uslovi bili su mamac za veliki broj korisnika kredita koji su se opredelili da im kredit bude indeksiran u CHF i pored nedvosmislenih upozorenja tadašnjeg guvernera Radovana Jelašića da je uzimanje kredita u CHF visoko rizično jer da nije tako i države bi se zaduživale u CHF umesto u evrima (€) ili dolarima (USD).

Negativnosti ranijeg zaduživanja u CHF

Upozorenja bivšeg guvernera Jelašića su se nažalost obistinila i dovela u velike probleme sve korisnike kredita indeksiranih u CHF. U periodu od 30.06.2008. do 31.07.2011. vrednost CHF je porasla za 81,1% (sa 49,1129 na 88,9437 RSD za 1 CHF) dok je vrednost evra u istom periodu porasla za 29,3% (sa 78,9784 na 102,1251 RSD za 1 €). Navedena disproporcija u rastu CHF i EUR uticala je da klijenti koji su uzeli kredite u CHF nakon tri godine otplate duguju znatno više u evrima nego u trenutku kada su uzeli kredit. Tako je porasla i mesečna rata iskazana u evrima, što je i najveći problem, jer je na raspolaganju ostao znatno manji fond kućnog budžeta sa kojim klijent može slobodno da raspolaze.

Primer:

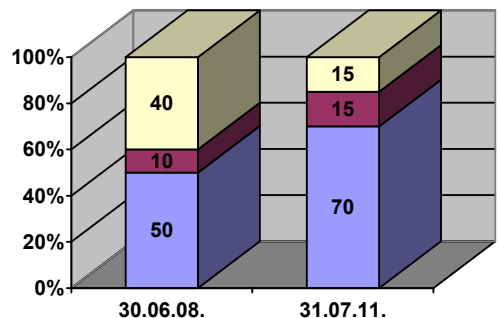
Klijent 30.06.2008. kupuje stan od 70m² po ceni od 1.300 €/m² što ukupno iznosi 91.000 €. Za kupovinu stana klijent uzima kredit od 146.337 CHF po simboličnoj kamatnoj stopi koja je niža od 4% godišnje. U trenutku uzimanja kredita 1 € = 78,9784 RSD, a 1 CHF = 49,1129 RSD. Nakon tri godine, odnosno 31.07.2011. stanje duga klijenta je 142.000 CHF dok je 1 € = 102,1251 RSD, a 1 CHF = 88,9437 RSD. U navedenom periodu (30.06.2008. – 31.07.2011.) vrednost evra je porasla za 29,3%, dok je vrednost CHF porasla za 81,1%. Dakle, stanje duga klijenta 31.07.2011. iznosi 142.000 CHF, ali konvertovano u evre ono je sada 123.672 €, odnosno za 35,9% više nego u trenutku uzimanja kredita - iako je klijent tri godine uredno izmirivao svoje mesečne kreditne rate. U isto vreme, vrednost nekretnina je znatno opala tako da stan koji je klijent kupio na dan 31.07.2011. vredi 70.000 evra (1.000 €/m²).

Imamo situaciju sa kojom se susreće oko 30.000 korisnika stambenih kredita indeksiranih u švajcarskim francima, a to je da oni duguju banci znatno više od onog što su uzeli i nego što realno vredi njihov stan. Zato se postavlja pitanje da li je racionalno dugovati i plaćati 123.672 € (glavnica bez kamate) za stan koji vredi svega 70.000 €?

Ako problematiku svedemo na mesečne obaveze one iznose CHF 560 što je 30.06.2008. iznosilo 348 €, a na dan 31.07.2011. iznos mesečne rate u CHF je ostao nepromenjen - ali to sada iznosi 488 €. Ako je u trenutku odobravanja kredita mesečna rata iznosila 50% plate klijenta koja je bila EUR 696 (maksimalno dozvoljeno), sa 31.07.2011. kreditna rata iznosi 70% plate klijenta (osim ukoliko se u međuvremenu nije povećala plata klijenta).

30.06.2008.	31.07.2011.
1 CHF = 49,1129	1 CHF = 88,9437
1 EUR = 78,9784	1 EUR = 102,1251
Stan od 70 m ² vredi 91.000 evra	Stan od 70 m ² vredi 70.000 evra
Iznos kredita je CHF146.337	Stanje duga je CHF 142.000
Iznos kredita u EUR je 91.000	Stanje duga u EUR je 123.672
Mesečna rata je CHF 560	Mesečna rata je CHF 560
Mesečna rata u EUR je 348	Mesečna rata u eEUR je 488
Rata je 50% plate	Rata je 70% plate

Udeo u kućnim rashodima	30.06.2008.	31.07.2011.
Rata kredita	50 %	70 %
Komunalije	10 %	15 %
Slobodno trošenje	40 %	15 %

Moguće posledice koje mogu prouzrokovati odobreni stambeni krediti indeksirani u CHF

Kada govorimo o posledicama koje uzrokuje neočekivano visok rast kursa švajcarskog franka, onda se prevashodno misli na posledice koje trpe klijenti i država preko svog eksponenta Nacionalne korporacije za osiguranje stambenih kredita (NKOSK). Banke ne trpe posledicu visokog kursa švajcarskog franka niti sve teže mogućnosti klijenata da vraćaju navedene kredite, jer su krediti osigurani u NKOSK tako da je NKOSK praktično garant po kreditima. Rezonujući iz ugla banke, sasvim je svejedno da li će klijent moći da vraća stambeni kredit, jer u slučaju da prestane sa izmirivanjem svojih obaveza, banka će u skladu sa ugovorom kredit proglasiti dospelim i naplatiće svoja potraživanja od NKOSK. Tada se kao poverilac pojavljuje NKOSK koja aktivira hipoteku, prodaje nepokretnost i refundira se. Problem je jedino u tome što su obaveze korisnika stambenih kredita (indeksiranih u CHF) iskazane u evrima, trenutno znatno veće nego što su bile pre 2-3 godine kada su krediti odobravani. U takvoj situaciji NKOSK može doći u situaciju da svoja potraživanja namiruje stanom koji vredi znatno manje nego što su potraživanja (pogledati primer). Inače, ponuda stanova na tržištu nekretnina je znatno veća od tražnje tako da bi pojavljivanje dodatnih stanova u ponudi još više oborilo njihovu cenu. U celokupnoj problematici banka bi naplatila i ostvarila svoj profit, NKOSK bi pokušavala da refundira kroz prodaju stana koji vredi manje nego što je potreba za refundiranjem, a klijent bi i dalje bio u stanu sve dok se hipoteka ne realizuje, odnosno dok NKOSK ne proda stan. Alternativa je da NKOSK otkupi stan koji ima u hipoteci i da ga vremenom prodaje na slobodnom tržištu. Navedena opcija je malo verovatna jer NKOSK nije agencija za prodaju nepokretnosti i od nje to ne treba očekivati.

Moguće mere za rešavanje problema uzrokovanih odobravanjem kredita indeksiranih u CHF

Pitanje stambenih kredita indeksiranih u CHF je, kao što smo naveli, veliki problem za sve (osim za banku) ne samo kod nas, već i u ostalim zemljama u okruženju. U Hrvatskoj je, na primer, država preuzela na sebe rešavanje tog problema tako što je odredila fiksni kurs CHF kako bi se smanjila rata kredita. Na pitanje zašto se država meša u poslovni odnos banka – klijent, odgovor leži u strahu od socijalnih previranja ukoliko bi veliki broj porodica (korisnika kredita) ostao bez krova nad glavom. To bi, osim socijalnih problema, izazvalo i poremećaj na tržištu nepokretnosti, a samim tim i u sektoru građevinske industrije. Iz tog razloga, ovom problemu je potrebno posvetiti svu pažnju i on se ne sme prepustiti prostom odnosu banka-klijent. Kod nas se zasad, izuzev deklarativnih tumačenja ko treba da rešava nastali problem, ne čini ništa na njegovom obuzdavanju. Maksimalno se „zateže“ sposobnost klijenata da izmiruju svoje obaveze i verovatno će tako i biti dok se ne stvori kritična masa koja više ne može da izmiruje svoje obaveze i koja će

stanove vratiti banci odnosno NKOSK-u. Na taj način će se ući u spiralu problema iz koje se teško izlazi.

Treba biti svestan činjenice da se banke nisu zaduživale u CHF u inostranstvu da bi plasirale sredstva na domaćem tržištu. One su odobravale dinarske kredite indeksirane u CHF i osim kamate ostvarivale i enormne zarade po osnovu pozitivnih kursnih razlika.

Niko banke ne može naterati da se odreknu prihoda od kursnih razlika iako je to moralan, poslovan i očekivan čin banaka. Na taj način klijentima će se omogućiti da izmiruju svoje kreditne obaveze, a NKOSK kao jemcu će se omogućiti da ne dolazi u neprijatnu situaciju refundacije potraživanja od građana. Sa druge strane, ukoliko je NKOSK pristala da osigura kredit jedne banke, onda i ta banka ima određene nepisane obaveze iz domena korektnog poslovnog odnosa prema NKOSK (formalno pravne nema). Sledeće je kako stimulisati banke da se odreknu dela zarade po osnovu kursnih razlika. Jedan od načina jeste da se primeni „hrvatski model“ i da se fiksira kurs CHF, a drugi, verovatno delotvorniji metod jeste da NKOSK preispita saradnju sa bankama čije kredite osigurava. Ako se određena banka pokaže kao nefleksibilna, NKOSK ima pravo da prekine sa osiguravanjem kredita (NKOSK ima diskreciono pravo da sama odlučuje čije će kredite osiguravati). Banka bi za posledicu mogla da ima gubitak tržišta stambenih kredita, a vremenom verovatno i gubitak depozita.

Dosadašnja iskustva i moguće posledice nekontrolisanog kreditiranja

U prethodnom delu predstavljena je aktuelna problematika stambenih kredita indeksiranih u CHF. Ipak, ona nije jedina. Naime, problematika kreditiranja počela se ispoljavati još 2008. godine. Ulaskom stranih banaka na domaće tržište, a posle višedecenijske nemogućnosti građana da obnove svoje stanove, automobile, nameštaj ili belu tehniku, počela je ekspanzija kreditiranja po veoma niskim bonitentnim kriterijumima sa ciljem da što više ljudi dobije kredit. Navedena ekspanzija je dovela do situacije da građani troše mnogo više nego što realno imaju (putem kredita, kreditnih kartica i dozvoljenih minusa), a razmere prekomerne potrošnje dostigle su nivo na kojem su mogle da budu ugrožene inflacija i makroekonomska stabilnost. Tadašnji menadžment Narodne banke Srbije (NBS) na čelu sa guvernerom Radovanom Jelašićem procenio je da prekomerna potrošnja kroz kreditna zaduženja može ozbiljno ugroziti temelje fiskalne i monetarne politike. Zbog toga je bilo odlučeno da maksimalna ročnost kreditiranja može biti 24 meseca, a maksimalan iznos zaduženosti 30% od mesečnih prihoda korisnika kredita (navedena ograničenja nisu važila za stambene kredite). Ta mera, koja je istovremeno predstavljala direktno mešanje NBS u kreditnu politiku poslovnih banaka, imala je za posledicu da su banke praktično „preko noći“ ostale bez mogućnosti kreditiranja. Sa tako nametnutim ograničenjima i činjenicom da je veliki broj građana maksimalno zadužen, bankama su na raspolaganju bili preostali

još jedino oni klijenti sa višim primanjima i bez kreditnih zaduženja. Potrošnja je svedena u okvire realnih mogućnosti, u čemu se donekle i uspelo, ali su se pojavili drugi problemi, poput poskupljenja bankarskih usluga. Takođe, sve češće su bile i pojave otežanog vraćanja kredita bez mogućnosti uzimanja novih za refinansiranje ili reprogramiranje. NBS je omogućila drugu krajnost - da poslovne banke same formiraju kriterijum bonitetnosti uz preporuku da se visina primanja korisnika kredita stavlja u odnos sa cenom minimalne potrošačke korpe. Okvirna ideja je da korisniku kredita nakon izmirivanja mesečne kreditne obaveze ostane dovoljno sredstava za „minimalnu potrošačku korpu“ čiju je visinu procenio Republički zavod za statistiku. Na taj način može se doći do kreditne zaduženosti od čak 70% ukupnih mesečnih primanja. Iako je Narodna banka praktično prepustila poslovnim bankama da kreditiraju koga hoće i koliko hoće, nije došlo do ponovne ekspanzije kreditiranja iz više razloga:

- Banke su postale znatno opreznije nego što su bile u periodu od 2005. do 2008. godine usled značajnog obima spornih i nenaplativih potraživanja;
- Građani su postali svesni da se kredit ipak mora vratiti;
- Masa ljudi je prezadužena i ima lošu kreditnu istoriju što ih automatski diskvalifikuje kao potencijalne korisnike kredita;
- Značajan broj građana je ostao bez zaposlenja i izvora prihoda.

Kakve sve posledice mogu nastati nekontrolisanim kreditiranjem i ignorisanjem značaja kreditnog rizika, a sve u cilju postizanja što većeg profita (svejedno da li građana ili privrede), najbolje nam govori nedavna svetska ekonomska kriza. Ona je kao inicijalnu kapislu imala stvaranje kritične mase korisnika stambenih kredita u američkim hipotekarnim bankama, koji u jednom trenutku nisu bili u mogućnosti da izmiruju svoje obaveze. Na taj način, banke su postale nelikvidne što je dalje pokrenulo i spiralu bankrotstava. Navedeno iskustvo trebalo bi da bude nauk kreatorima domaće fiskalne i monetarne politike, jer se i kod nas polako stvara kritična masa korisnika stambenih kredita indeksiranih u CHF. Loše odluke mogu izazvati:

- Velike obaveze nacionalne korporacije za osiguranje stambenih kredita (država) prema poslovnim bankama;
- Značajne socijalne i društvene probleme mnogih porodica prouzrokovane ostajanjem bez „krova nad glavom“;
- Pojavu stanova koji bi se prodavali putem javnih licitacija u situaciji u kojoj ponuda znatno premašuje tražnju;
- Zbog povećane ponude stanova na tržištu bio bi ugrožen građevinski sektor i celokupna infrastruktura koja ga opslužuje.

Zaključak

Iako poslovne banke možemo posmatrati kao privatna preduzeća koja posluju sa autonomnom poslovnom politikom, država je ipak prinuđena da se direktno ili indirektno meša. To pravo proističe iz činjenice da je država garant za depozitne uloge u bankama do 50.000 evra, za stambene kredite koje banke odobravaju (NKOSK) i istovremeno omogućava bankama niz indirektnih benefita. Uvažavajući te činjenice, država kao garant i potencijalni dužnik bankama (NKOSK) i deponentima, ima pravo da kontroliše poslovanje onih za koje je garantovala. Neograničena sloboda banaka da kreiraju i sprovode poslovnu politiku kao posledicu može imati prevazilaženje odnosa banka-klijent. To direktno znači stvaranje socijalnih problema usled nemogućnosti vraćanja kredita, bankrotstva dužnika, ostajanje bez posla zaposlenih u prezaduženim preduzećima, pokretanje spirale nelikvidnosti... Zbog mogućnosti da svojom poslovnom politikom i delovanjem izazovu krupnije društvene poremećaje (svedoci smo nedavne svetske ekonomske krize), država ima obavezu da usmerava, kontroliše i koriguje poslovne politike banaka. Ne sme se dozvoliti da želja za ostvarivanjem profita bude dominantnija od želje za održavanjem makroekonomske stabilnosti i socijalne uravnoteženosti. Odnos banaka prema građanima posebno je osetljiv u uslovima u kojima se danas nalazimo i u kojima se građani olako zadužuju u nameri da pomoću novih kredita regulišu stara zaduženja. U takvim okolnostima dolazi do postepenog, skoro neprimetnog rasta zaduženosti građana, što će u jednom trenutku postati državni problem. S jedne strane, imamo postepeno povećanje kreditne zaduženosti građana (kreditni kartice, dozvoljeni minusi), a sa druge, sve izraženiji rast broja onih koji ostaju bez posla. Tome treba dodati i banke čije interesovanje ne ide dalje od realizacije zacrtanog profita. Navedeni parametri kada se nađu u kritičnom odnosu, postaju državni problem. Zadatak države trebalo bi da bude praćenje navedenih parametara i preduzimanje akcija da oni ne dođu u toliko nepovoljan odnos koji bi se odrazio na makroekonomsku i socijalnu stabilnost države.

LITERATURA

1. Ćirović, M. (2007). *Bankarstvo*, Beograd: Naučno društvo Srbije.
2. Hadžić, M. (2007). *Bankarstvo*, Beograd: Univerzitet Singidunum, FFMO.
3. Vasiljević, A. (2009). *Kreditni bonitet poljoprivrednog preduzeća kao faktor tržišne pozicioniranosti* (Zbornik radova), Novi Sad: Fakultet za ekonomiju i inženjerski menadžment.
4. Vasiljević, A. (2009). *Neadekvatnost kreditnog rizika kao inicijator ekonomske krize*; Naučni skup *Pojedinac, porodica i preduzeće u uslovima društveno-ekonomske krize*, Novi Sad: Fakultet za pravne i poslovne studije.
5. Vasiljević, Koprivica (2009). *Rizičnost bankarskog poslovanja*; Naučni skup: *Poslovno okruženje u Srbiji i svetska ekonomska kriza*, Novi Sad: Visoka poslovna škola strukovnih studija.

6. Vasiljević, Bojanić (2009). *Značaj upravljanja kreditnim rizikom u uslovima ekonomske krize*; Naučni skup: *Poslovno okruženje u Srbiji i svetska ekonomska kriza*, Novi Sad: Visoka poslovna škola strukovnih studija.
7. Vasiljevic, Koprivica (2010). *Značaj kreditnog rizika u ekonomijama u tranziciji*, African Journal of Business.
8. Vasiljević, A. Radović, M. (2010). *Društvena odgovornost banaka*, Naučni skup: *Evropske perspektive Srpske privrede*, Kladovo.
9. www.kamatica.com
10. www.krediti.rs
11. www.poslovnimagazin

NEGATIVE EXCHANGE RATE DIFFERENCES SWISS FRANK AS A SOURCE OF INSOLVENCY CITIZENS

SUMMARY: The entry of foreign banks into the domestic market, the banking system has become so dominant that it began to affect the macroeconomic and social trends. Great Famine of the population and the economy for credit has led to over-indebtedness, which was prompted by recent and still current economic crisis, made to appear a large number of indebted citizens and businessmen who have stopped working while at the same time become exposed to pressures banks to restore credit, making them made socially problematic groups. As the best example of the strong influence of banks on the social and macroeconomic developments and housing loans are indexed to the CHF who were with their conditions over time turned against the borrower. Compared to three years ago when the housing loans indexed in CHF were very popular today, users of these loans they owe much more in euro terms compared to the period when they took loans. Here are the problems just mentioned, the borrowers but also the entire construction sector that suffered major consequences if the sales market began to report extensively population originating from the charge taken by bank mortgages. The state is trying to protect macroeconomic developments including the borrowers, limiting the ability of credit indebtedness of citizens, which at one point gave the result, but quickly found that has its negative aspects, because there was already indebted people were not able to refinance or reschedule their credit obligations. Currently the state is fully ceded to the banks themselves will decide who and how much credit you counter many expectations did not lead to a new credit expanse. The reason is that banks are burdened with large amounts of contentious and non-performing receivables, which affect more caution in granting loans especially given the turbulent social and economic trends.

KEY WORDS: exchange rate, bank, credit, insolvency, crisis

Mr Branislav Đurić

UDK 620.9(497.11)

Centar za razvoj i primenu nauke, tehnologije i informatike, CNTI, Novi Sad

Mr Mila Jegeš

Centar za razvoj i primenu nauke, tehnologije i informatike, CNTI, Novi Sad

SRBIJA U MAKAZAMA ENERGETSKE BEZBEDNOSTI

REZIME: U radu su izneti neki manje prisutni, a mogući i važni aspekti i pristupi pitanjima energetske bezbednosti, kojima se svestranije osvetljavaju globalni problemi u vezi sa energijom i bezbednosnim izazovima, rizicima i pretnjama kojima je svet izložen danas i u doglednoj budućnosti. Ukazano je na višeslojnost i višeznačnost sintagme “energetska bezbednost”. Različiti nivoi na kojima se ona ispoljava zahtevaju i kompleksna rešenja, koja se moraju sinhronizovano iznalaziti na tim istim nivoima. U tom svetlu prikazujemo i neke karakteristične, ali ne i specifične probleme energetske bezbednosti Republike Srbije.

KLJUČNE REČI: energija, energenti, energetska bezbednost, obnovljivi izvori energije, energetska efikasnost

Uvod

Energetska bezbednost je nekoliko decenija unazad postala nezaobilazna tema. O njoj su prvo govorili naučnici i energetske eksperti, zatim je postala predmet interesovanja vojnih i stručnjaka za bezbednost, a na kraju su njome počeli da se bave političari, diplomate i državnici. Sada se, u prvom redu, očekuje da naučnici i stručnjaci reše problem obezbeđivanja dovoljno energije, a zatim i probleme koje izaziva trenutna ili procenjena situacija nedostatka potrebne energije u bliskoj budućnosti.

Odavno se došlo do spoznaje da su pronađeni energetske izvori ograničeni, bar oni koji su bili raspoloživi i koji su mogli da se stave u funkciju realne eksploatacije. To, međutim, nije dovelo do bitnijeg i efektivnijeg angažovanja radi prevazilaženja ovog problema. Upozorenja naučnih i stručnih krugova su minimizirana ili prenebravljena, odgovori nisu traženi i podržavani dovoljno imperativno, brojna obrazloženja ili opravdanja za nerešavanje problema umirivala su savest i birača i izabranih koji su odlučivali. Budućnost je uvek izgledala dovoljno daleko, a trenutno aktuelni interesi uvek su imali prevagu na tasu prioriteta u odnosu na neke dugoročne probleme. Rešenja su odlagana za “bolja” vremena, gajena je iluzija da će se problemi već nekako rešiti, da će ih rešiti neko drugi, da je cena prihvatljiva, a konačan račun će biti ispostavljen nekim drugim generacijama.

Možda smo mi te druge generacije i račun je stigao na naplatu, ali kako stvari izgledaju, ni izbliza nije konačan. Cena neresavanja energetske problema je već danas previsoka, bilo da se gleda kroz finansijske efekte, posledice za životnu sredinu ili da se konvertuje u političko-bezbednosna dešavanja na svetskoj sceni. Modaliteti kojima se plaća ceh su vrlo brojni: postojanje brojnih kriznih žarišta, unutrašnje ili međudržavne krize, ekonomski i politički pritisci, vojne intervencije, ratni sukobi, globalne klimatske promene. Spisak nije ni blizu kraja. Obim i razmere svih negativnih posledica mogu se samo naslućivati.

Višeznačnost sintagme “energetska bezbednost”

Energija i energenti danas su potrebe savremenog čoveka i civilizacije uopšte. To je uslov opstanka i daljeg održivog razvoja ljudskog društva. Kao takvi, oni su već odavno postali nezaobilazna vrednost za čoveka pojedinca, državu i društvo. Vrednosti se artikulišu kao interesi na nacionalnom i državnom nivou. Na bilo kom od navedenih nivoa ispoljavanja energetske bezbednosti, i potreba i vrednost i interes mogu biti dovedeni u pitanje. Poseban aspekt posmatranja je zaštita životne sredine povezana kao bezbednosni problem postojećih izvora energije i oblika njene eksploatacije.

Na taj način oni dobijaju status bezbednosnog problema. S jedne strane, postaju cilj/objekat ugrožavanja, dok su sa druge strane predmet zaštite što ih dovodi na nivo bezbednosnog problema. Treći aspekt je sve prisutnija praksa da se zadovoljenje potreba za energijom i energentima koristi kao sredstvo političkih pritisaka, diktata ili ucena. Trguje se ne samo energijom, već i energetsom bezbednošću. Ona postaje stožer i motiv oko koga se države, organizacije i regioni okupljaju i udružuju, a istovremeno je i granična linija podela, razdora i sukoba. To je svakako sasvim dovoljan razlog sa postojanje sintagme “energetska bezbednost”.

Slojevitost značaja energetske bezbednosti prelama se i ima svoju ekonomsku, privrednu, finansijsku, političku i ekološku dimenziju, a sve to zajedno dovodi na ravan opšte bezbednosti. Iz svih ovih aspekata energetska bezbednost bitno utiče na nezavisnost i suverenitet države što je inherentni atribut postojanja države. Na kraju se ispostavlja kao egzistencijalni problem - kao uslov fizičkog opstanka i kao bitan faktor lične i socijalne bezbednosti, bilo sa pozitivnim ili negativnim predznakom.

Lako se dolazi do zaključka o bipolarnosti u pogledu energije kao potrebe, vrednosti i interesa. Energiju svi trebaju ali, s jedne strane su oni koji traže puteve i načine dolaska do energije, uz sve višu i teško održivu političku cenu, a na drugoj strani neki raspoložu ogromnim potencijalima, rezervama i zalihama energetske resursa. Te prednosti energetski bogataši često koriste kao sredstva pomoću kojih žele da ostvare sopstvene trenutne, kratkoročne i dugoročne interese ili da utiču na globalni razvoj ljudske zajednice - na podelu budućih uloga narodima i državama na svetskoj sceni.

Subjeki energetske bezbednosti

Različiti, pa i suprotstavljeni interesi mogu se prepoznati između tri kategorije država:

- posednici izvora,
- vlasnici transportnih prostora i puteva,
- korisnici energije.

Svaka od država unutar bilo koje od navedenih kategorija, bez obzira na konkretnu geopolitičku pripadnost, pokušava da iskoristi energetske bezbednost kao finansijsku dobit, ali i da je stavi u funkciju postizanja ukupno boljeg položaja na globalnoj geopolitičkoj karti sveta, odnosno oslonca sopstvene razvojne perspektive.

Poseban značaj imaju međunarodne organizacije čije je formiranje i bazirano na pokušaju da se u cilju ostvarivanja zajedničkih interesa više država ostvari premoć u odnosima sa drugim subjektima kada dođe do sukoba interesa. Neke od ovih organizacija glavni razlog svog postojanja smeštaju u polje energetskog sektora. Gotovo sve međudržavne organizacije, manje ili više, u svoje programe i delatnost ugrađuju i angažovanje u energetskom sektoru.

Brojni su primeri u prošlom, ali i na početku ovoga veka u kojima su posednici izvora energije koristili tu svoju prednost kao sredstvo političkih obračuna i nametanja svojih interesa. Izvozom energije i energenata i korišćenjem u neku ruku monopolskog položaja, ostvarivani su nesumnjivi finansijski, politički i razvojni efekti. Međutim, upravo ova njihova prednost ih je često dovela u situaciju da postanu predmet pritisaka drugih država ili organizacija. Pritisci su ispoljavani kao diplomatski, politički, ekonomski, u vidu izazivanja unutrašnjih kriza i poremećaja, pa i otvorenih vojnih intervencija ili, čak, ratnih sukoba. Tako se pokazuje da veliki deo benefita, koje pruža raspolaganje komercijalnim izvorima i resursima energije, mora biti upotrebljen za kompenzaciju negativnih efekata do kojih dolazi upravo zbog raspolaganja tim resursima. Ta cena nije samo finansijska, već ima i mnogo teže prateće nematerijalne efekte.

U poslednje vreme aktuelna su nastojanja da se zagospodari resursima prirodnog gasa na krajnjem severu Zemljine hemisfere. Još se, međutim, ne može sagledati kakav će biti njihov ishod tj. koliko će biti uspešna i u čiju korist, šta je potrebno uraditi i kolika će biti cena svega toga.

Transportni putevi, u geografskom i infrastrukturnom smislu, predstavljaju moćno "oružje" u skladištu političkih alatki. I poslednje dve velike energetske krize u snabdevanju prirodnim gasom iz Rusije prema Evropskoj uniji 2006. i 2009. godine pokazale su kako se zemlje izvoznici, ali i zemlje posrednici lako odlučuju da pitanje energetske bezbednosti podrede svojim kratkoročnim ciljevima, stave u funkciju političkog razračunavanja na unutrašnjem ili međunarodnom planu. Potreba stabilnog i kontinuiranog snabdevanja, uvek dogovorenog ili ugovorenog na bilateralnom ili multilateralnom nivou, preko noći postaje sredstvo političkih

ucena, moneta kojom se plaćaju neki drugi državni ili interesi političkih elita. Ti drugi interesi ni ne moraju biti usmereni prema zemljama koje trpe štetu, kojima se uskraćuje snabdevanje, izvoz i prodaja. Oni se mogu pojaviti i kao kolateralna šteta u sukobu drugih aktera.

Dobar primer nastojanja da se smanje mogućnosti zloupotrebe energenata u političke svrhe i obezbedi stabilnost snabdevanja jeste Ugovor o uspostavljanju Energetske zajednice zemalja Jugoistočne Evrope potpisan u Atini 25. oktobra 2005. godine, a koji je ratifikovan od strane EU i na snagu stupio 1. juna 2006. godine. To je prvi dokument potpisan između zemalja Jugoistočne Evrope i EU u oblasti energetike koji ima obavezujući status. Ratifikacijom u parlamentima zemalja potpisnica ozvaničena je obaveza EU i devet zemalja partnera da kreiraju zakonodavni okvir za uspostavljanje jedinstvenog integrisanog energetskeg tržišta. Ciljevi Energetske zajednice zemalja Jugoistočne Evrope su stvaranje uslova za ulazak novih investicija u energetske sektor, kao i otvaranje tržišta energije ovih zemalja u skladu sa direktivama EU, uz jačanje uslova za odgovarajuću zaštitu životne sredine.

Izazovi energetske bezbednosti

Poput nuklearnog oružja nekada, danas je energetska bezbednost postala sredstvo moći u međunarodnim odnosima. Step en društvene opasnosti ni u ovom slučaju nije ništa manji od opasnosti koju je predstavljala trka u naoružanju, razvoju i gomilanju nuklearnih sredstava za vojne potrebe.

Nakon nekoliko decenija svet i bitni državni i međunarodni činio ci odlučivanja o raspodeli moći shvatili su apsurdnost te strategije i prakse. Ideja je obesmišljena jer su u krajnjem ishodu svi bili na gubitku, a šansa da se nuklearnom premoći postignu isplativi politički ciljevi, bar prema glavnim i najvećim konkurentima, bila je gotovo nikakva. Može se očekivati da će se i u pogledu energetske bezbednosti u budućnosti, i to najskorijoj, doći do istog zaključka, a tada će biti potreban neki novi detant i sporazum poput START-a.

U tom pravcu se sa raznih strana pokreću inicijative, raspravlja se na različitim nivoima i trasiraju zajednički napori za prevazilaženje i trajnije rešavanje situacije u oblasti energetske bezbednosti, koja sve više postaje zajednički problem i iziskuje zajedničko rešavanje. Danas se nude rešenja u vidu jasnih i čvrstih bilateralnih ili multilateralnih dogovora i sporazuma, zajedničkih strategija i infrastrukturnih objekata, približavanja i usaglašavanja spoljnih politika, utvrđivanja zajedničkih razvojnih prioriteta.

Nameću se pitanja koliko ova rešenja mogu postati stvarna garancija stabilnosti energetskeg snabdevanja, od proizvođača do korisnika/potrošača, koliko je kroz istoriju "čvrstih" međudržavnih dogovora, sporazuma i ugovora preko noći raskinuto, koja je bila cena poverenja u dogovoreno i potpisano itd.

Brojni su primeri kako su se lako politička saradnja i podrška preko noći pretvarale u raskol pa i otvorena neprijateljstva. Najnoviji primeri “arapskog proleća” primer su krhkosti “stabilnosti” i na unutrašnjem i na spoljnopolitičkom planu. Neke od tih “stabilnosti” bile su zasnovane upravo na energetske resursima, bilo kao osloncu unutrašnje snage ili međunarodne povezanosti i položaja.

Danas su ova pitanja još uvek bez valjanog odgovora. Vremena je sve manje, a cena nerešenih problema, veće eksploatacije obnovljivih izvora energije i nedovoljne energetske efikasnosti ubrzano raste. Zbog još uvek nezamenljive upotrebe fosilnih goriva u transportu, ali i opasnosti od proizvođačkih kapaciteta nuklearne energije, najveća stavka je dugoročno erodirana životna sredina. Ova posledica se ne može ni brzo ni lako otkloniti niti kompenzovati ili umanjiti bez obzira na napore, finansijska ulaganja i mere “post festum”. Vreme za plaćanje ovog najskupljeg računa, bar prema ocenama naučnika i na osnovu evidentnih klimatskih promena, već je stiglo. Svako odlaganje ili kašnjenje u rešavanju problema zamene fosilnih goriva višestruko podiže cenu, povećava opasnosti i naknadno produžava rok za postizanje efekata tih rešenja.

Rizici u oblasti energetske bezbednosti

Svedoci smo da svako finansijsko, diplomatsko ili političko “talasanje” izaziva gotovo trenutne poremećaje na globalnom energetske tržištu. Bez obzira na to da li su poremećaji nastali spontano ili su diktirani, efekti se višestruko prelamaju na učesnike u energetske lancu. Negativni efekti poremećaja se pojačavaju gotovo refleksnom reakcijom uslovljenom potrebom da se održi energetske stabilnost, zadrži postignuto, umanje negativni efekti ili ostvari dodatna prednost. To sve zajedno stvara povećani pritisak i sekundarne poremećaje na energetske tržištu koji se manifestuju kroz promene cena, uslova trgovanja ili tempa eksploatacije energetske izvora, kao promene u strukturi potrošnje energenata ili u prekidu uspostavljenih energetske tokova. Iskustvo nam ukazuje da energetske bezbednost ima potencijal da stvori veliku krizu na globalnom planu, kao i da potreba za obezbeđivanjem sigurnog snabdevanja energentima može bitno da oblikuje spoljne politike i prioritete zemalja i međudržavnih organizacija.

Potvrda toga su i reči poljskog ministra privrede i vicepremijera Valdemara Pavlaka uoči neformalnog sastanka ministara zemalja EU zaduženih za energetiku održanog 19. i 20. septembra u Vroclavu: “Taj neformalni sastanak skoncentrisaće se na poljski predlog diskusije o energetske bezbednosti i spoljnoj energetske politici. Sada je vrlo važno da Evropa nastupa mnogo solidarnije u pregovorima sa inostranim isporučiocima. Zahvaljujući tome moći ćemo da dogovorimo bolje uslove isporuka.” (Izvor: Beta, <http://www.euractiv.rs/>, 19.09.2011.)

Prema oceni Međunarodne agencije za energiju u proteklih trideset godina bilo je sedamnaest poremećaja u snabdevanju svetskog tržišta naftom. Četrnaest poremećaja odigralo se na Bliskom istoku. Sa oko 60% rezervi nafte i kao vodeći

region u svetu po broju neiskorišćenih naftnih polja - Bliski istok, odnosno politička stabilnost tog prostora, sada i u budućnosti je od ključne važnosti za energetske bezbednost, kao i za rešavanje drugih napetosti u XXI veku. Dešavanja koja su u toku 2011. kao lavina dovele do dramatičnih promena u arapskom svetu, a koja najverovatnije još nisu okončana, treba da posluže kao upozorenje koliko je ta politička stabilnost rovit, kako se lako i brzo dešavaju politički zaokreti koji izazivaju poremećaje, pa i krize na energetskom tržištu.

Utvrđeno je da će cena nafte rasti od 25 % bruto društvenog proizvoda (BDP) do 0,5 procentnih poena u narednih dve do tri godine. Jačina uticaja cena najviše zavisi od relativne vrednosti uvoza nafte u odnosu na BDP. U prosečnoj zemlji - uvozniku nafte, vrednost uvoza tog energenta iznosi između tri i četiri odsto BDP-a. Negativan uticaj je mnogo veći za zemlje čiji uvoz nafte prevazilazi pet odsto BDP-a i njihov BDP se nekoliko narednih godina smanjuje za preko jedan odsto. Povećanje cena nafte utiče na povećanje inflacije u zemlji, kao i na smanjenje investicija. Posledično se smanjuje potrošnja i kao rezultat se dobija manji ukupan privredni rast, odnosno smanjen BDP.

Zaključak iz analize dvanaest naftnih šokova u poslednjih četrdeset godina je i da se rast cene nafte poklapa sa svetskim rastom trgovine, kao i sa rastom ekonomija. Više zarade izvoznika nafte zbog viših cena delom se vraćaju uvoznicima, jer izvoznici tada više uvoze iz ostalih zemalja. Takođe, velike sume ostvarene prodajom nafte i njenih derivata vraćaju se u vidu investicija i donekle nadomešćuju pad BDP-a zbog rasta cene nafte.

Logično je i da smanjivanje zavisnosti od nafte smanjuje izloženost naftnim šokovima, pa tako i uticajima na makroekonomska kretanja. Takođe, zemlje u razvoju uspostavljanjem razvijenih i čvrstih ekonomskih veza sa izvoznicima nafte mogu u izvesnoj meri da neutralizuju šokove zbog rasta cene nafte.

Poseban aspekt predstavljaju terorističke i kriminalne aktivnosti kao oblici ugrožavanja resursa, infrastrukture, transporta i transportnih puteva energije. S jedne strane, deo profita se koristi za finansiranje terorističkih i kriminalnih aktivnosti, a sa druge strane pojedinačnim ili sinhronizovanim terorističkim ili kriminalnim akcijama mogu se naneti ogromne materijalne štete ili izazvati poremećaji proizvodnje ili transporta energenata. Posebno su osetljivi naftovodi, gasovodi, transporti u vodenom saobraćaju, ali i postrojenja za proizvodnju električne energije u nuklearnim ili hidroelektranama.

Ovoj lepezi rizika moraju se dodati i prirodne nepogode, zemljotresi i cunamiji koji mogu imati katastrofalne razmere za energetske stabilnost i životnu sredinu. I poslednji akcidenti u nuklearnim postrojenjima u Japanu izazvani prirodnim katastrofama pokazuju svu ranjivost energetske infrastrukture i ograničenost mogućnosti zaštite.

Stanje u Srbiji

Uvoz nafte i naftnih derivata u Srbiji iznosi skoro četiri odsto BDP-a, a nafta je u poslednje dve godine na svetskim berzama poskupela više od dva puta. Srbija je tokom 2010. godine uvezla nafte i naftnih derivata u vrednosti 1,1 milijardi evra, dok je BDP iznosio 28,98 milijardi evra sa udelom uvoza nafte od 3,85 % BDP-a (Obradović M., <http://www.balkanmagazin.net/>, 31.08.2011.). S obzirom na, u poslednje vreme, već realizovani rast cena nafte na svetskom tržištu i neke procene tendencija, može se zaključiti da će projektovani rast BDP-a Srbije samo po tom osnovu u narednih nekoliko godina biti anuliran ili će imati pad.

Ukupne bilansne rezerve nafte u Srbiji se smanjuju. Šansa je pronalazak novih ležišta ukoliko investicije budu usmerene u tom pravcu. Srbija sopstvenom proizvodnjom pokriva oko 25% potreba čime se obezbeđuju stratezijske potrebe zemlje. U situaciji kada i te potrebe budu uvozno zavisne, ozbiljno se dovodi u pitanje kapacitet države da se odupre potresima na energetskom tržištu ili političkim pritiscima uz pomoć energetskog uslovljavanja.

Bilansne rezerve prirodnog gasa su nedovoljne. Pri tome su potrebe višestruko veće, imajući u vidu opredeljenje da se narednih godina intenzivira gasifikacija zemlje, posebno južno od Save i Dunava. Narednih godina će još više doći do izražaja uvozna zavisnost zbog očekivanog privrednog rasta i planiranog povećanja učešća gasa u strukturi potrošnje u transportu i domaćinstvima.

Ukupne bilansne rezerve uglja Srbije (bez Kosova i Metohije) su oko jednu milijardu tona ekvivalentnog uglja ili 0,34% svetskih bilansnih rezervi. U 2009. je proizvedeno ukupno 38,8 miliona tona uglja. U prošlom veku eksploatisana su 52 basena i ležišta mrkog i kamenog uglja, a trenutno se ugaj otkopava u 13 ugljonosnih basena (Živković M., <http://www.akter.co.rs/> 21.11.2010.). Poljski ministar Pavlak ukazao je na opredeljenje svoje zemlje da se osloni na postojeće izvore uglja. "Treba govoriti o privredi sa malim emisijama štetnih gasova, a ne o privredi koja malo koristi ugaj. I privreda sa malim emisijama može da bude zasnovana na uglju zahvaljujući modernim tehnologijama" (Izvor: Beta, <http://www.euractiv.rs/> 19.09.2011.).

Ključne partnere Srbije, od kojih ona direktno energetski zavisi, predstavljaju Ruska Federacija, Libija, Mađarska i Hrvatska. Uvoz nafte u 2009. dostigao je ukupnu vrednost od oko jedne milijarde USD. Najviše je uvezeno iz Ruske Federacije (878,759 mil. USD), Libije (117,656 mil. USD) i Hrvatske (4,917 mil. USD) (Živković M., <http://www.akter.co.rs/> 21.11.2010.).

Srbija poslednjih godina, usled uslovljene ekonomske politike koju su joj nametnule međunarodne organizacije, dodatno smanjuje svoje energetske potencijale i energetsku nezavisnost, odnosno direktno ugrožava sopstvenu energetsku bezbednost. Prodajom prirodnih resursa u oblasti nafte i gasa, privatizacijom rudarskih kapaciteta i elektroenergetskog sektora, dovodi sebe u situaciju da postaje vrlo ranjiva. Poslovne politike, odluke i strategije novih vlasnika

imaju drugačije prioritete i ne moraju biti usaglašene sa našim nacionalnim i državnim interesima. Pouzdanost zadovoljenja energetske potrebe iz oskudnih domaćih izvora na taj način u velikoj meri izlazi van domašaja i dometa države. Time se bitno ugrožava kapacitet države da vodi samostalnu politiku, privredu i ekonomiju otpornu na spoljne poremećaje i udare.

Najveće elektroenergetske kompanije u Evropi su u punom, odnosno većinskom vlasništvu države ili ona kontroliše energetske resurse u proizvodnji fosilnih goriva i električne energije u obimu koji obezbeđuje prihvatljiv nivo otpornosti na energetske potrebe i krize. Zemlje Evropske unije imaju konkretne planove za ulaganje u naftovode i gasovode, za povećanje energetske efikasnosti, termoizolaciju stambenih i poslovnih objekata i usavršavanje tehnologija za iskorišćenje energije vetra i Sunca. Evropska unija je donela odluke i krenula u realizaciju planova radi ostvarivanja ambicioznih energetske ciljeva do 2020. godine. Neki od tih planova su smanjivanje emisije gasova sa efektom staklene bašte za 20%, odnosno povećavanje isporuke energije iz obnovljivih izvora za 20% uz stalno povećanje energetske efikasnosti u svim sektorima. Ovim planovima je, takođe, predviđeno značajno smanjenje zavisnosti od uvoza energenata. Srbija se, iako nije članica Evropske unije, brojnim potpisanim direktivama i sporazumima u sektoru energetike obavezala da radi na ostvarivanju ovih ciljeva i planova.

U Srbiji se po jedinici proizvoda troši nekoliko puta više energije, a ukupna energetska intenzivnost (prosečna količina energije potrebna za proizvodnju jedne jedinice bruto društvenog proizvoda) dva do tri puta je viša nego u zemljama Evropske unije. Energetska svest i kultura nisu dovoljno razvijeni, potrošnja energije je neracionalna, energetska efikasnost je niska. Daleko smo i od shvatanja potrebe i značaja, a još dalje od konkretnih poteza i aktivnosti radi upotrebe obnovljivih i alternativnih izvora energije.

Stanje u celom regionu kojem pripada i Srbija, nije na zavidnom nivou: energetska bezbednost je u padu, cene osnovnih energenata tj. električne energije, gasa i derivata nafte su iznad očekivanih, a nisu ni konkurentne na širem energetskom tržištu. Udeo ugljenika u energetskim izvorima u proizvodnji energenata je u porastu umesto da se smanjuje. Pravci koje treba slediti su ubrzano i značajno povećanje udela obnovljivih izvora energije u strukturi energetske proizvodnje, povećanje proizvodnje biogoriva i drugih vrsta alternativnih izvora energije, jačanje partnerstva sa Evropskom unijom, sa Rusijom i zemljama u Kaspijskom basenu kao velikim posednicima energetske resursa, ulaganje u energetske tehnologije naročito za korišćenje fosilnog goriva sa niskim procentom ugljen-dioksida, kao i podizanje energetske efikasnosti.

Srbija na putu ka evropskim integracijama mora usaglasiti energetske politiku i strategiju sa strateškim ciljevima Evropske unije, bar u delu koji se odnosi na bezbednost ponude energije, na prihvatljive i očekivane cene energenata koje podstiču konkurentnost a ne monopolizam, kao i na ekološku i energetske održivost.

Geografski položaj između energijom bogatih resursa i glavnih energetske potrošača, Srbiju i region Jugoistočne Evrope čini geopolitički atraktivnim, a energetske i ekonomski značajnim. To je upravo i šansa da se usaglašenim strategijama i zajedničkim infrastrukturnim projektima zemlje Jugoistočne Evrope međusobno povežu i stvore pretpostavke za bezbedne transportne koridore između izvoznika - bogatih azijskih prostora (Rusija, Kaspijski region, Bliski istok) i razvijenih privreda i društava Zapadne i Centralne Evrope. Pored finansijskih, lako se mogu prepoznati i interesi koji znače povećanje pouzdanosti i stabilnosti sopstvenog snabdevanja nedostajućim energentima, odnosno viši stepen sopstvene energetske bezbednosti. Posredno, pozicija bitne (transportne) karike u energetske lancu doprinosi atraktivnosti prostora i privrede za investiciona ulaganja, omogućava negovanje stabilnijih političkih odnosa sa zemljama izvoznicama i zemljama uvoznicama zasnovanih na zajedničkim interesima - obezbeđivanju dovoljnih količina energije i energetske bezbednosti u svim njenim aspektima.

Zaključak

U *Strategiji nacionalne bezbednosti Republike Srbije*, koju je 02.04.2009. godine usvojila Vlada Republike Srbije, definišu se osnove ugrožavanja energetske bezbednosti Republike Srbije:

“Energetska međuzavisnost i osetljivost infrastrukture za proizvodnju i transport energenata, kao i neizbežan trend iscrpljivanja izvora neobnovljivih energetske resursa, predstavljaju realnu osnovu ugrožavanja energetske bezbednosti i realan izazov stabilnosti i bezbednosti Republike Srbije.”

U istom dokumentu se iskazuje namera i vrednosno određenje (uspešno) rešavanja pitanja energetske bezbednosti:

“Republika Srbija je opredeljena da, zbog porasta uticaja energije i energenata na sve sadržaje društvenog života i ključne aspekte bezbednosti, posveti posebnu pažnju obezbeđenju energetske bezbednosti u pogledu vlasničke strukture i izgradnje proizvodnih i infrastrukturnih kapaciteta. Uspešno rešavanje pitanja energetske bezbednosti je pretpostavka za ukupan društveni razvoj i zadovoljavanje potreba građana.”

Šta su reperi i putokaz “uspešnog” rešavanja pitanja energetske bezbednosti? Da li se strategija realizuje?

LITERATURA

- Đukić, S. (2009). *Vreme energije – više od diplomatije*, Beograd: Službeni glasnik.
- Mihajlović, M.Z. (2010). Energetska bezbednost Srbije, *Eko Srbija*, Udruženje građana Eko Srbija, broj 1/2010
- Nikolic, M. Mihajlovic, M. Z. Mandal, S., (2010). *Ekonomika energetike - strategija, ekologija i održivi razvoj*, Beograd: Ekonomski fakultet – Centar za izdavačku delatnost, II izmenjeno I dopunjeno izdanje Vlada Republike Srbije, (2009). Strategija nacionalne bezbednosti Republike Srbije,
<http://www.akter.co.rs/>
<http://www.balkanmagazin.net/>
<http://www.euractiv.rs/>

SERBIA IN SCISSORS OF ENERGY SECURITY

ABSTRACT: The paper presents a less present, but a possible and important, aspects and approaches to issues of energy security, that illuminate the many-sided global problems related to energy and safety challenges, risks and threats that the world is now exposed to and will be exposed in the foreseeable future. It points to the multitude of layers and the ambiguity of the phrase “energy security”. Different levels on which it manifests require complex solutions that must be synchronously found on these same levels. In that matter we show some characteristic, but not specific, problems of energy security of the Republic of Serbia.

KEY WORDS: energy, energy security, renewable energy, energy efficiency

Prilozi
Supplements

NEUPLITANJE VLASTI U DELOVANJE POJEDINCA: Mil o državi

REZIME: Učenje o državi Džona Stjuarta Mila tema je kojom se bavimo u ovom tekstu. Osnovna Milova teza, po kojoj liberalizam karakterišu vrednosti razuma i tolerancije, te kao takav on predstavlja opozit tiraniji i apsolutističkoj državi, u saglasnosti je sa njegovim stavovima o državi, u kojima se zalagao za odbranu prava pojedinaca pred državom, ističući da se politička i društvena interferiranja u individualne slobode mogu opravdati samo ukoliko ostvarivanje individualne slobode ugrožava druge. Intervencija države u društvenom životu je opravdana samo kada ljudi ugrožavaju jedni druge.

KLJUČNE REČI: Mil, država, vlada, individua, liberalizam

„Nema razloga da se svi ljudski životi grade po jednom ili po nekolicini uzoraka. Ako neki čovek ima dovoljno zdravog razuma i iskustva, njegov sopstveni način života je najbolji, ne zato što je najbolji sam po sebi, već zato što je njegov sopstveni.“

(Džon Stjuart Mil)

Uvod

Liberalizam³ karakterišu vrednosti razuma i tolerancije i kao takav predstavlja opozit tiraniji i apsolutističkoj državi. Dovodeći u pitanje moć „despotskih monarhija“, kao što je pisao **Džon Stjuart Mil (John Stuart Mill)**⁴, „virtuozno i

¹ dradosavljevic@useens.net

² nikolina_matijevic@yahoo.com

³ Vidi više o liberalizmu u F. Valentini. 1982. *Moderna politička misao*, Zagreb; M. Matić. 1992. *Liberalizam, populizam i demokratije. Tri eseja iz političke teorije*, Beograd; I. Vujačić. 2002. *Politička teorija. Studije – portreti – rasprave*, Beograd; D. D. Lakićević, B. Stojanović, I. Vujačić. 2007. *Teoretičari liberalizma*, Beograd; D. Mićunović. 2010. *Istorija društvenih teorija 2*, Beograd.

⁴ Džon Stjuart Mil (1806-1873). Britanski filozof, ekonomista i humanista. Rođen u Londonu, kao sin filozofa utilitariste Džejmisa Mila (1773-1836). Dž. S. Mil je bio zaposlen u Istočnoj indijskoj kompaniji, od 1833. do 1856. godine, i za to vreme je objavio dva dela, LOGIČKI SISTEM (*A system of logic*) 1843. godine i PRINCIPE POLITIČKE EKONOMIJE (*Principles of political economy*) 1848. godine, studiju o klasičnim ekonomistima. Milove političke teorije su postale tranzicione tačke u bri-

inteligentno izvršavanje dužnosti vlade“, liberalizam njegovog vremena se zalagao za ograničenje državne moći i definisanje privatne sfere, koja bi bila nezavisna u odnosu prema državi. U središtu ove borbe bilo je, s jedne strane, oslobađanje civilnog društva od političkog uplitanja i smanjivanje državnog autoriteta, s druge strane. Različite varijante liberalizma prikazivale su ovaj cilj na različite načine, ali i na jedinstven način su ukazivale na značaj konstitucionalne države, privatno vlasništvo, kompetitivnu tržišnu privredu i patrijarhalnu porodicu, kao na ključne mehanizme u koordinaciji pojedinačnih težnji u ostvarivanju interesa. Važno je da podsetimo da su u okviru dominantnih liberalnih doktrina ovi pojedinci bili muškarci; dominacija muškaraca „javnom sferom“ i njihovih „zamaka“ ostajali su u najvećoj meri neupitni prema mišljenjima vodećih liberalnih mislilaca sve do XIX veka.

Za **Iliju Vujačića** nema spora – „Osnov Milovog razmišljanja o pojedincu, društvu i državi nalazi se u ideji napretka... Napredak u idejama, znanju i mišljenju je presudan za društvo i osnovni uslov društvenog napretka. Napredak društva zavisi od napretka u polju ideja, a intelektualni i društveni napredak su mogući samo u slobodi. Tako sloboda pojedinca postaje nužan uslov napretka“.⁵ **Isaija Berlin**, veliki „slobodni mislilac“ svoga vremena, tvrdi: „Milovi središnji stavovi nisu opšta mesta, nešto što se samo po sebi razume... 'Ogled o slobodi' bavi se specifičnim društvenim pitanjima koja su izložena primerima izvučenim iz izvornih i uznemirujućih svakodnevnih tema svoga vremena, a u njima izneta načela i zaključci živi su, delimično i zbog toga što proističu iz oštih moralnih kriza u čovekovom životu, a potom i iz života provedenog u radu za određene ciljeve i donošenje istinskih – a otuda ponekad i opasnih – odluka“.⁶

Stavovi Mila o državi jesu stavovi o prosuđivanju o dometu društvenih, političkih i ekonomskih formacija, da li su sposobni i u kolikom stepenu uspevaju da ostvare ideale jednakosti, pravde i slobode.

Mil o državi

Mil se zalagao za odbranu prava pojedinaca pred državom, ističući da se politička i društvena interferiranja u individualne slobode mogu opravdati,

tanskom liberalizmu, jer je on video da postoji potreba za državnim intervencijom, da bi se sprečile zloupotrebe *laissez-faire* principa; u kasnijim godinama smatrao je sebe socijalistom. Njegovo veliko zalaganje za poštovanje prava manjina, delo „O slobodi“ (*On liberty*), objavljeno je 1859. godine. Mil je izabran kao predstavnik Liberala u Vestminsteru, u mandatu od 1865-1868. godine. 1867. godine predstavio je zakonski predlog koji bi omogućio ženama predstavnstvo u parlamentu, a koji je svoju osnovu imao u politici oporezivanja. Predlog, prvi te vrste u Britaniji, odbačen je većinom glasova – 196 prema 73. Mil je svoje stavove o pravima žena istakao u delu SUBJEKTIVIZACIJA ŽENA (*The subjection of women*) izdatom 1869. godine. Svake godine je značajan period vremena provodio u Francuskoj, i na njegovu misao veliki uticaj je imala francuska tradicija. Umro je u Avinjonu 1873. godine.

⁵ I. Vujačić. 2002. *Politička terorija. Studije – portreti – rasprave*, Beograd, str. 226

⁶ I. Berlin (1992). *Četiri ogleda o slobodi*, Beograd, str. 292.

samo ukoliko ostvarivanje individualne slobode ugrožava druge. Intervencija države u društvenom životu opravdana je samo kada ljudi ugrožavaju jedni druge. U poslednjem poglavlju dela **O slobodi**, Mil sumira svoj stav korišćenjem dve maksime:

„Maksime su da, kao prvo, pojedinac nije odgovoran društvu za svoje postupke jer deluje samo u svom i za svoj interes. Savet, uputstvo, ubeđivanje i izbegavanje od strane drugih, ukoliko se smatraju neophodnim za lično dobro, jedine su mere koje društvo može opravdano iskoristiti da iskaže svoje neodobranje ponašanja pojedinca. Drugo, ukoliko je ponašanje pojedinca takvo da loše utiče na ostvarivanje interesa drugih, on je odgovoran i može biti bilo društvenoj ili pravnoj sankciji ako društvo smatra da je neka od njih neophodna da bi se zaštitilo.“⁷

Karakterističnost Milove pozicije postaje naročito jasna kada je postavimo, kao Mil, nasuprot onome što je on smatrao:

1. neprihvatljivom prirodom „despotske vlasti“, koja je na razne načine prikrivena bila zagovarana od strane nekih veoma uticajnih ličnosti za vreme njegovog života;
2. rizikom još većih uticaja na slobode građana, ukoliko se povećaju nadležnosti centralizovane birokratske države.

Ono što čini Milove argumente o ovim fenomenima specifičnim jeste to što oni predviđaju argumente koji se javljaju u drugoj polovini XX veka, a koji su vezani za jačanje državne moći; u stvari, reč je o istim argumentima! Argumenti protiv apsolutizma su isti kao oni protiv centralnog planiranja, ili „planiranja do detalja“, dok su argumenti protiv *prevelike* države i birokratije isti kao oni koji se danas koriste u raspravama na istu temu.

U **Predstavničkoj vladi**, Mil je kritikovao apsolutnu državu koju je on označavao kao „apsolutističku monarhiju“ i kao despotsku i arbitrarnu upotrebu političke moći. Njegova kritika se odnosila na dve stvari: prvo, na njihovu neefikasnost i nepraktičnost na duži rok, i drugo, na njihovu nepoželjnost *per se*. Protiv svih koji se zalažu za apsolutizam, Mil ističe⁸ da on može da vodi samo do „virtuoznog i inteligentnog“ izvođenja zadataka vlade, pod sledećim nesvakidašnjim i nerealnim uslovima:

1. da apsolutni monarh ili despot nije „samo dobar“ već i „svevideći“;
2. da stalno budu dostupne detaljne informacije o ponašanju i učincima bilo koje grane vlasti, u svakom okrugu u državi,
3. da jednaka pažnja bude posvećena svakom problemu koji se javi na ovom polju,
4. da postoji kapacitet za razborit izbor personala potrebnog javnoj administraciji.

⁷J. S. Mill (1982). ON LIBERTY, Harmondswort, str. 163.

⁸J. S. Mill. S. 1972. REPRESENTATIVE GOVERNMENT, u: UTILITARIANISM, LIBERTY AND REPRESENTATIVE GOVERNMENT, London, str. 202.

„Obaveze i energija“ potrebne za održavanje ovakvog aranžmana su, sledeći Mila, van mogućnosti običnih smrtnika i, prema tome, svi oblici apsolutne vlasti su na dugi rok neodrživi. Ali ako i zarad argumentovanja pronađemo natprosečnog smrtnika sposobnog za apsolutnu vlast, da li bismo podneli situaciju da *jedan čovek nadljudske mentalne aktivnosti upravlja svim poslovima mentalno pasivnih ljudi?*⁹ Milov odgovor je nedvosmisleno negativan. Bilo koji politički sistem koji oduzima pojedincima „potencijalni glas za sopstvenu sudbinu“, potkopava osnove ljudskog dostojanstva, ugrožava društvenu pravdu i ograničava pravo ljudima na najbolje uslove, odnosno da uživaju „maksimalne koristi koje proističu iz njihovog rada“.

Ljudsko dostojanstvo bi bilo ugroženo, bez mogućnosti da se učestvuje u regulaciji poslova u kojima pojedinac ima interesa, jer teško je otkriti njegove potrebe i želje da dođe do isprobanih i testiranih sudova i da razvije mentalnu posebnost intelektualne, praktične i moralne vrste. Aktivno učešće u određivanju uslova nečije egzistencije predstavlja primarni mehanizam za kultivaciju ljudskog razuma i moralnog samorazvoja. Društvena pravda bila bi ugrožena jer su samo ljudi najbolji branioci svojih prava i interesa, od bilo kog neizabranog *predstavnik*. Najbolji čuvar prava pojedinaca od nepoštovanja jeste pojedinac koji učestvuje u njihovom određivanju. Konačno, kada su ljudi angažovani u rešavanju problema koji ih se tiču ili koji su po karakteru kolektivni, odnosno zahtevaju grupnu akciju, oslobođena energija povećeva verovatnoću za pronalaženje kreativnih rešenja i uspešnih strategija. Ukratko, uključenost i učešće u društvenom i javnom životu smanjuje pasivnost i utiče na povećanje prosperiteta „proporcionalno količini i varijetetima ličnih energija uključenih u promociju.“¹⁰

Zaključak koji Mil iz svega navedenog izvlači jeste da predstavnička vlast, raspon i moć, koje s pravom ograničavaju principi slobode i princip *laissez-faire*, koji bi trebalo da vlada u ekonomskim odnosima, ključni su uslovi „slobodne zajednice“ i „briljantnog prosperiteta“.¹¹ Pre nego što nastavimo sa daljim komentarisanjem Milovog stava o „najboljoj političkoj formi“ i „najboljem obliku ekonomije“, fokusiraćemo se na ono što je on smatrao najvećim savremenim pretnjama pomenutih - preveliku moć države i njene birokratije, kao i konstantno širenje nadležnosti birokratije.

U delu „O slobodi“, Mil ostaje pri stavu da su moć despota i zavojevača dovedeni u pitanje u okviru dve ključne istorijske faze: „priznajući izvesne imunitete, nazvane političke slobode ili prava, što se moralo priznavati kao krajnji domet dužnosti vladara u mešanju u život građana“; kroz uspostavljanje konstitucionalnih kočnica, kojima „saglasnost zajednice“ ili „telo koje je predstavlja“ postaje neophodan uslov za „neke od važnijih dela vlasti“.¹² Kada su

⁹ Isto, str. 203.

¹⁰ J. S. Mill. S. (1972). REPRESENTATIVE GOVERNMENT, u: UTILITARIANISM, LIBERTY AND REPRESENTATIVE GOVERNMENT, London, str. 207-8, 277-9.

¹¹ Isto, str. 210.

¹² J. S. Mill. (1982). ON LIBERTY, Harmondsworth, str. 60.

narodni suverenitet i predstavnička vlada bili samo san, saznanje da „ljudi nemaju potrebe da ograniče vlast nad sobom“, uzimani su zdravo za gotovo. Ipak, prema Milu, priznavanje prava pojedinca i značaja konstitucionalnih ograničenja uvek je jednako važno. Obrazlažući postojeće stanje, Mil posebno ukazuje na pretnje koje nameće „tiranija većine“, ali i na pogodbe državne vlasti, što naročito predstavlja našu sferu interesovanja.

Milovi stavovi o širenju državne vlasti imaju savremen prizvuk. Oni obuhvataju ne samo opasnosti za slobodu i probleme vezane za birokratiju, već i širok raspon problema u vezi sa mogućnostima neograničene državne intervencije. Argumenti mogu biti izloženi na sledeći način:

- državni aparat se sa svakom novom funkcijom (saobraćaj, obrazovanje, bankarstvo, ekonomija...) širi,
- sa svakim novim proširenjem državnog aparata, sve više „aktivnih i ambicioznih“ ljudi želi da se veže i/ili da postane zavisno od države (ili političke partije koja teži da osvoji vlast i kontrolu nad državnim aparatom),
- što je veći broj ljudi (relativno ili apsolutno gledano) koji su okrenuti vlasti, ili ih ta vlast plaća, što je veća kontrola nad funkcijama i zaposlenima, to je veća pretnja slobodi. Ukoliko su ovi trendovi van kontrole „sva sloboda štampe i narodnog predstavnštva i legislature postojaće samo u nazivu“¹³,
- što je veći stepen stručnosti i efikasnosti administracije, to je više slobode ugroženo.

Mil suštinu ovih tačaka sumira na veoma rečit način: „Ako svaki posao društva – koji zahteva organizovani napor ili veliko razumevanje, bude u rukama države i ako u državnim kancelarijama budu sedeli najsposobniji ljudi, sva inteligencija u zemlji, osim one spekulativne, biće skoncentrisana na jednom mestu – u brojnoj birokratiji kojoj će se ostatak društva obraćati za sve – većina za usmerenja i uputstva za sve što im je potrebno, sposobni i ambiciozni za lično napredovanje. Da bi se ušlo u birokratiju i da bi se u njoj napredovalo, zavisice samo od ambicije.“¹⁴ Ovaj argument nije završen na ovim tačkama, jer postoje i drugi značajni faktori, oni koji se tiču snažnog uticaja preraslog državnog aparata na javnost:

- ukoliko se vlast administracije neprestano širi, opšta javnost zbog potrebe za praktičnim iskustvom i informacijama postajace sve lošije obaveštena i nesposobna da proveriti i kontroliše tu vlast,
- ni inicijative u javnim politikama, čak i ako proisteknu iz pritiska javnosti, neće biti uzimane u obzir ako nisu kompatibilne sa „interesom birokratije“;
- „veza“ između svih i državne administracije biće sveobuhvatnija tj. obuhvatiće čak i same birokrate, „jer upravnici su i sami robovi svojih

¹³ J. S. Mill (1982). ON LIBERTY, Harmondswort, str. 182.

¹⁴ Isto, str. 83.

organizacija i discipline kao što su i oni kojima se upravlja.“¹⁵ Rutina u životu organizacije je zamena za „moć i aktivnosti“ pojedinaca. Pod ovim uslovima kreativna mentalna aktivnost i potencijalna progresivnost upravljačkog tela postaje rigidna. Mil to ističe na sledeći način:

„Vezani, kao što jesu – upravljajući sistemom koji, kao svaki sistem, nužno funkcioniše po određenim pravilima – zvanično telo je stalno pred iskušenjem da upadne u indolentnu rutinu, ili, ukoliko povremeno iskoče iz kolotečine i zahvati ih poluispitana surovost čudi nekog od vodećih članova tela i jedina kočnica ovim blisko povezanim mada naizgled suprotnim tendencijama, jedini stimulus koji može održati visoki standard tela je izloženost budnoj kritici jednake sposobnosti van tela. Neophodno je, dakle, da postoje sredstva koja će, nezavisno od vlade, stvoriti takve mogućnosti i snabdeti ih sposobnostima i iskustvom koji su neophodni za donošenje prave odluke u okviru oblasti velikih i konkretnih poslova.“¹⁶

Kao jedan od primera dominacije zvaničnika nad društvom, Mil navodi „melanholični slučaj Rusije“. Tamo je sam car „nemoćan protiv birokratije“ države i on „može svakog birokratu poslati u Sibir, ali ne može da upravlja državom bez njih ili protiv njihove volje“.¹⁷

Šta je onda za Mila najbolji oblik vladavine? Generalno gledano, Mil se zalagao za jaku demokratiju koja bi predupredila pojavu opasnosti prerasle države. On je pravio jasnu razliku između demokratije i birokratije - demokratija može parirati birokratiji. Nekoliko pitanja se, međutim, izrodilo iz ove opšte definicije. Ta pitanja su za njega predstavljala dilemu, kao što bi za svakog liberala i liberalnog demokratu. Prvo pitanje se odnosilo na to koliko demokratije treba da postoji i koliko demokratski treba da bude organizovan politički život; drugo, da li je demokratija kompatibilna sa postojanjem stručne i profesionalizovane birokratije i kako pomiriti neophodne uslove za učešće u javnom životu, koji stvara bazu za demokratsku kontrolu nad upravljačima, sa preko potrebnim uslovima za stručnu birokratiju u složenom masovnom društvu; treće, šta su i gde su granice legitimiteta državne intervencije i koji je istinski cilj pojedinca u borbi protiv kolektivne akcije. Prema Milu, ideja polisa iz perioda antičke Grčke da svi građani treba zajedno da odlučuju o pitanjima društvenih odnosa, ideja koju je **Žan Žak Ruso**, kao jedan od mnogih održavao živom, ne bi mogla da opstane u modernom društvu. Ideja samoupravljanja ili upravljanje uz pomoć javnih rasprava na trgovima, teško je ostvariva za bilo koju zajednicu koja ima nekoliko hiljada stanovnika. Osim toga, mali je broj ljudi koji zaista mogu učestvovati „osim u malobrojnim javnim poslovima“.¹⁸ Osim problema vezanih za brojnost, postoje očigledna geografska i fizička ograničenja u pogledu vremena i mesta gde se ljudi mogu naći da zajedno

¹⁵ Isto, str. 184.

¹⁶ J. S. Mill. 1982. ON LIBERTY, Harmondsworth, str. 184-85.

¹⁷ Isto, str. 183.

¹⁸ J. S. Mill. S. 1972. REPRESENTATIVE GOVERNMENT, u: UTILITARIANISM, LIBERTY AND REPRESENTATIVE GOVERNMENT, London, str. 217-18.

odlučuju. Ovi problemi se teško prevazilaze u malim zajednicama, nemoguće ih je prevazići u velikim. Problemi koji se tiču koordinacije i regulacije u gusto naseljenim zemljama su izuzetno složeni za primenu bilo kog sistema direktne demokratije. Štaviše, kada vladom upravljaju svi građani, postoji stalna opasnost da najbudriji i najsposobniji neće doći do izražaja, ostaće u senci nedostatka znanja, veština i iskustva većine. Većina može učestvovati u javnom životu i upravi kroz učešće u glasanju, poroti, upravi, lokalnoj samoupravi, ali samo do određenih granica. Dakle, „najbolja politika“ u tim uslovima podrazumeva sistem predstavničke demokratije, u kom građani „praktikuju upravljanje uz pomoć svojih predstavnika koje periodično biraju.“¹⁹

Predstavnički sistem zajedno sa slobodom govora, štampe, okupljanja i drugim osobinama, ima jasno definisane prednosti: obezbeđuje funkcionisanje mehanizama kojima se centralna vlast može posmatrati i kontrolisati, uspostavlja forum, parlament, koji ima ulogu čuvara slobode i predstavlja centar razločnosti i javne rasprave; kroz izbornu nadmetanje iskazuju se liderski kvaliteti, sa njihovim intelektom u korist svih. Mil ističe da ne postoji poželjna alternativa predstavničkoj demokratiji, iako je svestan njenih izvesnih nedostataka i troškova. Danas, pisao je Mil, predstavnička demokratija i novine su „realan ekvivalent, mada ne u svim pogledima adekvatan, Pnike i Foruma.“²⁰ Učešće u političkom životu je, nažalost, neizbežno ograničeno u velikom, složenom i gusto naseljenom savremenom društvu.

Mil je zapanjujuće malo imao poverenja u rasuđivanje birača i izabranih. Dok se zalagao za opšte pravo glasa, imao je problema prilikom argumentovanja za složen sistem masovnog glasanja tako da mase, radnička klasa, „demokratija“, ne dobiju priliku da potčine politički poredak onome, što je on jednostavno nazivao „neznanje“. Jedini beg od vladavine operativnih klasa i od koristoljubive vladavine imalaca svojine, od „klasne legislative u njenoj najužoj i političkoj neukosti u najopasnijem obliku“²¹, nalazi se ne samo u izbornom sistemu, već i u garanciji stručnost vlasti.

Kako ovo može biti obezbeđeno? Postoji „oštra razlika“, isticao je Mil, „između kontrolisanja rada vlade i stvarnog vladanja.“²² Kontrola i efikasnost rastu ako ljudi ne pokušavaju da rade sve. Rad u vladi zahteva stručnost. Što je veća angažovanost birača u poslovima administracije i što je veći broj izabranih predstavnika u svakodnevnim administrativnim poslovima, veći su rizici za smanjenje efikasnosti odgovornosti što prouzrokuje opšte smanjenje ukupne dobiti. Koristi koje proizlaze iz narodne kontrole i njene efikasnosti, mogu nastati samo ako kao svoju bazu prepoznaju sledeće:

¹⁹ Isto, str. 228.

²⁰ Isto, str. 176.

²¹ J. S. Mill. S. 1972. REPRESENTATIVE GOVERNMENT, u: UTILITARIANISM, LIBERTY AND REPRESENTATIVE GOVERNMENT, London, str. 324.

²² Isto, str. 229-30.

„Ne postoje načini kombinovanja ovih koristi, osim razdvajanjem funkcija koje pružaju garanciju jedna drugoj; razdvajanjem položaja kontrolora i kritičara od realnog obavljanja poslova i prenošenja sa prethodnika na predstavnike mnogih, obezbeđujući mnoge, sa direktnom odgovornošću naciji, potrebnim znanjem i praktičnom inteligencijom posebno obučenih i iskusnih pojedinaca.“²³

Parlament ima dužnost da postavlja pojedince na izvršne pozicije. On treba da predstavlja centralno mesto za artikulaciju želja i zahteva, ali i mesto za diskusiju i kritiku. Treba da deluje kao konačan sud narodne saglasnosti. Međutim, nije na parlamentu da ima glavnu reč u zakonodavstvu, jer nije stručan za tu oblast.

Tako shvaćena, predstavnička demokratija može predstavljati kombinaciju odgovornosti, profesionalizma i stručnosti. Ona može kombinovati prednosti birokratije, ali bez njenih nedostataka (vidi tabelu). Kasniji su izdanci života ubrizgani u vlast demokratijom.²⁴

Prednosti	Nedostaci
1. akumulira iskustvo	1. nefleksibilnost
2. zahteva praktično testirana načela	2. stroga rutina
3. stvara veštine kod onih koji obavljaju poslove	3. gubi svoje vitalne principe
4. konstantno stremljenje ciljevima	4. potkopava individualnosti i individualni razvoj i ograničava inventivnost

Mil je podjednako vrednovao demokratiju i stručnu i obučenu vladu. Čvrsto je verovao da je postojanje jedne uslov za postojanje druge i da nijedna ne može da opstane samostalno. Postignuti balans između njih nije lak zadatak i prema Milovom mišljenju, to je složeno i ključno pitanje „umetnosti vladanja“.

Ostaju pitanja u kojim oblastima života treba, ili može biti dozvoljena državna intervencija, kao i gde su i koje su granice državne intervencije. Mil je na ta pitanja pokušao da odgovori uz pomoć principa individualne slobode - samozaštita je jedini cilj koji opravdava mešanje u slobodu i akcije. Potrebno je ograničiti obim i oblasti državne intervencije kako bi se obezbedile maksimalne slobode svakog građanina. Slobodu je moguće obezbediti kroz model predstavničke demokratije kombinovane sa slobodno-tržišnom ekonomijom. U delu „O slobodi“, Mil govori o doktrini *laissez-faire*, imajući čvrste osnove kao kod principa slobode. Kontrolu trgovine Mil smatra lošom i neefikasnom jer ne proizvodi željeni efekat – maksimizaciju ekonomskih koristi za sve. Iako postoje značajne nejasnoće u Milovom argumentu, osnovni pravac u delu „O slobodi“ jeste da svođenje međuljudskih odnosa, na one koji vladaju u ekonomiji i na tržištu, i minimalno mešanje države, jeste najbolji način za zaštitu prava pojedinaca i maksimizaciju dobiti, uključujući tu i mogućnosti samorazvoja. Stoga, Mil dolazi do ideje o smanjivanju regulatornih

²³ Isto, str. 241.

²⁴ Isto, str. 246-47.

kapaciteta i moći prisile kojima raspolaže država na najniži nivo. O ovoj Milovoj ideji možemo govoriti kao o liberalnom modelu „dinamičnog i harmonizovanog ekvilibrijuma“. Dinamičnog, jer obezbeđuje slobodan samorazvoj pojedinaca, a harmonizovanog ekvilibrijuma, jer konkurentni politički i ekonomski odnosi zasnovani na jednakoj i ravnopravnoj razmeni očigledno vrše društveni nadzor. Arbitrarni i tiranski oblici vlasti nisu osporeni samo kao stvar principa, već su ocenjeni kao nepotrebni u konkurenciji koja stvara, kako je jedan komentator rekao, „jedinu prirodnu i pravednu organizaciju društva: organizaciju prema zaslugama... gde je svako tačno gde i treba da bude.“²⁵ „Skrivena ruka“ tržišta stvara ekonomsku efikasnost i dugoročni ekonomski ekvilibrijum, dok predstavnički principi obezbeđuju političku osnovu za zaštitu slobode.

Bližeći se kraju „Predstavničke demokratije“, Mil sumira „kraj vlade“ na sledeći način: „Sigurnost pojedinca i svojine i jednaka pravda za sve osnovne su potrebe društva i primarni krajevi vlade: ako ove stvari prepustimo bilo kome umesto državi, ne postoji ništa drugo osim ratova i paktova što će joj preostati.“²⁶ Ne treba biti **Karl Marks** da bismo se zapitali, da li to Mil pokušava da „pomiri nepomirivo“, ili u svom radu pokušava da poveže u jednu celinu sigurnost pojedinca, svojine, jednaku pravdu za sve i dovoljno snažnu državu, koja će onemogućiti nastanak ratova i održavati paktove. Zapravo, Milov rad dozvoljava različite interpretacije koje se tiču ne samo naglašavanja nekih momenata, već i samog političkog uticaja liberalizma i liberalne demokratije. Postoje najmanje tri interpretacije vredne pažnje. Najpre, Mil je pokušao da isprepliće argumente za demokratiju sa argumentima za zaštitu modernog političkog sveta od „demokratije“. Iako je bio izuzetan kritičar nejednakosti po osnovu zarade, bogatstva i moći, priznao je u svojim kasnijim delima da su one sprečile potpuni razvoj većine pripadnika radničke klase i odustao je pre postizanja potpune posvećenosti političkoj i društvenoj jednakosti. U stvari, o Milovim stavovima možemo govoriti kao o jednoj vrsti „neoplatonizma“ ili „obrazovnog elitizma“, jer oni očigledno pokušavaju da opravdaju privilegovan položaj onih sa znanjem, veštinama i sa mudrosti – ukratko, *kraljeva-filozofa*. Vodeća politička uloga u društvu dodeljena je klasi intelektualaca, koji u Milovom sistemu alokacije glasova imaju najviše svojine i privilegija. Do ovog pogleda na stvari Mil dolazi kroz naglašavanje značaja obrazovanja, kao ključne sile u postizanju slobode i emancipacije. Ova Milova pozicija je u potpunosti posvećena moralnom razvoju svih pojedinaca, ali ona istovremeno opravdava glavne nejednakosti u podeli moći i nagrada, kako bi oni koji edukuju mogli da budu u poziciji da uče neznalice. Stoga, Mil izlaže neke od najvažnijih argumenata u korist liberalno demokratske države, zajedno sa argumentima koji bi, praktično, onemogućili njihovu realizaciju.

Drugo, Milovi argumenti u vezi sa slobodno-tržišnom ekonomijom i minimalnom državnim intervencijom poslužili su kao najava za „neoliberalne“

²⁵ Vajda, M. (1978). THE STATE AND SOCIALISM, Social Research, 4, November

²⁶ J. S. Mill, S. (1972). REPRESENTATIVE GOVERNMENT, u: UTILITARIANISM, LIBERTY AND REPRESENTATIVE GOVERNMENT, London, str. 355.

argumente. Prema ovome, pravni sistem trebalo bi da bude u poziciji koja će omogućiti maksimalnu slobodu građanima, obezbediti sigurnost njihovog vlasništva i tržišnu ekonomiju, ne bi li oni mogli da slede svoje ciljeve nesmetano. Snažna zaštita individualnih sloboda omogućuje najjačima i najsposobnijima da „procvetaju“, ali obezbeđuje i nivo političke i ekonomske slobode koji, gledano na dugi rok, donose korist svima.

Treće, dok je Mil čvrsto ostajao pri stavu tokom većeg dela života da liberalna država treba da bude neutralna između konkurentnih pojedinačnih ciljeva i stilova života, a pojedinci treba da budu slobodni koliko god je moguće, neke njegove ideje moguće je iskoristiti u opravdavanju reformističkog pogleda na politiku. Milova liberalna država nije toliko minimalna da ne može da igra pozitivnu i aktivnu ulogu u obezbeđivanju poštovanja ljudskih prava. Zakonodavstvo stvoreno za zaštitu društvenih grupa, kao što su etničke i grupe žena, liberalno je u smislu obezbeđivanja njihovih prava. Osim toga, ukoliko Milov princip slobode shvatimo ozbiljno, tj. ukoliko istražimo one instance koje opravdavaju političku intervenciju, a kojoj je cilj sprečavanje „ugrožavanja drugih“, imamo, u najmanju ruku, argument za potpuno opravdan „reformistički“ koncept politike. Profesionalno zdravstvo i osiguranje, održavanje opšteg zdravlja i zaštita od siromaštva predstavljaju, u stvari, oblasti koje su rezervisane za državu blagostanja koja se javlja tek posle Drugog svetskog rata i mogu se posmatrati kao elementi opravdane državne intervencije čiji je cilj sprečavanje nastanka štete. U „Principima političke ekonomije“ Mil se zalaže za to da svi radnici treba ne samo da iskuse edukativne efekte vlasništva i kontrole nad sredstvima za proizvodnju, već da treba da postoje i mnogi izuzeci od *laissez-faire* ekonomske doktrine. Uzeti ovako zajedno, Milovi argumenti mogu se shvatiti kao jedna od najranijih programskih izjava koja je u sebi sadržala ideju intervencionističke države blagostanja.

Umesto zaključka

Možemo reći da je Mil, koji je najviše obogatio i zadužio moderni liberalizam, stavovima koji imaju u sebi određenih nejasnoća, omogućio različita i raznovrsna tumačenja koja mogu ići u prilog nekoliko političkih perspektiva: paternalističkih ili elitističkih poimanja politike, neoliberalizma i reformističkih pogleda na državu blagostanja. Nepokolebljivo se zalažući za odbranu prava pojedinaca pred državom, on dozvoljava da se politička i društvena interferiranja u individualne slobode mogu opravdati jedino u slučajevima kada ostvarivanje individualne slobode ugrožava druge. Državna intervencija u društvenom životu može biti opravdana samo kada individue ugrožavaju jedna drugu. Ono čega se Mil izuzetno plašio i što je smatrao najvećim pretnjama bila je prevelika moć države i njene birokratije, kao i konstantno širenje nadležnosti te birokratije. Zato je naročito cenio mogućnost ostvarenja društvene zajednice kojoj će zajednički temelj biti demokratija i vešta vlada i koje bi bile uslovljene jedna drugom, bez mogućnosti njihovog samostalnog

soliranja. Središnje i najteže pitanje bilo je kako da se se uspostavi ravnoteža između njih, odnosno ono što je za Mila bila „umetnost vladavine“.

Istovremeno, sasvim je sigurno, Milovo nasleđe se može sumirati uz pomoć predloga: predstavnička vlada - stručna vlada odgovorna svom izbornom telu nabolji je oblik vlade za uvođenje zakona koji su u skladu sa principima slobode i moralnog samorazvoja, kao što je slobodna razmena robe najbolji način za maksimiziranje ekonomskih sloboda i koristi. Problem je u tome što ovo može biti pokušaj „mirenja nepomirljivog“ na šta je upozoravao stari cinik Marks, što opet može biti i pokazalo se kao neostvariva i/ili neizvesna budućnost.

Literatura

- Berlin, I. (1992). ČETIRI OGLEDA O SLOBODI, Beograd.
- Bobio, N. (1990). BUDUĆNOST DEMOKRATIJE, Beograd.
- Đurković, M. (2006). POLITIČKA MISAO DŽONA STJUARTA MILA, Beograd.
- Giddens, A. (1979). CENTRAL PROBLEMS IN SOCIAL THEORY, London.
- Hejvud, E. (2005). POLITIČKE IDEOLOGIJE, Beograd
- R.E. Goodin, Ph. Pettit (eds.). (2000). A COMPANION TO CONTEMPORARY POLITICAL PHILOSOPHY, Oxford.
- Green, P. (1981). THE PURSUIT OF INEQUALITY, New York.
- Kymlicka, W. (1997). CONTEMPORARY POLITICAL PHILOSOPHY: An Introduction, Oxford.
- D. D. Lakićević, B. Stojanović, I. Vujačić (2007). TEORETIČARI LIBERALIZMA, Beograd.
- C. B. Macpherson (1977). THE LIFE AND TIMES OF LIBERAL DEMOCRACY, Oxford.
- K. Marks, F. Engels (2009). KOMUNISTIČKI MANIFEST, Beograd.
- K. Marx (1970). CAPITAL, London.
- Matić, M. (1992). LIBERALIZAM, POPULIZAM I DEMOKRATIJA. Tri eseja iz političke teorije, Beograd.
- M. Matić, M. Podunavac (1993). ENCIKLOPEDIJA POLITIČKE KULTURE, Beograd.
- Mićunović, D. (2010). ISTORIJA DRUŠTVENIH TEORIJA, Beograd.
- B. Mijatović, I. Vujačić, T. Marinković (2008). POJMOVNIK LIBERALNE DEMOKRATIJE, Beograd.
- Dž. S. Mil (1988). O SLOBODI, Beograd.
- J. S. Mill (1965). PRINCIPLES OF POLITICAL ECONOMY, u: COLLECTED WORKS OF JOHN STUART MILL, Toronto.
- J. S. Mill (1972). REPRESENTATIVE GOVERNMENT, u: UTILITARIANISM, LIBERTY AND REPRESENTATIVE GOVERNMENT, London.
- J. S. Mill (1982). ON LIBERTY, Harmondsworth.
- J. Morrow (1998). HISTORY OF POLITICAL THOUGHT, London.

- R. Nozick, R. (1974). ANARCHY, STATE AND UTOPIA, Oxford.
- H. Olszewski, M. Zmirczak (1994). HISTORIA DOKTRYN POLITYCZNYCH I PRAWNYCH, Poznan.
- Podunavac, M. (1988). POLITIČKI LEGITIMITET, Beograd.
- N. Poulantzas (1980). STATE, POWER AND SOCIALISM, London.
- Primorac, I. (1988). MILOVA ODBRANA SLOBODE (Predgovor za: Dž. S. Mill. O SLOBODI), Beograd.
- Radosavljević, D. (2006). SAVREMENI POLITIČKI I PRAVNI SISTEMI, Novi Sad.
- J. Skorupski (2011). JOHN STUART MILL'S ON LIBERTY, London.
- Valentini, F. (1982). MODERNA POLITIČKA MISAO, Zagreb.
- Vrkatić, L. (2008). PREDAVANJA IZ PRAKTIČNE FILOZOFIJE, Novi Sad.
- Vajda, M. (1978). THE STATE AND SOCIALISM, Social Research, 4, November.
- Š. S. Volin (2007). POLITIKA I VIZIJA, Beograd.

GOVERNMENT'S NON-INTERFERENCE WITH INDIVIDUAL'S ACTIONS: MILL ON THE STATE

ABSTRACT: This paper discusses John Stuart Mill's study of the state. Mill's central thesis, that liberalism is characterized by reason and tolerance opposite to tyranny and the absolutist state, is in accordance with his stance on the state in which he advocated the defence of the rights of individuals. He pointed out that political and social interference with the freedom of the individual can be justified only if realizing individual freedom endangers others. The intervention of the state in social life is justified only when people endanger one another.

KEY WORDS: Mill, state, government, individual, liberalism

КРИВИЧНО ДЕЛО РАЗБОЈНИШТВА - КРИВИЧНОПРАВНИ И УПОРЕДНИ АСПЕКТ

РЕЗИМЕ: Кривично дело разбојништва познато је од најранијих времена и инкриминисано у законодавству свих земаља света. Припада имовинском криминалитету и по свим битним аспектима једно је од кривичних дела које доминира у овој области, не само по броју кривичних дела, већ и броју извршилаца, испољеном насиљу и друштвеној опасности. У овом раду анализирани су кривичноправни аспект овог кривичног дела, упоредна решења и разлике између разбојништва и разбојничке крађе.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: имовински криминалитет, разбојништво, разбојничка крађа, разбојник, принуда, сила, претња

УВОД

Имовински криминалитет је, статистички гледано, један од најзаступљенијих у укупном криминалитету у свакој држави. У овај вид криминалитета спада и кривично дело разбојништва и углавном је на првом месту када се ради о заштити личних и имовинских вредности. Оно представља кривично дело које је присутно код свих држава још од најстаријих времена.

У теорији постоје два супротна схватања којој врсти кривичних дела припада разбојништво. Према првом схватању, које је прихваћено код већег броја савремених држава, разбојништво је кривично дело против имовине због тога што има за објекат заштите имовину и што учинилац као радњу извршења кривичног дела разбојништва има намеру прибављања за себе или другог противправну имовинску корист. Друго схватање јесте да разбојништво припада насилничком криминалитету, због тога што се радња извршења предузима на специфичан начин, употребом силе или претње којом се угрожава живот другог лица па се самим тим врши насиље, те се тако разбојништво сврстава и у насилнички криминалитет.

Кривично дело разбојништва предвиђено је у двадесет првој глави, у групи кривичних дела против имовине, у члану 206. Кривичног законика, док је најтежи облик овог дела – убиство при извршењу кривичног дела разбојништва и разбојничке крађе – предвиђен у глави тринаест, у групи кривичних дела против живота и тела, у члану 114. као облик тешког убиства.

У овом раду дат је кривичноправни аспект кривичног дела разбојништва, објашњена је разлика између разбојништва и разбојничке крађе, и на крају, дат је упоредни преглед кривичних дела разбојништва и разбојничке крађе у бившим југословенским републикама и кривичног дела разбојништва у још неким државама света.

1. КРИВИЧНО ДЕЛО РАЗБОЈНИШТВА – ЗАКОНСКИ АСПЕКТИ

Разбојништво је као кривично дело предвиђено у групи кривичних дела против имовине, у двадесет првој глави Кривичног законика Републике Србије из 2005. у члану 206.¹

1.1. Основни облик дела

Као што се из законског текста види, **основни облик** кривичног дела разбојништва састоји се у одузимању туђе покретне ствари у намери да се њеним присвајањем прибави за себе или другог противправна имовинска корист употребом силе или претњом да ће се непосредно напасти на живот или тело.² Објекат заштите је имовина, а објекат напада је туђа покретна ствар.

Радња извршења овог кривичног дела сматра се одузимање туђе покретне ствари употребом силе или претње. Сила мора бити управљена против неког лица, пре свега, власника ствари, али може и према другом лицу. Претња је квалификована тј. прети се непосредно нападом на живот или тело. Уколико се прети да ће се касније напасти на живот или тело, или се прети неким другим злом, неће постојати радња извршења кривичног дела разбојништва.³

¹ Кривични законик Републике Србије, Службени гласник РС, бр. 85/05.

² Ђурђић, В. Јовашевић, Д. (2010). Кривично право – посебни део, друго измењено и допуњено издање, Београд: НОМОС, стр. 104.

³ Јовашевић Д.: Кривично дело разбојничке крађе и разбојништва у теорији, пракси и упоредном законодавству, Безбедност -2/2002, Београд 2002. год, стр. 252.

Кривично дело разбојништво је сложено кривично дело и састоји се из два кривична дела. То су крађа и принуда. Принуда је други елемент кривичног дела разбојништва. Она заправо представља начин и средство предузимања радње - одузимање туђе покретне ствари. Управо овај елемент одсликава правну природу овог кривичног дела према коме је оно и дефинисано као насилничко имовинско кривично дело.⁴ Принуда се јавља у два облика - употребом силе или претње да ће се непосредно напасти на живот или тело.

У смислу члана 112. став 12. КЗ, као сила се сматра примена хипнозе или омамљујућих средстава са циљем да се неко, против своје воље, доведе у несвесно стање или да се онеспособи за отпор. Сила, као обележје кривичног дела разбојништва, треба да буде јачег интензитета, а то ће се десити онда када она, објективно посматрано, буде довољно јака да спречи сваки отпор лица код кога се налази ствар која се жели одузети, или према лицу које спречава њено одузимање.⁵

Под силом се подразумева и употреба снаге, која може бити физичка или механичка. Према интензитету, сила може бити неодољива (физичка), или компулзивна (психичка). Неодољива сила у потпуности физички савлађује неко лице, док компулзивна сила, у извесном смислу, више подразумева психичку присилу.

Претња представља други облик испољавања принуде и треба да је усмерена на спречавање слободе акције, слободе одлучивања и кретања. Истовремено, мора бити таква да је онај према коме је упућена озбиљно схвати, а опасност која се ставља у изглед претњом мора бити истовремена и непосредна. Озбиљност претње код кривичног дела разбојништва оцењује се према томе да ли је објективно могла да створи утисак да ће бити реализована, при чему нема значаја да ли је извршилац стварно намеравао да претњу оствари. Претња треба да буде таква да је нападути озбиљно схвати, а без значаја да ли је учинилац претњу био у могућности да оствари.⁶

Из наведеног закључујемо да принуда претходи извршењу крађе. Она је заправо средство за одузимање ствари и из тог разлога између крађе и принуде мора постојати међусобна повезаност. Између принуде и крађе не може да постоји временски размак у дужем трајању. Принуда се предузима непосредно или за време одузимања ствари. Овде се, заправо, ради о две фазе једног континуираног деловања извршиоца у којем прва фаза принуде тек треба да омогући извршење друге фазе тј. крађе.⁷ Управо ове чињенице морају бити обухваћене умишљајем учиниоца. Учиниоца треба да је свестан да принуду употребљава да би управо помоћу ње одузео покретну ствар од другог и тиме извршио кривично дело.

⁴ Јовашевић, Д.: Кривично право-посебни део, оп. цит. стр. 254.

⁵ Симић, И.: Кривични законик-практична примена, Службени гласник, Београд 2007, стр.256.

⁶ Симић, И.: Кривични законик-практична примена, ибид. стр.256.

⁷ Стојановић, З.: Коментар кривичног законика, Службени гласник, Београд, 2007. год., стр. 507.

Код покушаја овог кривичног дела довољно је да је учинилац започео са применом силе или претње уколико је његов умишљај био управљен на одузимање ствари. За постојање кривичног дела разбојништва неопходан је умишљај који обухвата свест да се употребом принуде одузима туђа покретна ствар. Као и код кривичног дела крађе мора бити остварено као субјективно обележје и намера да се присвајањем туђе покретне ствари прибави противправна имовинска корист.⁸

1.2. Тежи облици дела

Ово кривично дела има два тежа облика.

Први тежи облик дела постоји у следећим случајевима:

- 1) Ако је дело учињено од стране групе. Групу чине најмање три лица која су повезана ради трајног или повремениог вршења кривичних дела. Чланови групе не морају да имају прецизно дефинисане улоге нити континуитет чланства и развијену структуру.
- 2) Ако је при предузимању радње извршења, другом лицу са умишљајем нанета тешка телесна повреда у било ком облику. Ова тежа последица мора бити у узрочно-последичној вези са предузетом радњом употребе силе.
- 3) Ако вредност украдених ствари прелази износ од 1.500.000 динара.

Други тежи облик постоји ако је разбојништво извршила организована криминална група. Таква група подразумева три или више лица, постоји одређено време и делује споразумно, у циљу вршења једног или више кривичних дела ради непосредног или посредног стицања финансијске или друге користи. Прописана казна затвора у овим случајевима је од четири године или тежа казна.

Ако је друго лице лишено живота са умишљајем при извршењу разбојништва, тада постоји **тешко убиство из члана 114. став 4. КЗ РС**.

Лакши облик кривичног дела разбојништва постојаће ако вредност одузетих украдених ствари не прелази износ од 15.000 динара, при чему је и учинилац са умишљајем ишао за тим да прибави ствар мале вредности. Покушај кривичног дела је кажњив према изричитој законској одредби.

Разбојништво је сложено кривично дело код кога се налазе елементи кривичног дела крађе и кривичног дела принуде, као и код разбојничке крађе. Разлика је, међутим, у томе што код разбојништва на првом месту долази примена принуде, а тек онда извршење саме крађе.

⁸ Стојановић, З.: Коментар кривичног законика, ибид. стр.507.

Премда се разбојништво врши управо у намери прибављања противправне имовинске користи за себе или другог, што указује да оно садржи и елементе крађе, то ипак није посебан, а ни тежи облик крађе, већ је самостално кривично дело са посебним обележјима бића кривичног дела⁹. Пошто поседује елемент насиља, разбојништво се убраја и у насилнички криминлитет.

2. СЛИЧНОСТИ И РАЗЛИКЕ ИЗМЕЂУ РАЗБОЈНИШТВА И РАЗБОЈНИЧКЕ КРАЂЕ

Разбојништво из члана 206. КЗ РС и разбојничка крађа из члана 205. КЗ РС спадају у имовинска кривична дела са елементима насиља. Друштвена опасност ових кривичних дела није у вредности одузете или отете ствари, већ у понашању извршиоца дела који користи принуду, претњу или напад на живот и тело у намери да одузме ствар или задржи одузето.

Разбојничка крађа постоји када је учинилац дела затечен на делу крађе, па у намери да задржи украдену ствар употреби силу против неког лица или претњу да ће непосредно напасти на живот и тело¹⁰. Разбојничка крађа је, као и разбојништво, сложено кривично дело које се састоји од крађе и принуде. Крађа – као одузимање туђе покретне ствари у намери да се њеним присвајањем прибави себи или другом противправна имовинска корист, и принуда – као употреба силе или претње.¹¹

Сила и претња се употребљавају у намери да се украдена ствар задржи, што значи да разбојничка крађа постоји у оном случају када извршилац није успео да задржи украдену ствар.¹² И управо се у овоме налази најзначајнија разлика између кривичног дела разбојништва и разбојничке крађе. Те разлике се огледају у времену и месту предузимања силе или претње и у циљу предузимања силе и претње.

Код разбојништва принуду учинилац испољава пре одузимања туђе ствари (крађа) или за време крађе, са циљем савлађивања пруженог или очекиваног отпора, док се код разбојничке крађе принуда испољава после извршене крађе, с циљем да се украдена ствар задржи¹³.

Што се тиче сличности између кривичног дела разбојништва и разбојничке крађе, она се огледа у обележјима три тежа квалификована облика ових дела која су одређена на идентичан начин. За ова три облика закон прописује строже казне.

⁹ Јовашевић, Д.: Лексикон кривичног права, Службени лист, Београд, 2006. год, стр.562.

¹⁰ Митровић, Г.: Кривично право, посебни део, ВШУП, Београд, 1999, стр.297.

¹¹ Митровић, Г.: Кривично право, посебни део, стр. 298.

¹² Стојановић, З.: Коментар кривичног законика, оп. цит, стр.504.

¹³ Бошковић, Мићо.; Скакавац, З.: Основи криминалистике, Факултет за правне и пословне студије, Нови Сад, 2010, стр.276.

Први тежи облик разбојничке крађе постоји када вредност украдених ствари прелази износ од 1.500.000 динара. За ово дело прописана је казна затвора у трајању од две до двадесет година. Други тежи облик овог кривичног дела постоји када ја примена силе или претње у намери задржавања украдене ствари учињена од стране више лица, а то су, према досадашњем ставу судске праксе код других кривичних дела, најмање два лица. У односу на раније решење ова квалификаторна околност је знатно проширена (захтевало се да је дело учињено у саставу групе или банде)¹⁴. Трећи тежи облик разбојничке крађе постоји ако је, као и код разбојништва, при предузимању радње извршења кривичног дела разбојничке крађе, неком лицу са умишљајем нанета тешка телесна повреда. У обзир долазе сви облици тешке телесне повреде: обичне тешке телесне повреде, особито тешке телесне повреде, тешке телесне повреде квалификоване смрћу. У односу на нанету телесну повреду учинилац мора да поступа са умишљајем.¹⁵ Из овога можемо закључити да између ова два дела постоје сличности које се огледају у томе да се ради о сложеним кривичним делима, будући да се радња извршења састоји од принуде и крађе. Због тога се и методика откривања, доказивања и разјашњавања ових кривичних дела изучава јединствено.

3. КРИВИЧНО ДЕЛО РАЗБОЈНИШТВА У УПОРЕДНОМ ЗАКОНОДАВСТВУ

Разбојништво је у нашем, али и у страним кривичноправним системима, сврстано у групу кривичних дела против имовине. Њихов заштитини објекат је имовина која се одређује као имовинско право које припада неком физичком или правном лицу. Својствено делу разбојништва, као што стоји у закону, јесте прибављање противправне имовинске користи себи или другоме, што указује да објекти овог дела имају материјалну вредност. То значи да се њиховим присвајањем или одузимањем остварује нека врста користи, попут коришћења, продаје или изнајмљивања другоме уз надокнаду.

Међутим, иако по дефиницији спадају у кривична дела против имовине, правна конструкција разбојништва приближава ово дело и групи кривичних дела против живота и тела¹⁶, али оно што их разликује од других кривичних дела матичне групе јесте управо њихова специфична природа, односно сложеност. Сложеност овог кривичног дела је у томе што оно поред имовине као заштитног објекта, садржи и елементе насиља, односно принуду.

¹⁴ Стојановић, З.: Коментар кривичног законика, оп. цит. стр.505.

¹⁵ Митровић, Г.: Кривично право, посебни део, оп.цит. стр.303.

¹⁶ Митровић, Г.: Кривично право, посебни део, ибид. стр. 303.

Што се упоредног страног законодавства тиче, разлике постоје по питању принуде као другог кривичног дела које улази у састав разбојништва, док у употреби силе нема значајних разлика. Принуда се увек испољава претњом која се састоји у употреби силе на живот и тело. Овакава претња дефинисана је у кривичним законодавствима већег броја држава света, као и у нашем законодавству.

У неким земљама (нпр. САД) нема посебне поделе на разбојништво и разбојничку крађу, иако постоји дистинкција на саму крађу. Термин *robbery* обухвата и једно и друго кривично дело (и разбојништво и разбојничку крађу). Заједничка одредница је употреба силе или претње приликом покушаја крађе или непосредно пошто је крађа учињена или покушана.¹⁷ У француском праву разбојништво као и разбојничка крађа дефинисани су као облик крађе. Основ разликовања су последице које су проузроковане употребом силе. Чак и основни облик крађе не мора прећи у разбојништво или разбојничку крађу (како их ми дефинишемо), иако је сила употребљена (пре, за време или по извршењу дела), уколико није наступила неспособност за рад у одређеном периоду по извршеном делу.¹⁸

Сви ови закони имају квалификоване случајеве разбојништва, а то подразумева и оштрије кажњавање. Заједничке квалификоване околности су: неком лицу је са умишљајем нанесена тешка телесна повреда, смрт лица, вршење овог дела обавља се у саставу групе или банде, за извршење дела употребљено је некакво оружје или оруђе.

Уопштено гледано, наше законодавство не одступа од основних конструкција овог кривичног дела, с тим што не постоји оружано разбојништво као посебан облик тешког разбојништва, односно ношење или употреба оружја као квалификована околност овог кривичног дела. Ипак, узимајући у обзир околност пораста овог кривичног дела уз употребу оружја, требало би да се и наше законодавство наведе на предвиђање још једног облика тешког разбојништва по узору на нека светска.

У даљем делу овог рада даје се упоредни преглед кривичних дела разбојништва и разбојничке крађе у бившим југословенским републикама, као и, илустрације ради, преглед кривичног дела разбојништва у појединим земљама света.

Казенски законик *Републике Словеније*¹⁹ кривично дело *разбојништва* предвидео је у члану 206. Кривично дело има основни и два тежа облика. Основни облик кривичног дела чини лице које одузима туђу покретну ствар у намери њеног противправног присвајања и то употребом силе или какве претње, или је запретило непосредним нападом на живот или тело. Ако су

¹⁷ Кнежевић Б., Јовановић С.: Разбојништво и разбојничка крађа, Темида, Београд 2003.год., стр.18.

¹⁸ Јовановић, С.; Лукић, М.: Упоредни аспекти разбојништва и разбојничке крађе, Ревивија за криминологију и кривично право, бр. 1/03, Београд, 2003, стр.199-210.

¹⁹ Урадни лист Републике Словеније, број 55/2008.

се две или више особа удружиле ради извршења разбојништва и ако је при извршењу разбојништва украдена ствар велике вредности, постојаће тежи облик овог кривичног дела (став 2). Најтежи облик кривичног дела постојаће у случају ако је ради извршења кривичног дела разбојништва из става 1. и 2. формирано злочиначко удружење.

Кривично дело *разбојничке крађе* предвиђено је у члану 207. Основни облик кривичног дела разбојничке крађе чини лице које је затечено у крађи, а да би украдену ствар задржало, употребљава силу или претњу да ће непосредно напасти на живот или тело. Тежи облик постојаће ако је украдена ствар велике вредности и учинилац је ишао за тим да украде ствар велике вредности.

Казнени закон *Републике Хрватске*²⁰ предвидео је кривично дело *разбојништва* у члану 218. Кривично дело *разбојништва* из основног облика чини лице које употребом силе против неке особе, или претњом да ће директно напасти њен живот или тело, одузме туђу покретну ствар с циљем да је противправно присвоји. Тежи облик постоји ако је разбојништво почињено од стране групе или злочиначке организације, или ако је употребљено какво оруђе или опасно оруђе.

Кривично дело *разбојничке крађе* предвиђено је у члану 219. Кривично дело чини лице које је затечено у извршењу кривичног дела крађе, па с циљем да украдену ствар задржи, употреби силу против неке особе или претњу да ће директно напасти на њен живот или тело. Тежи облик кривичног дела из става 2. постоји ако је разбојничка крађа извршена од стране групе или је употребљено какво оруђе или опасно оруђе.

У Кривичном закону *Републике Црне Горе*,²¹ кривично дело *разбојништва* предвиђено је у члану 242. Поред основног облика из става 1, предвиђена су и три тежа облика, најтежи облик и један лакши облик кривичног дела. Кривично дело разбојништва у основном облику чини лице које употребом силе против неког лица, или претњом да ће непосредно напасти на живот или тело, одузме туђу покретну ствар у намери да њеним присвајањем себи или другом прибави противправну имовинску корист. Први тежи облик кривичног дела постоји ако вредност одузетих ствари прелази износ од три хиљаде евра (став 2). Још тежи облик постоји ако вредност одузете ствари прелази износ од тридесет хиљада евра (став 3). Трећи тежи облик предвиђен је у ставу 4, и постоји ако је дело из става 1. до 3. наведеног члана учињено од стране више лица или је неком лицу са умишљајем нанесена тешка телесна повреда. Најтежи облик разбојништва предвиђен је у ставу 5. и постоји ако је неко лице са умишљајем лишено живота. У ставу 6. предвиђен је лакши облик кривичног дела који постоји ако вредност украдених ствари из става 1. овог члана не прелази износ од сто

²⁰ Народне новине Републике Хрватске, бр. 110/97.

²¹ Службени лист Републике Црне Горе, бр. 70/03.

педесет евра, а учинилац је ишао за тим да прибави малу имовинску корист. Покушај извршења кривичног дела је кажњив (став 7).

Кривично дело *разбојничке крађе* предвиђено је у члану 241. Кривично дело из основног облика чини лице које је затечено на делу крађе и, у намери да украдену ствар задржи, употреби силу против неког лица или претњу да ће непосредно напасти на живот или тело тог лица. Тежи облици су исти као и код кривичног дела разбојништва. Први тежи облик кривичног дела постоји ако вредност одузетих ствари прелази износ од три хиљаде евра (став 2). Још тежи облик постоји ако вредност одузете ствари прелази износ од тридесет хиљада евра (став 3). Трећи тежи облик предвиђен је у ставу 4. и постоји ако је дело из става 1. до 3. наведеног члана учињено од стране више лица или је неком лицу са умишљајем нанесена тешка телесна повреда. Најтежи облик разбојничке крађе предвиђен је у ставу 5. и постоји ако је неко лице са умишљајем лишено живота. У ставу 6. предвиђен је лакши облик кривичног дела који постоји ако вредност украдених ствари из става 1. овог члана не прелази износ од сто педесет евра, а учинилац је ишао за тим да прибави малу имовинску корист. Покушај извршења кривичног дела разбојничке крађе је такође кажњив (став 7).

У Кривичном закону *Федерације Босне и Херцеговине*²² кривично дело *разбојништва* предвиђено је у члану 289. Основни облик кривичног дела чини лице које употребом силе против неке особе, или претњом да ће непосредно напасти на њен живот или тело, одузме туђу покретну ствар с циљем да њеним присвајањем себи или другом прибави противправну имовинску корист или да је противправно присвоји. Тежи облик кривичног дела из става 2. постоји ако је кривичним делом из основног облика нека особа са умишљајем тешко телесно повређена, или је то кривично дело учињено у саставу групе људи, или је при томе употребљено оружје или опасно оруђе. Најтежи облик кривичног дела (став 3) постоји ако је при извршењу дела нека особа с умишљајем умрљена.

Кривично дело *разбојничке крађе* предвиђено је у члану 288. Кривично дело чини лице које је затечено у крађи, па с циљем да украдену ствар задржи, употреби силу против неке особе или претњу да ће непосредно напасти на живот или тело те особе (основни облик). Тежи облик постоји ако је кривичним делом из основног облика нека особа с умишљајем тешко телесно повређена, или је дело учињено у саставу групе, или ако је употребљено оружје или опасно оруђе (став 2). Најтежи облик из става 3. постојаће у случају ако је нека особа с умишљајем лишена живота.

Кривични закон *Републике Српске*²³ предвидео је кривично дело *разбојништва* у члану 233. У основном облику кривично дело разбојништва чини лице које употребом силе против неког лица или претњом да ће

²² Службене новине Федерације БИХ, бр. 3/03.

²³ Службени гласник Републике Српске, бр. 49/03.

непосредно напасти на живот или тело одузме туђу покретну ствар у намери да њеним присвајањем прибави себи или другом противправну имовинску корист (став 1). Тежи облик из става 2. постоји ако је при извршењу дела из основног облика неком лицу умишљајно нанесена тешка телесна повреда, или је дело учињено од стране више лица, или је употребљено какво оружје или опасно средство, или ако вредност одузетих ствари прелази износ од 50.000 КМ. Најтежи облик постојаће ако је при извршењу кривичног дела из основног облика неко лице умишљајно лишено живота (став 3).

Кривично дело *разбојничке крађе* предвиђено је у члану 234. наведеног закона. У основном облику дело чини лице које је на делу крађе затечено па, у намери да украдену ствар задржи, употреби силу против неког лица или претњу да ће непосредно напасти на његов живот или тело (став 1). Тежи облик (став 2) постоји ако је при извршењу дела из основног облика неком лицу умишљајно нанесена тешка телесна повреда, или је дело учињено од стране више лица, или је употребљено какво оружје или опасно средство, или ако вредност украдених ствари прелази износ од 50.000 КМ. Ако је при извршењу кривичног дела из основног облика неко лице умишљајно лишено живота, постојаће најтежи облик кривичног дела (став 3).

Кривичен законик *Републике Македоније*²⁴ такође предвиђа кривична дела разбојништва и разбојничке крађе. Кривично дело *разбојништва* предвиђено је у члану 237. Ово кривично дело састоји се у употреби силе или озбиљне претње да ће се непосредно напасти на живот или тело другог лица у циљу одузимања туђе покретне ствари са намером прибављања противправне имовинске користи. Тежи облици овог кривичног дела постоје ако је предмет разбојништва ствар велике вредности, ако је неком лицу са умишљајем нанесена тешка телесна повреда, или је дело учињено у саставу групе или банде, или уз употребу оружја или опасног оруђа. Најтежи облик кривичног дела постоји ако је неко лице при извршењу разбојништва са умишљајем лишено живота.

У члану 238. наведеног законика предвиђено је и кривично дело *разбојничке крађе*. Основни облик кривичног дела чини лице које је затечено у вршењу кривичног дела крађе, па у намери да задржи украдену ствар употреби силу према неком лицу или претњу да ће непосредно напасти на његов живот или тело. Тежи облици дела постојаће ако је задржана ствар велике размере (вредности), ако је неком лицу с умишљајем нанета тешка телесна повреда, или је дело извршено у саставу групе или банде, или уз употребу оружја или опасног оруђа. Ако је при извршењу овог дела неко лице са умишљајем лишено живота, постојаће најтежи облик дела.

²⁴ Службен весник на Република Македонија, бр. 27/1996.

Кривични законик *Савезне Републике Немачке*²⁵ предвидео је кривично дело *разбојништва* у члану 249. Кривично дело се састоји у одузимању туђе покретне ствари у намери њеног присвајања употребом силе или претњом непосредном опасношћу. Предвиђено је блаже кажњавање за лакше случајеве разбојништва. Тешко разбојништво предвиђено је у члану 250. Кривично дело постоји ако је извршено од стране лица које је при себи носило ватрено оружје, друго оружје или средство, или оруђе ради спречавања или одбијања отпора, или ако је неко лице доведено у опасност по живот или опасност од задобијања тешке телесне повреде, или ако је дело извршено од стране банде која је управо формирана ради вршења оваквих кривичних дела. Најтежи облик кривичног дела постоји ако је при извршењу кривичног дела разбојништва у било ком облику лакомислено проузрокована смрт неког лица. Предвиђено је блаже кажњавање за лакше случајеве разбојништва.

Разбојничка крађа предвиђена је у члану 252. наведеног законика. Ово дело постоји када неко лице затечено на делу крађе у намери да задржи украдену ствар употреби силу или претњу непосредном опасношћу за живот или тело неког лица.

Кривични законик *Бугарске*²⁶ у члану 198. и 199. предвиђа два кривична дела *разбојништва* (грабеж). “У члану 198. предвиђено је дело које се састоји у употреби силе или претње у намери да се прибави себи или другом противправна имовинска корист. Претња у смислу овог дела је застрашивање непосредним нападом на живот, здравље, тело или имовину другог. Теже дело предвиђено је у члану 199. Оно постоји ако је разбојништво извршено у великој мери, од стране два или више лица која су се удружила за вршење ових дела, ако је неком лицу нанета тешка или средња телесна повреда или ако је дело извршено у поврату. Најтежи облик овог разбојништва постоји ако је неком лицу нанета тешка или средња телесна повреда квалификована смрћу, или је дело извршено у стицају са убиством или покушајем убиства, или ако је извршено у особито великој мери.”

У Кривичном закону *Чешке Републике*²⁷ кривично дело разбојништва је предвиђено у групи кривичних дела против слободе и људског достојанства у члану 234. Дело има основни и два тежа, квалификована облика испољавања. Основни облик кривичног дела састоји се у одузимању туђе покретне ствари од другог лица употребом силе или претње да ће силу непосредно употребити у намери да одузме туђу ствар. Тежи облик кривичног дела разбојништва

²⁵ Rengier R. Strafrecht Besonderer teil II, 3. Auflage, Munchen, 2000. Према: Јовашевић, Д.: Кривична дела разбојничке крађе и разбојништва у теорији, пракси и упоредном праву, Безбедност, бр. 2/02, стр. 264-265.

²⁶ Наказателен кодекс, Паралакс, Софија, 1998. Према: Јовашевић, Д.: Кривична дела разбојничке крађе и разбојништва у теорији, пракси и упоредном праву, Безбедност, бр. 2/02, стр. 263.

²⁷ Васиљевић, Т.: Кривични законик Чешке, Београд 1965, стр. 144.

постоји у следећим случајевима: 1) ако је радња извршења предузета од стране организоване групе, 2) ако је услед примене силе према неком лицу овоме нанета тешка телесна повреда у било ком облику и виду испољавања и 3) ако је предузетом радњом извршења учинилац проузроковао знатну штету оштећеном лицу. Најтежи облик кривичног дела разбојништва као насилне крађе према члану 234. Кривичног законика Чешке Републике постоји ако је услед предузете радње принуђавања пасивног субјекта проузрокована његова смрт.²⁸

У кривичном законнику *Израела*²⁹ из 1977. у глави једанаестој, у групи кривичних дела која су у вези са заштитом личне својине, предвиђено је више кривичних дела разбојништва и то у чл. 402, 403 и 404. Прво кривично дело ове врсте прописано је у одредби члана 402а. Ово дело се састоји у одузимању туђе ствари од другог лица уз употребу претње према оштећеном лицу у тренутку извршења кривичног дела или непосредно после тога, у циљу присвајања и задржавања те својине. У одредби члана 402б, израелски кривични законик предвиђа тежи облик кривичног дела разбојништва. Ово дело постоји у следећим случајевима: 1) када је извршилац основног облика кривичног дела разбојништва предузео радњу извршења наоружан ватреним или хладним оружјем; 2) ако је радња извршења кривичног дела предузета у групи лица; 3) ако је непосредно пре или после извршења кривичног дела разбојништва нанета неком лицу телесна повреда у било ком облику испољавања. У члану 403. Кривичног законика Израела предвиђено је кривично дело разбојништва које постоји ако је, услед предузете радње извршења примене силе према неком лицу, истоме нанета само лака телесна повреда, у виду лаког и краткотрајног нарушавања телесног интегритета или здравља.

И коначно, у члану 404. предвиђено је кривично дело разбојништва које се јавља у два облика испољавања за која је закон прописао блаже кажњавање (дакле привилеговано кривично дело). Ово дело постоји у следећим случајевима: 1) када је учинилац имао јасну намеру да предузетом радњом извршења одузме и отуђи туђу ствар од другог лица, али му то није успело и 2) ако је радња извршења кривичног дела предузета од стране лица које је при себи носило ватрено или хладно оружје.³⁰

²⁸ Здравковић, Љ.: Докторска дисертација: Разбојништво – кривичноправни и криминалистички аспект, Правни факултет, Ниш, 2008, стр. 69.

²⁹ Laws of the state of Israel, Special volume penal law, Jerusalem 1977, стр. 67-68. Види: Здравковић, Љ.: Оп, цит, стр. 93.

³⁰ Здравковић, Љ.: Докторска дисертација: Разбојништво – кривичноправни и криминалистички аспект Оп. цит, стр. 93.

ЗАКЉУЧАК

Кривично дело разбојништва последњих година испољава сва три елемента савременог криминалитета (организованост и припадање групи насилничког и имовинског криминалитета). Ради се о кривичном делу које се према објекту заштите може систематизовати у групу имовинских кривичних дела, али према начину и средствима предузимања радње извршења у насилнички криминалитет.

Кривично дело разбојништва састоји се у одузимању туђе покретне ствари од другог лица употребом силе или претње на његов живот или тело у намери присвајања противправне имовинске користи. Сам појам кривичног дела указује на карактеристике које се огледају у: објекту радње, објекту заштите, врсти радње извршења, средствима предузимања радње.

Кривично дело разбојништва присутно је у свим страним законодавствима, па и у земљама које су се налазиле у саставу бивше Југославије. И друге земље предвиђају исте облике испољавања кривичног дела разбојништва као и наше законодавство. Разлике су углавном незнатне, пре свега у погледу кривичних санкција.

Друштвена опасност извршених кривичних дела разбојништва је велика и састоји се у томе да се њима нападају имовина, телесни интегритет, слобода човека као друштвеног добра у целини. Међутим, њихова друштвена опасност не огледа се само у томе. Неки облици разбојништва због своје карактеристике (број, средство, начин, време) знатно утичу на интензитет, степен и обим друштвене опасности.

У последње време посебна опасност, која овим делима даје и на тежини, јесте појављивање све већег броја малолетних лица и млађих пунолетних лица као извршилаца дела.

ЛИТЕРАТУРА:**Књиге, уџбеници, часописи**

- Алексић, Ж.; Шкулић, М.: *Криминалистика*, Правни факултет, Београд, 2009.
- Бошковић, Мићо.; Скакавац, З.: *Основи криминалистике*, Факултет за правне и пословне студије, Нови Сад, 2010.
- Бошковић, Мило.: *Криминолошки лексикон*, Матица српска, Нови Сад, 1999.
- Ђурђић, В.; Јовашевић, Д.: *Кривично право посебни део*, друго измењено и допуњено издање, НОМОС, Београд, 2010.
- Васиљевић, Т.: *Кривични законик Чешке*, Београд 1965.
- Здравковић, Љ.: Докторска дисертација: *Разбојништво – кривичноправни и криминалистички аспект*, Правни факултет, Ниш, 2008.
- Здравковић, Љ.: *Кривично дело разбојништва у криминалистичкој и судској пракси*, Зборник радова Правног факултета у Нишу, 2008.
- Јовановић, С.; Лукић, М.: *Упоредни аспекти разбојништва и разбојничке крађе*, Ревизија за криминологију и кривично право, бр. 1/2003.
- Јовашевић, Д.: *Кривична дела разбојништва и разбојничке крађе у теорији, пракси и упоредном праву*, Безбедност, бр. 2/02.
- Јовашевић Д.: *Лексикон кривичног права*, Службени лист, Београд, 2006.
- Кнежевић, Б.; Јовановић С.: *Разбојништво и разбојничка крађа*, Темида, бр.3, 2003.
- Митровић, Г.: *Кривично право, посебни део*, ВШУП, Београд, 1999.
- Симић, И.: *Кривични закон-практична примена*, Београд, 2007.
- Стојановић, З.: *Коментар кривичног законика*, Службени гласник, Београд, 2007.

Правни прописи

- Kazneni zakon Republike Hrvatske, Narodne novine RH, br. 110/97
- Кривични законик Републике Србије, Службени гласник РС, бр. 85/05.
- Кривични законик Републике Црне Горе, Службени лист РЦГ, бр. 70/03.
- Krivični zakon Federacije BiH, Službene novine Federacije BiH, br. 36/03.
- Кривични законик Републике Српске, Службени гласник РС, бр. 49/03.
- Кривичен законик Републике Македоније, Службени весник на Република Македонија, бр. 27/96
- Laws of the state of Israel, Special volume penal law, Jerusalem, 1977.
- Наказателен кодекс, Паралакс, Софија, 1998.
- Rengier R. Strafrecht Besonderer teil II, 3. Auflage, Munchen, 2000.
- Uradni list Republike Slovenije, št. 63/94

CRIME ROBBERY - CRIMINAL LAW AND COMPARATIVE ASPECT

CONCLUSION: The crime of robbery in recent years manifest all three elements of contemporary crime (organized and belongs to a group of violent and property crime). It is a criminal act that, according to object of protection, can be systematized in a group of property crimes, but by the ways and means of taking action of execution in group of violent crimes. The crime of robbery consists in the seizure of another's movable property using force or threats to his life and body with the intention of appropriating illegal gain. The concept of the crime points to the characteristics of which are reflected in: object of act, object of protection, the type of execution act, means of undertaking the action. The crime of robbery is present in all foreign jurisdictions, including in countries which were located within the former Yugoslavia. Other countries provide the same forms of manifestation of the crime of robbery as well as our legislation. The differences are mostly insignificant, primarily in regard to criminal sanctions. The social threat of criminal offenses of robbery is high and consists in the fact that they attack the property, physical integrity, freedom of man as a social good in general. However, its social threat is not just reflected in mentioned, some forms of robbery because of its characteristics (number, means, method, time) significantly affect the intensity, degree and extent of social danger. As a particular danger for the last period of time, by which these acts are gaining its weight, is an increasing number of minors and young adult persons that occur as the offenders. Based on the statistical data we can conclude that the crime of robbery is on the rise, as well as level of violence manifested in the execution.

KEYWORDS: crime against property, robbery, robbery theft, robber, coercion, force, threat.

УГОВОРИ ВИШИХ ОБЛИКА ПРИВРЕДНЕ САРАДЊЕ

РЕЗИМЕ: У овом раду аутор анализира неколико уговора који спадају у групу тзв. „уговора из области виших облика привредне сарадње“. То су: уговор о дугорочној производној кооперацији, уговор о пословно-техничкој сарадњи и уговор о оплемењивању робе. С обзиром на привредни значај ових уговора, сваком од њих је поклоњена дужна пажња и указано је на њихов значај, правну природу и њихове битне елементе, правни режим уговора, правне изворе за регулисање уговора, као и на права и обавезе уговорних страна.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: уговори, кооперација, роба, повезивање, рационализација

У условима савремене тржишне привреде, поштујући принципе слободе уговарања и равноправности на тржишту, привредни субјекти имају могућност закључивања великог броја уговора и заснивања различитих пословних односа. Дакле, сви учесници у свом пословању могу слободно да ступају у одређене односе и да их уређују сходно својим интересима, с тим да се њихова слобода мора кретати у границама обавезујућих прописа, утврђених начела друштвеног уређења и морала друштва. Слобода уговарања значи и то да уговорне стране приликом закључења уговора не смеју имати недостатке (мане) воље, тј. несагласност изјављене и унутрашње воље.

Последњих неколико деценија, са све снажнијим развојем тржишне привреде, пословна пракса је изнедрила неколико уговора који представљају предуслов за више и сложеније облике сарадње између привредних субјеката. Постоји више схватања о томе који се све уговори подводе под уговоре из области виших облика привредне сарадње. Једна група аутора сматра да у ову категорију уговора спадају: уговор о трансферу технологије, уговор о дугорочној производној кооперацији, уговор о франшизингу, уговор о лизингу и уговор о факторингу¹. Други аутори наводе да су то: уговор о трансферу технологије, уговор о дугорочној производној кооперацији и уговор о франшизингу.² Ту се посебно истиче неколико уговора које ћемо обрадити и указати на основне карактеристике које су неопходне за њихово разумевање и значај.

¹ Станковић Миодраг и Станковић Сања: Пословно право (самостално издање), Београд, 2004. год, стр. 580.

² Васиљевић Мирко: *Трговинско право*, Правни факултет у Београду, 2006. год, стр. 256.

1. УГОВОР О ДУГОРОЧНОЈ ПРОИЗВОДНОЈ КООПЕРАЦИЈИ

Овим уговором уговорне стране (кооперанти) регулишу своја права и обавезе, економске интересе, као и начин и услове заједничке производње, односно обезбеђују технолошке, техничке, сировинске, енергетске и друге услове за производњу заједничког производа³.

Дугорочна производна кооперација може да обухвати:

- заједничко програмирање развоја,
- заједничку производњу,
- међусобну испоруку производа и саставних делова и сл.

Уговор о дугорочној производној кооперацији има, по правилу, две уговорне стране. У пословној пракси нису ретки случајеви постојања и тзв. „мултилатералне кооперације“, што подразумева већи број коопераната (уговарача).⁴ На основу овог уговора постиже се подела рада и уска специјализација послова која даје веома добре пословне резултате и велики профит за саговораче, односно учеснике у овом послу.

Уговор је значајан и по томе што пружа могућност да се регулише кооперација домаћих привредних друштава са привредним субјектима у иностранству, што доприноси бољој привредној сарадњи, већем обиму производње, квалитетнијој производњи и већем девизном приливу из иностранства.

1.1. Правна природа уговора

Уговор о дугорочној производној кооперацији је неименовани уговор, тј. уговор који законом није посебно уређен нити му је одређен назив.⁵ Временом ће се са све чешћом применом у привредној пракси појавити потреба да законодавац исти регулише законом и на тај начин постане именовани уговор. Овакву трансформацију су прошли многи други уговори, као што су уговор о туристичким услугама, уговор о банкарској гаранцији и др.

Уговор је и двострано обавезан и теретан.⁶ То значи да се са његовим закључивањем стварају узајамне обавезе уговорним странама које се огледају у томе што једна уговорна страна даје другој страни одговарајућу накнаду за корист коју добија од ње.

Уговор је комутативан, пошто се вредност међусобних права и обавеза зна у тренутку закључења уговора, и са трајним престајањама, које се извршавају у дужем временском периоду.⁷

³ Рајчевић Марко: *Пословно право*, Правни факултет у Бања Луци, 2007. год, стр. 321.

⁴ Капор Владимир и Царић Славко: *Уговори робног промета*, Центар за привредни консалтинг, Нови Сад, 2000. год, стр.556.

⁵ Васиљевић Мирко: *Трговинско право*, стр.265.

⁶ Исто

⁷ Исто

Овај уговор у себи садржи елементе неколико других уговора:

- уговор о инжењерингу, по систему „кључ у руке“, будући да се регулишу односи приликом изградње комплетних објеката и испоруке опреме за њих, као и пренос знања и искустава у вези употребе и функционисања испоручене опреме,⁸

- уговор о лиценци, пошто се може уступити право искоришћавања проналаска, техничког знања и искуства и др,⁹

- уговор о улагању средстава,

- уговор о техничкој помоћи и др.

Поједини аутори сматрају да је овај уговор подврста уговора о пословно-техничкој сарадњи, док је по другима посебна варијанта уговора о ортаклуку. Ово се не може прихватити јер је уговор о пословно-техничкој сарадњи тзв. „уговор на тржишту“ и сваки пословни партнер има индивидуалне (сопствене) пословне интересе и сноси сам пословни ризик, док је уговор о дугорочној производној кооперацији „уговор који претходи тржишним односима“¹⁰ и сви кооперанти сnose заједнички пословни ризик у вези са заједничким производом.

Разлика између уговора о ортаклуку и уговора о дугорочној производној кооперацији огледа се у томе што се ради о потпуно самосталним уговорима са сопственим правним физиономијама и што се код уговора о дугорочној производној кооперацији појављује низ узајамних обавеза коопераната у заједничкој производњи, док код уговора о ортаклуку не мора да постоји заједничка производња као битна за постојање уговора.

1.2. Елементи уговора

Не постоје битни законски елементи уговора,¹¹ већ само уговорни битни елементи, тј. они елементи које предвиде кооперанти својим уговором. Уговорни елементи су, пре свега, одредбе: о заједничком програму производње и развоја, о почетку међусобних испорука саставних делова, односно о производњи, цени и начину обрачуна и плаћања и сл.

⁸ Милосављевић Мирослав: *Привредно уговорно право*, Прометеј Нови Сад, 2009. год, стр. 131.

⁹ Исто, стр. 103.

¹⁰ Због овог разлога сматра се да уговор о дугорочној производној кооперацији и није уговор робног промета. Пошто се на тржишту, продајом заједнички произведене робе, остварују економски интереси коопераната, овај уговор се ипак сврстава у уговоре робног промета.

¹¹ По ранијем Закону о спољнотрговинском пословању (који је престао да важи) као битни елементи уговора били су: рок трајања уговора од најмање три године и покривеност увоза извозом (међусобна испорука коопераната у једнакој сразмери).

1.3. Правни режим уговора

Према новим прописима о спољнотрговинском пословању не постоји систем одобрења уговора о дугорочној производној кооперацији са иностраним кооперантом од стране Владе Републике Србије. Могуће је, у појединим ситуацијама, да се пропише само евидентирање оваке врсте уговора.

За робу из уговора о дугорочној производној кооперацији, која је на режиму дозвола или квота у време важења тог уговора, мора се прибавити одобрење за увоз, односно извоз од надлежних органа. Овакав поступак је предвиђен да би се спречило изигравање прописа о режиму увоза или извоза на основу квота или дозвола.

У циљу стимулације дугорочне производне кооперације са иностранством, држава прилагођава мере економске политике потребама овакве привредне активности. Најчешће се либерализује царински режим увоза и извоза роба које су произведене на основу уговора о дугорочној производној кооперацији.

1.4. Плаћања

Међусобна плаћања између коопераната који се налазе у различитим државама обављају се преко њихових посебних рачуна који су отворени код овлашћених банака за плаћање према иностранству.

Овде је битна примена начела слободе трансфера новца које има веома велики значај за развој међународних економских и привредних односа. На међународном плану донето је више конвенција са циљем да се омогуће плаћања између привредних субјеката који се налазе у различитим земљама. Такође, већина држава света донела је своје унутрашње прописе који поспешују плаћања између пословних партнера.¹²

1.5. Одговорност

Пошто се ради о двострано обавезном уговору, у коме се и једна и друга страна узајамно појављују као поверилац и као дужник, можемо говорити о томе да неизвршење уговорних обавеза повлачи одговорност оне стране која своју обавезу није извршила. Одговорност ће бити искључена само уколико су испуњени услови за то на основу општих правила уговорног права, или ако је искључење одговорности предвиђено у конкретном уговору.

Што се тиче одговорности према трећим лицима, правило је да за материјалне недостатке испоручених ствари одговара само један кооперант

¹² Станковић Миодраг и Станковић Сања: *Пословно право*, стр. 11.

(тзв. „финални произвођач“), према општим правилима одговорности продавца за материјалне недостатке ствари. Остали кооперанти одговарају према „финалном произвођачу“ за делове ствари или извршење појединих радњи које су утицале на неисправно функционисање те ствари, све док постоји одговорност „финалног произвођача“ према купцу.

2. УГОВОР О ПОСЛОВНО-ТЕХНИЧКОЈ САРАДЊИ

Овим уговором уговорне стране се обавезују да изврше све радње и активности, под условима и на начин на који су се споразумеле, у циљу остварења утврђене пословно-техничке сарадње.

2.1. Значај

Посебан је значај овог уговора у међународним привредним односима. На основу њега врши се повезивање привредних субјеката из више земаља, који су на различитом степену техничко-технолошког развоја, што омогућава да се привреде неразвијених или слабије развијених земаља брже и интензивније развијају. Такође, помоћу уговора о пословно-техничкој сарадњи врши се рационализација рада и пословања привредних субјеката, као и велико смањење трошкова пословања.

2.2. Правна природа уговора

У правној теорији спорна је природа уговора о пословно-техничкој сарадњи. Једна група аутора сматра да се ради о збирном појму већег броја уговора робног промета преко којих се остварује циљ пословно-техничке сарадње. Поједини аутори заузели су став да је ово најшири појам уговора о пословно-техничкој сарадњи и да се под њим често у пословној пракси сврставају и други именовани уговори робног промета са прецизнијим и одређеним садржајем.¹³ Други сматрају да се ради о самосталном уговору робног промета.

Придружимо се мишљењу да је ово самосталан уговор робног промета, који има своју специфичну правну физиономију која га разликује од других уговора.

¹³ Вилус Јелена и др: Међународно привредно право, Правни факултет у Новом Саду, 2008. год, стр.308.

2.3. Извори

Најзначајнији извори права са којима је уређен уговор о пословно-техничкој сарадњи јесу општи услови пословања, типски уговори и адхезиони уговори.

Општи услови пословања представљају листу уговорних одредби (генералну, општу и сталну понуду) на основу које једна страна – понуђач предлаже закључење уговора другој страни.

Типски уговори представљају обрасце за закључење уговора које унапред саставља једна уговорна страна и након завршених свих преговора тај формулар се попуњава, чиме се закључује конкретан уговор.

Адхезиони уговори су појединачни конкретни уговори у којима једна уговорна страна унапред формулише све услове, док се другој уговорној страни оставља могућност да понуђени уговор прихвати у целости или да га одбије.

Поред ових, постоје и други извори аутономног привредног права помоћу којих се регулише пословно-техничка сарадња, а који су од мањег значаја. Стога, овде неће бити наведени.

2.4. Садржина уговора

Уговор о пословно-техничкој сарадњи може да садржи само пословну, или само техничку сарадњу, или и једну и другу.

Уговором се може регулисати:

- истраживање тржишта роба и услуга у циљу прибављања тржишних информација које су потребне за рад и пословање привредних субјеката,
- истраживање и израда техничко-технолошке документације ради освајања производње одређених производа,
- оспособљавање кадрова за обављање сложених послова у области производње, пружања услуга и пласмана роба,
- пласман производа на тржиште и др.

Може се уговорити да наведене послове обављају заједно или да у оквиру истих послова једна уговорна страна пружа услуге другој уговорној страни.

Често се у пословној пракси уговор о пословно-техничкој сарадњи појављује у форми уговора о трансферу (преносу) технологије. У неким међународним документима уговор о пословно-техничкој сарадњи назива се уговор о трансферу технологије.¹⁴

¹⁴ Исто, стр. 310.

3. УГОВОР О ОПЛЕМЕЊИВАЊУ РОБЕ

Уговором о оплемењивању робе ствара се обавеза једној уговорној страни да изврши оплемењивање туђе робе на тај начин што ће је прерадити, дорадити, сортирати, упаковати и слично, док се друга уговорна страна (налогодавац за оплемењивање робе) обавезује да ће за извршене услуге исплатити уговорену накнаду.

Из дефиниције уговора се види да се под оплемењивањем робе подразумева, пре свега, прерада и дорада, као и сортирање (разврставање) и паковање туђе робе у одговарајућу амбалажу.

3.1. Значај

Уговор има велики значај у регулисању послова оплемењивања робе како у унутрашњем пословном промету, тако и у спољнотрговинском промету (нарочито у слободним царинским зонама, лукама и сл.). Ради стимулације оваквих врста послова, који имају карактер спољнотрговинског пословања, дају се царинске и пореске олакшице. Ако се оплемењивање робе ради у слободним царинским зонама, лукама и слично, полази се од чињенице да се запошљава већи број домаћих радника, те да онај ко оплемењује робу боље познаје потребе тржишта, стандарде и друге прописе земље у коју ће се тако оплемењена роба увести и пласирати.

3.2. Правна природа уговора

Уговор је творевина аутономног привредног права.¹⁵ Реч је о уговору на основу кога се уговара специјализована привредна услуга на тржишту, за разлику од уговора о дугорочној производној кооперацији са којим има неке сличности, али се битно разликује по томе што се уговором о дугорочној производној кооперацији уређују тзв. „предтржишни“ привредни односи који не спадају у уговоре робног промета у класичном смислу, већ на њих повратно делује тржиште.

3.3. Извори

Од посебног значаја за правно регулисање уговора о оплемењивању робе су следећи извори права:

- општи услови пословања,
- типски уговори,
- адхезиони уговори,
- други извори аутономног привредног права.

¹⁵ Капор Владимир и Царић Славко: Уговори робног промета, стр. 561.

3.4. Врсте уговора

У пословној пракси и правној теорији постоји неколико подела уговора међу којима су најзначајније:

1. Према карактеру промета оплемењене робе постоје:

- уговори о оплемењивању робе која се увози у земљу,
- уговори о оплемењивању робе која треба да се извезе из земље и
- уговори о оплемењивању робе која је у транзиту.

2. Према девизном приливу, односно њиховом одливу из земље, значајна је подела на:

- активне уговоре о оплемењивању робе који постоје када услуге пружају домаћи привредни субјекти, у ком случају држава, у којој је регистрован привредни субјект који пружа услуге оплемењивања робе, стиче значајна девизна средства која су услов њеног привредног развоја и просперитета,

- пасивне уговоре о оплемењивању робе који постоје у ситуацији када је домаћа привреда корисник услуга о оплемењивању иностраних привредних субјеката.

*

* *

Развој тржишне привреде изнедрио је неколико уговора у привреди који представљају услов за више и сложеније облике сарадње привредних субјеката. Међу овим уговорима истичу се: уговор о дугорочној производној кооперацији, уговор о пословно-техничкој сарадњи и уговор о оплемењивању робе.

Наведени уговори стварају широку могућност за регулисање кооперације једних субјеката привређивања са другим привредним субјектима што је услов за поделу рада, специјализацију послова, постизање добрих пословних резултата и значајне пословне добити, рационализацију рада и пословања привредних субјеката, велико смањење трошкова пословања, као и запошљавање већег броја домаћих радника.

Ови уговори имају посебан значај у међународним привредним односима јер се врши повезивање привредних субјеката из више земаља који су на различитом степену техничко-технолошког развоја, што омогућује да се привреде неразвијених или слабије развијених земаља брже и интензивније развијају. Ради стимулсања оваквих врста послова, који имају карактер спољнотрговинског пословања, дају се царинске и пореске олакшице.

У будућности ће овакви и слични уговори имати све већи значај у нашој привреди која ће се интензивније тржишно развијати.

ЛИТЕРАТУРА

- Васиљевић, М. (2006). *Трговинско право*, Правни факултет у Београду.
- Вилус, Ј. и др (2008). *Међународно привредно право*, Правни факултет у Новом Саду.
- Капор, В. (2000). *Уговори робног промета*, Нови Сад: Центар за привредни консалтинг.
- Милосављевић, М.(2009). *Привредно уговорно право*, Нови Сад: Прометеј.
- Рајчевић, М. (2007). *Пословно право*, Правни факултет у Бања Луци.
- Станковић, М. (2004). *Пословно право* (самостално издање), Београд.

CONTRACTS HIGHER FORMS OF ECONOMIC COOPERATION

ABSTRACT: The author analyzes several contracts, some of the so-called. "Contracts in the field of higher forms of economic cooperation". These are: an agreement on long-term production cooperation, agreement on technical cooperation and agreement on the breeding of goods. Given the economic importance of these agreements, each of them is given due attention and pointed to their importance, the legal nature and their essential elements, the legal regime of contract, legal sources for the regulation of contracts and the rights and obligations of the parties.

KEYWORDS: contracts, cooperatives, commodities, connect, rationalisations.

STATUTA VALACHORUM – PRAVNA OSNOVA NASTANKA VOJNE GRANICE - KRAJINE²

SAŽETAK: Rad se bavi analizom istorijskih prilika koje su dovele do formiranja Vojne granice – Krajine, pre svega migracijama srpskog i ostalog vlašskog stanovništva sa Balkanskog poluostrva na prostor Slavonije i Hrvatske, kao i njihovim privilegijama koje su imali u okviru turske „okupacione zone“, a nakon prebega i u okviru dela pod austrijskom upravom. U sagledavanju pravnog položaja ovog stanovništva posebno mesto zauzima tzv. „Vlaški zakon“ (Statuta Valachotum), koji je važio na prostoru Vojne granice – Krajine i na taj način omogućio ovom teritoriju svojevrsnu pravnu autonomiju.

KLJUČNE REČI: Vojna granica – Krajina, martoloz i krajišnici, Vlasi, Ferdinand II Habsburški, Statuta Valachorum.

Nakon Mohačke bitke (1526) Otomanska imperija je bila na vrhuncu moći. Međutim, iako pobednik, Turska se nalazila u dosta nezavidnoj poziciji. Na jednoj strani stalno ratovanje ju je permanentno slabilo, dok je na drugoj trebalo novoosvojene zemlje naseljavati i vojno obezbeđivati - a ona sama to nije mogla. Jedan deo tih obaveza nužno su morali podneti njeni inovertni podanici, kojima je za ispunjenje tih dužnosti trebalo istisnuti iz svesti činjenicu da predstavljaju porobljene narode i dati im privilegovan položaj.

Prevladava mišljenje da su se balkanski Vlasi (posebno Srbi) u ovakvim turskim razmišljanjima učinili kao najpogodniji, ne samo zbog postojećeg šizmatičkog raskola između njihovog i zapadnog hrišćanstva i prozelitskog odnosa katoličke crkve prema pravoslavnima, nego pre svega zbog činjenice da je upravo u tom trenutku dužnost velikog vezira obavljao Mehmed Sokolović (1505-1579) - zastupnik srpskih interesa i pobornik integracije Srba u institucije turske države.

¹ krsevboris@sbb.rs

² Rad saopšten na međunarodnom naučnom skupu održanom 19-20. decembra 2010. godine na Plitvicama u organizaciji Ličko-senjske županije (HR) na temu *Vlaški statuti (Statuta Valachorum) iz 1630. godine – pravni aspekti*.

Srbe je trebalo pridobiti jednim velikim „političkim aranžmanom“ kakav je bio obnova Pečke patrijaršije (1557), ali i drugim sitnijim ustupcima i povlasticama koje bi oni uživali za razliku od ostalih podanika. Tako se Srbi, u korpusu ostalog „vlaškog naroda“³, postepeno izdvajaju i doseljavaju na zapadne granice carstva gde se oslobađaju kmetskih obaveza, dok na nivou lokalne uprave imaju pravo birati svoje starešine (baš-kneževе). Njihove separatne privilegije distanciraju ih od ostalog stanovništva, što dovodi do povećanja broja srpske populacije na prostorima „gde god je tursko oružje prodrlo“.⁴

Srbi u velikom broju stupaju u tursku vojsku kao pešaci – martolozi (*Rasciani sive martolozü*), tako da ubrzo čine glavninu u njihovim pograničnim formacijama.⁵ Postoje različiti podaci o njihovim povlasticama – „imaju platu ako su na konju... a katkad umesto plate u novcu dobivaju timar... oslobođeni su od daća, ne daju ljude na galije, ali moraju da drže straže i u bezbednosti kraj“. Od 1538. odlukom sultana Sulejmana I (1495-1566) svi naseljeni Vlasi „plaćaju po domu jednu forintu“, dok im 1551. Mehmed Sokolović dozvoljava „da uživaju zauzeto zemljište“ i obećava im „zaštitu od svake nepravde“. Tako je veliki deo Slavonije i Južne Ugarske ušao u sastav Otomanske imperije koju su oni pretvorili u svojevrsnu vojnu krajinu - Serhat.⁶

Međutim, između turskih vlasti i doseljenog vlašskog stanovništva nisu postojali kauzalni odnosi, odnosno sistem u kom jedna strana zahteva određena prava, a druga ih uslovljava ispunjenjem određenih obaveza, nego su izdiktirana i prava i obaveze od samo jedne strane. S tim u vezi martolozi nisu nikad ni pomišljali da naseljena područja uredе kao zasebne autonomne oblasti.

Polakomljeno na turske ustupke Vlasima, i stanovništvo koje je živelo u okviru Ugarsko-hrvatske kraljevine donosi odluke o predaji svojih mesta turskoj vojsci, tako da su zahvaljujući svojim obećanjima Turci gotovo bez borbe zauzeli većinu naselja u ovom delu austrijske carevine.⁷ Od 1577. plaćale su takve „vlaške organizacije“ svojim spahijama u Donjoj Slavoniji – tzv. „Maloj Vlaškoj“ (Požeški i Sremski sandžak) samo dva groša po domu, a od 1581. (na osnovu deftera Požeškog sandžak-bega) po četiri i jedan za Portu (tzv. filuriju ili „vlaški dukat“), dok su tereti stanovništva koje se nije uključilo u turski sistem bili znatno veći.⁸

³ Zef Mirdita, *Vlasi – polinomičan narod*, Povijesni prilozi 33, Zagreb 2007, s. 249-269.

⁴ Dušan J. Popović, *Srbi u Vojvodini 1*, Novi Sad 1990, s. 205.

⁵ Ibid, s. 207. Kako navodi venecijanski putopisac Antonio Pigafetta (1491-1562) u svojim beleškama „srpski jezik znaju gotovo svi Turci, a osobito vojnici“, pretpostavlja se da su glavninu vojnih snaga u turskoj vojsci činili Srbi.

⁶ Ferdo Šišić, *Pregled povijesti hrvatskog naroda 2*, Zagreb 1920, s. 237-239.

⁷ Ive Mažuran, *Popis naselja i stanovništva Slavonije 1698. godine*, Osijek 1988, s. 19-20. Kako bi zaustavili i sprečili dalje komadanje svojih poseda, ugarsko-hrvatsko plemstvo raspisuje nagrade koje dodeljuje za ubijenog martolozu – iznos od 1 forinte (isti iznos davao se i za ubijenog vuka), a za zarobljenog – iznos od 3 forinte (što je odgovaralo protivvrednosti jedne uhranjene svinje ili kamenu soli).

⁸ D. J. Popović, *op.cit.* 211.

Na suprotnoj strani, posle Mohačke bitke u kojoj je poginuo kralj Ludovik (Lajoš) II Jagelonac (1506-1526), dolazi do borbe za ugarsko-hrvatski i češki presto, a preteđenti su Ferdinand I Habsburški (1503-1564) i Janoš Zapolja (1487-1540).

Češka vlastela je ubrzo, oktobra 1526, u Pragu izabrala Ferdinanda za svog novog kralja, dok je narednog meseca mađarsko plemstvo u Budimu velikom većinom proglasilo Zapolju za kralja Ugarske (što isto čine i Ferdinandove pristalice krunišući ga istom titulom u Požunu). Međutim, samo je Zapolja imao „krunu Sv. Ištvana“ – što ga je činilo legitimnim vladarem, dok se to za Ferdinanda ne bi moglo reći. Zato je trebalo pridobiti hrvatsko plemstvo, jer je titula ugarskog kralja imala dvojni karakter i odnosila se i na hrvatske zemlje. Na saboru u Cetingu gradu održanom 1. januara 1527. hrvatski velikaši su doneli akt - tzv. „Krunidbenu zavjetnicu“, koja sadrži uslove pod kojima će oni priznati Ferdinanda za hrvatskog kralja.⁹

Ali, stvar oko izbora se dodatno komplikuje, kada nakon samo nekoliko dana od „cetingradskog sabora“ deo hrvatskih velikaša na čelu sa Krstom Frankopanom (1482-1527) na saboru u Dubravi kraj Čazme donosi odluku o izboru Janoša Zapolje za hrvatskog kralja. Tako je započeo građanski rat na prostoru Hrvatske, Slavonije i Ugarske, koji će trajati sve do Zapoljine smrti.

Izbor Ferdinanda u Cetingu gradu imao je veliki značaj za dalji tok istorije. U delu Hrvatske koji je priznao vlast Habsburške dinastije (tzv. „ostacima ostataka“ ili *reliquiae reliquiarum*), otpočeo je proces pretvaranja tog prostora u čvršći odbrambeni bedem hrišćanstva – *confinia antemurale Christianitatis*, ili jednostavnije rečeno, otpočeo je proces formiranja Vojne granice – Krajina (*Militer Gränze – Kraine*). Tako se počela stvarati nova politička karta ovog dela Evrope, koja se bezmalo neće menjati više od tri veka (zapravo, do razvojačenja Vojne granice dolazi 1873, a osam godina kasnije i do njenog potpunog ukidanja i priključenja Hrvatskoj krunovini).¹⁰

⁹ Vjekoslav Klaić, *Povijest Hrvata V*, Zagreb 1975, s. 82-85. Obaveze vladara date u “Krunidbenoj zavjetnici” sadrže četiri tačke koje se mogu smatrati početnom osnovom koja će dovesti do formiranja Vojne granice - Krajine: § 1. *Kralj će za odbranu svoje Kraljevine Hrvatske držati u istoj kraljevini jednu hiljadu konjanika s mesečnom platom od tri dukata za svakog konjanika i dve stotine pešaka, i to tako da će te pešake i dve stotine konjanika slobodno voditi vrhovni kapetan njegova kraljevskog veličanstva ili ko drugi, kome to njegovo veličanstvo naloži, niti će se tome moći rečeni staleži i redovi ili ko drugi opirati; a ostalih osamsto konjanika podeliti će se među rečene staleže i redove prema časnom i doličnom stanju svakoga od njih. Ako pak njegovo veličanstvo naredi da se ti konjanici izvedu izvan kraljevine, dužni će biti samo prvi mesec služiti također za platu od tri dukata, a kad taj mesec mine, dobivaće onoliko plate koliko i drugi njima slični konjanici.* § 2. *Njegovo veličanstvo će držati na međi vojvodine Kranjske prema Hrvatskoj primeren broj vojnika.* § 3. *Njegovo veličanstvo će gradove i tvrđave u ovoj kraljevini pregledati i svim potrebnim ih opskrbiti.* § 4. *Uveravamo iste staleže i redove da će njegovo kraljevsko veličanstvo svekolike njihove privilegije, prava, slobode i zakone, Kraljevini Hrvatskoj i njezinim prebivaocima i žiteljima od prethodnih vladara nekad dane i podeljene, zajedno s njihovim starim hvale vrednim običajima nepovređeno uzdržati i potvrditi, niti će za svog života iste staleže i redove bez odbrane ostaviti, nego će njih i slavnu tu kraljevinu uvek, što bolje bude moguće, braniti i štiti, kako dolikuje najvećem i najboljem vladaru.*

¹⁰ Tade Smičiklas, *Povijest Hrvatske 1*, Zagreb 1879, s. 92-95. Pored *de facto* započetog pro-

Obaveze iznete u „Krunidbenoj zavjetnici“ zasnivale su se na pretpostavci da će ih sve ugovorne strane moći blagovremeno izvršavati, odnosno da će po 200 konjanika i pešaka finansirati bečki dvor, a 800 konjanika hrvatsko plemstvo. Međutim, kraljeve blagajne su postajale hronično prazne, dok je vlastela sa svojih opustelih imanja sve više ostajala bez prihoda. Na kraju, ostavši bez sredstava, hrvatsko plemstvo je bilo primorano da preda pogranične gradove na upravu austrijskim vojnim vlastima. Tako nastaju zasebne kapetanije u Hrvatskoj krajini (Senjska, Ogulinska i Hrastovička) i u Slavonskoj krajini (Koprivnička, Križevačka i Ivanička). Od 1568. ove krajine imaju samostalnu vojnu upravu, koja će dovesti do stvaranja Karlovačkog i Varaždinskog generalata.

S obzirom na to da je kraljevoj blagajni pretio bankrot, Beč proglašava svojevrsni moratorijum na dospelje obaveze prema hrvatskom plemstvu i krajiškoj vojsci, koja se u cilju štednje raspušta preko zime. Ali kako su dubioze postajale sve veće i veće, vojnici pribegavaju samonaplati - pljačkajući okolno stanovništvo, a neretko se odlučuju i na kolektivno dezerterstvo. Ovu situaciju koriste turske haramije, koje pustoše pogranična mesta i utvrđenja, koja nakon toga naseljavaju vlaškim stanovništvom predvođenim martolozima.

Tako se vlaška populacija *sine cure* našla između tri strane u sukobu – kao turski kolonisti kojima je obećana nagrada za vernost i kao protagonisti građanskog rata za nasleđe krune Sv. Ištvana (jer im podjednako prilaze oba pretedenta, pokušavajući ih pridobiti obećanjima i novcem). Na kraju su doseljeni Vlasi počeli između sebe ratovati za različite strane u sukobu - ne iz ubeđenja nego iz interesa, u prvom redu za novac i povlastice, držeći se principa „ko da više“.¹¹

Za nešto više od jedne decenije od Mohačke bitke, predeo između Save i Drave bio je gotovo opusteo. Krajevi između Kupe i Korane označavani su kao *desertum primum*, a oni od Ilove do Križevaca i Koprivnice kao *desertum secundum*.¹² Iz tih razloga Habsburzi počinju planirati svojevrsnu kolonizaciju stanovništva koje bi bilo voljno da brani državu, a kao nagradu za to bi dobilo napuštenu zemlju (u obliku lena) da je obrađuje. Računalo se da bi se na taj način pojačala ne samo odbrambena, nego i ekonomska snaga zemlje.

Između turskog i austrijskog dela Slavonije nije bilo utvrđene granice, tako da su brojna mesta zbog statusa „ničija zemlja“ ostala napuštena. Đurđevac je

cesa stvaranja Vojne granice, odluke „Cetingradskog sabora“ bile su i u funkciji jačanja samostalnog položaja Hrvatske unutar Ugarsko-hrvatskog kraljevstva. Prvi put je hrvatski sabor, premda ne sasvim jedinstven, doneo odluku suprotnu od ugarskog sabora. Smatra se da je ovim činom hrvatsko plemstvo pokazalo da vodi računa o hrvatskom suverenitetu i integritetu unutar zemalja krune Sv. Ištvana. Zapravo, Hrvatska je svoj dualni status, koji je imala sa Ugarskom, u novonastalim okolnostima zamenila „personalnom unijom“ sa Austrijom, koja će vremenom prerasti u „realnu uniju“.

¹¹ D. J. Popović, *op.cit.* s. 166-167. Kako bi omeli dalje naseljavanje vlašskog stanovništva u Slavoniju od strane Turaka, austrijski oficiri koriste prebegle Srbe da vrše upade u „Malu Vlašku“ i pale sela. Isto to čine i Turci, angažujući martolozе da vrše napade na sela u austrijskom delu Slavonije.

¹² Ibid, s. 170-171. Prema podacima s kraja XVI veka, na ovom prostoru bilo je oko 3000 poreskih domova.

bio poslednja austrijska, a Virovitica turska tvrđava, što je pretvorilo središni deo Slavonije od Drave do Save u prostor koji nije bio ni u čijoj nadležnosti i na kom ne važe nikakva pravila. Na napuštene predele slavonske ravnice ubrzo se naseljavaju Vlasi iz njenog turskog dela i počinju stupati u vezu sa svojim sunarodnicima na drugoj strani, kao i sa austrijskim vojnim komandama, nudeći im svoje usluge.¹³

A situacija u „Maloj Vlaškoj“ mogla bi se poistovetiti sa potpunom anarhijom. Zavedeni obećanjima i sa jedne i sa druge strane, „seljaci odbijaju plaćati bilo kakve dažbine, nikoga ne priznaju za gospodare, svuda se čuju samo ubistva, a nema suda ni sudije pošto caruju kolac, mač i puška“.¹⁴ Česte pobune vlašskog stanovništva, koji neretko ubija i sopstvene starešine, a kamo li komorske i spahijske službenike, trebalo je nekako primiriti konkretnim povlasticama koje bi isključivale nadležnost ne samo civilnih, nego i vojnih vlasti, jer, kako su se oni izjasnili - „nemaju ništa protiv cara, ali ne žele nikakvu drugu vlast nad sobom“.¹⁵

Nadvojvoda Ferdinand I obećao je 1538. upravo pristiglim Vlasima u Žumberak, Kranjsku i Štajersku da mogu bez ikakvih poreza dvadeset godina uživati zemlju, imati pravo na besplatno sledovanje soli i slobodno se baviti stočarstvom, a ukoliko se stave pod njegovu zastavu u borbi sa Turcima - od otete pokretne imovine mogu zadržati 2/3, dok bi 1/3 pripala carskoj blagajni, koja će taj novac upotrebiti za otkup zarobljenih Vlaha i za nagrađivanje onih koji se budu isticali u vojnoj službi. Međutim, nenaviknuti na komandu, nakon dve godine boravka u Kranjskoj i Štajerskoj, Vlasi donose odluku o povratku na „ničiju zemlju“. Do polovine XVI veka na prostoru severne Slavonije bilo je naseljeno oko 900 Vlaha pod oružjem (sa porodicama), predvođenih svojim vojvodama, što pretpostavlja da je već tada na tom prostoru broj vlaške populacije iznosio između četiri i pet hiljada.¹⁶

Početak sedamdesetih godina XVI veka bečki dvor donosi odluku da se pitanju preseljenja Vlaha pokloni veća pažnja, jer je redovne - plaćene vojske bilo sve manje, a i kad bi se ona organizovala postajala bi isuviše skupa po državnu blagajnu. Tako dolazi do seobe većinom Srba iz „Male Vlaške“ (*Parva Valachia*), koje su u početku bile individualne i sporadične, a kasnije kolektivne i organizovane uz pomoć vojnih vlasti i hrvatskog plemstva. O svim prelascima morao je biti informisan Ratni savet u Gracu, koji je određivao i zemljište na kojem će se useljenici nastaniti. U cilju brzih donošenja odluka za sedišta novih vojnih oblasti osnovani su 1579. Karlovački i 1595. Varaždinski generalat (koji su bili nadležni za Hrvatsku i Slavonsku krajinu).¹⁷

¹³ Aleksa Ivić, *Migracije Srba u Slavoniju tokom XVI, XVII i XVIII stoleća*, SKA – Etnografski zbornik 23, Subotica 1926, s. 15-16. Od druge polovine XVI veka slavonski Srbi se najčešće nazivaju „priebezi“ ili „predavci“, a od početka XVII veka „Vlasi“.

¹⁴ Radoslav Lopašić, *Slavonski spomenici za XVII vek*, Starine JAZU 30, Zagreb 1902, s. 175.

¹⁵ Slavko Gavrilović, *Iz istorije Srba u Ugarskoj i Slavoniji u XVIII veku*, Zbornik za istoriju 15, Novi Sad 1977, s. 7-50.

¹⁶ Radoslav Grujić, *Pakračka eparhija*, Novi Sad 1930, s. 10-15.

¹⁷ Slavko Gavrilović, *Naseljavanje Srba u Severnu Hrvatsku, Slavoniju i zapadni Srem (XV-XIX vek)*, Zbornik Matice srpske za istoriju 52, Novi Sad 1995, s. 21-39.

Nekako istovremeno s ovim aktivnostima otpočeo je i tzv. „Dugi rat“ (1593-1606) između Austrije i Turske, u toku koga je izvršeno najveće preseljenje vlašskog stanovništva iz turskog u austrijski deo Slavonije. Presudan uticaj na to imala je bitka kod Siska (1594), koja je označila početak kraja turske prevlasti i s kojom se vera u oporavak hrišćanske Evrope bila ponovo vratila. Nakon toga predznaci rasula Otomanske imperije postajali su sve izvesniji, a te slabosti uočilo je i vlaško stanovništvo, koje je do tada relativno dobro živelo u turskoj „okupacionoj zoni“.

Na brojnost migranata uticala je i odluka pravoslavnog episkopa Vasilija da pređe na austrijsku stranu 1595. godine, dok je dve godine kasnije nadvojvoda Ferdinand II (1578-1637) izdao zaštitno pismo za slavonske Vlahe, kojim je garantovao „oslobođenje od svih nameta, rabota i sličnih tereta“. Ubrzo potom se do kraja 1599. godine na prostoru Koprivničke, Križevačke i Ivaničke kapetanije uselilo još oko 3500 porodica vlašskog porekla.¹⁸

Upadi austrijske vojske na tursku teritoriju nastavljaju se i tokom narednih godina - sve do 1606. kada je zaključen mir u Žitvi (kod Komorana), kojim je uspostavljen *status quo*. Prilikom svakog napada krajišnika dolazi do paljenja martoloških sela, tako da se nakon izvedenih akcija sa vojskom povlači i izbeglo stanovništvo, koje se naseljava duž Vojne granice. Vlasi konačno započinju mirnije živeti, jer im austrijske vlasti upravnom kolonizacijom omogućuju izvesna stalna prava – pre svega knežinsku samoupravu, koja nije bila reciprocitet vojne obaveze. Otuda vojna administracija u krajiškim kapetanijama ovo stanovništvo počinje nazivati „freie Ratzen“.

Vlaške pridošlice, svesne svoga privilegovanog položaja, od samog početka nisu bile prihvaćene od strane hrvatskog i mađarskog feudalnog plemstva, koje je insistiralo na njihovom ukmećivanju i izjednačavanju u obavezama sa ostalim seoskim stanovništvom. Otpor vlastelina nije bio uslovljen samo uskraćivanjem feudalne rente, nego i zbog osećaja da će Beč iskoristiti doseljavanje Vlaha za promenu svojinskih odnosa nad zemljom.¹⁹ To potvrđuju i kasnije odluke hrvatskog i ugarskog sabora, kojima svi doseljenici (Rusi, Vlasi i Srbi) moraju plaćati plemstvu desetak - bez razlike da li imaju zemlju, kuću ili samo pokretnu imovinu. Mađarska Dijeta je na osnovu tzv. „Werböczijevog tripartituma“ donela 1587. godine odluku o raseljavanju Vlaha naseljenih između Balatona i Somogyvára, koji se od 1603. počinju takođe useljavati u Slavoniju.²⁰

U nastalim okolnostima, nove pridošlice dolaze u sve oštrije sukobe s ranije naseljenim Vlasima, jer se sve teže dolazi do slobodnog zemljišta, a i „radna mesta“

¹⁸ *Historija naroda Jugoslavije II*, Zagreb 1959, s. 689-690.

¹⁹ R. Lopašić, *Spomenici Hrvatske krajine*, knj. I (1479-1610), Zagreb 1884, s. 269-273. Reč je o patentu nadvojvode Ferdinanda II (*Patent Buch*), prema kom bi zemlja koja je bila napuštena više od četrdeset godina mogla ući u posed drugog lica pod uslovom da to lice vrši vojnu službu.

²⁰ Vladimir Stojančević, *Presek kroz istoriju srpskih seoba od XIV do početka XVIII veka*, Zbornik Matice srpske za istoriju 41, Novi Sad 1990, s. 7-24.

koja bi im obezbedila sigurnu platu već odavno su bila popunjena.²¹ Prinuđeni na „alternativna rešenja“, novopridošli Vlasi pokušavaju da putem mita i korupcije obezbede svoju egzistenciju. Tako su počeli da „daruju“ vojne zapovednike - dajući im veći deo ratnog plena, pa čak i deo prinosa sa zemlje, a neretko i deo zarade ukoliko bi bili primljeni u redovnu vojnu službu. Kako se „darivanje“ pretvorilo u običaj, visoki oficiri po kapetanijama nastojali su da sve kasnije pridošle Vlahe podvrgnu izravno svom zapovedništvu, stvarajući na taj način svojevrstne paravojne formacije. Zbog toga je neretko dolazilo i do žestokih sukoba između samih vojnih dužnosnika.²²

Kako bi malo primirili situaciju, hrvatski sabor donosi 1604. godine zakonski članak XIV kojim se vlaško stanovništvo naseljeno na imanjima Zrinjskih i zagrebačke biskupije oslobađa plaćanja desetka, a može koristiti bez naknade šume, pašnjake i vode. Osim toga, useljenici u Gomirju dobivaju od Zrinjskih besplatno barut, dok im nadvojvoda Ferdinand II uredbom iz 1605. dozvoljava slobodnu trgovinu oslobođenu carine i drumarine na potezu od Rijeke do Zagreba.

Međutim, pokazalo se da su svi ustupci i pokušaji kompromisnog rešenja bili uzaludni. Sabor je u nekoliko navrata oštro osudio ponašanje vojnih zapovednika i krajišnika, dok je požunska dijeta zakonskim člankom XXXIII iz 1618. optužila iste za „obesno ponašanje, zločine i pričinjenu štetu, zabranivši kapetanima da se mešaju u nadležnosti zemljišnih gospodara i slobodnih gradova“.²³ Kako se i dalje nastavilo sa vandalizmima između samih doseljenika i njihovih zapovednika, Beč donosi 1620. godine odluku da se vlaška populacija naseljena u Krajini izuzme iz jurisdikcije vojnih vlasti i stavi pod nadzor civilnih. Ova odluka saopštena je krajišnicima na zboru u Rovištu, jula 1623, na koju su oni burno reagovali, zaklinjući se da će prestati obrađivati dodeljenu zemlju i „radije izginuti“ i vratiti se nazad Turcima, nego se podvrgnuti vlasti hrvatskog plemstva.

Uvidevši da se problem vlaškog stanovništva ne može lako rešiti, vlada u Beču donosi odluku krajem 1624. o formiranju tzv. „Vlaške komisije“ čiji je zadatak bio da pokuša da izbalansira odnose između hrvatskog plemstva i krajišnika. Posebnim zaštitnim pismom od 15. novembra 1627. Ferdinand II u funkciji ugarskog kralja dozvoljava Vlasima da slobodno uživaju zemlju koja je po *kaducitetnom pravu*²⁴ u vlasništvu „*orszag-a*“ – odnosno države krune Svetog Ištvana. Ukoliko pak borave na imanjima na koja vlastela polaže nasledno pravo

²¹ Radovan Samardžić, Rajko L. Veselinović, Toma Popović, *Istorija srpskog naroda* III-1, Beograd 2000, s. 471. Broj neplaćenih krajišnika daleko je prevazilazio broj plaćenih, a njih je prema platnim spiskovima za 1630. bilo u Koprivničkoj i Ivaničkoj kapetaniji po 100 (od 500 i 300 koliko su ove kapitanije brojale vojnika), dok ih je u Križevačkoj kapetaniji bilo samo 7.

²² *Historija naroda Jugoslavije* II, *op.cit.* s. 694-696.

²³ Ferdo Šišić, *Hrvatski saborski spisi – Acta cominialia regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae* V (1609-1630), Zagreb 1918, s. 671-675.

²⁴ *Hereditas caducus* – imovina (zemljište) bez pravnog naslednika, koje usled toga postaje državna svojina.

(*ius heredium*), vlastelinu će se dodeliti u zamenu drugo zemljište. No, i ova odluka je protumačena kao pokušaj ukmećivanja, odnosno vezivanja krajišnika za zemlju i na taj način nametanja feudalnih obaveza.²⁵

Talas nezadovoljstva se ponovo preneo duž čitave Vojne granice. Vojni zapovednici su tada u nekoliko navrata upozorili dvor da će, ukoliko se dogodi da se Vlasi vrate u turski deo Slavonije, granica ostati otvorena, a zemlja zapuštena, odnosno da će i vojna i privredna snaga carevine biti znatno oslabljena i ugrožena. Kako su državni interesi bili jači od staleških, na novosazvanom saboru u Rovištu u leto 1628. godine, kojem je prisustvovalo i oko 3400 Vlaha (uglavnom Srba) pod punom ratnom opremom (što bi se moglo tumačiti spremnih na pobunu u slučaju neispunjenja uslova), obećano im je da će ostati pod vojnom upravom i da će dobiti pravila u obliku statuta čime bi se regulisao njihov pravni položaj.

Hrvatski sabor je pokušao još jednom naredne godine rešiti tzv. „vlaško pitanje“ donošenjem posebnog zakona kojim bi se pravno rešio položaj novopridošlog stanovništva uključivanjem istog u okvire Hrvatskog kraljevstva (pod jurisdikciju bana i sabora), ali bez uspeha.

Nakon toga je Austrijska dvorska kancelarija u svom izveštaju caru od 30. septembra 1630. naglasila „veliki vojni značaj vlašskog stanovništva nastanjenog između Save i Drave, čiji je broj za poslednjih trideset godina toliko porastao da su oni postali čvrst bedem Vojne krajine protiv Turaka“. Na osnovu tog zaključka, car Ferdinand II je 5. oktobra 1630. doneo „Vlaški zakon“ (*Statuta Valachorum*) koji je važio za Varaždinski generalat, odnosno za Koprivničku, Križevačku i Ivaničku kapetaniju.²⁶

STATUTA VALACHORUM²⁷

MI FERDINAND II, MILOŠĆU BOŽJOM IZABRANI I UVEK UZVIŠENI CAR RIMLJANA I KRALJ NEMAČKE, MAĐARSKE, ČEŠKE, DALMACIJE, HRVATSKE, SLAVONIJE, NADVOJVODA AUSTRIJE, VOJVODA BURGUNDIJE, BRABANTA, ŠTAJERSKE, KORUŠKE, KRANJSKE, MARKGROF MORAVSKE, VOJVODA LUKSEMBURGA, GORNJE I DONJE ŠLESKE, WÜRTEMBERGA, KNEZ ŠVAPSKE, GROF HABSBURGA, TIROLA, KYBURGA I GORICE, ZEMALJSKI GROF ALZASA, ITD...

²⁵ R. Samardžić–R. L. Veselinović–T. Popović, *Istorija srpskog naroda*, op.cit. s. 463-464.

²⁶ Hodimir Sirotković, Lujo Margetić, *Povijest država i prava naroda SFR Jugoslavije*, Zagreb 1988, s. 93-94. *Statuta Valachorum* su ubrzo počela da se primenjuju i na prostoru Karlovačkog generalata. Takođe, odredbama „Vlašskog zakona“ bile su obuhvaćene sve konfesije, bez obzira na veroispovest stanovnika Vojne krajine.

²⁷ Jaroslav Šidak, *Historijska čitanka za hrvatsku povijest I*, Zagreb 1952, s. 134-143.

Vera Petrić, *Iz pravne istorije naroda Jugoslavije – odabrani izvori*, Beograd 1968, s. 72-75.

Sadržaj ove isprave dajemo na znanje svima onima na koje se ona odnosi. Otkako neizrecivom milošću Svevišnjega Boga uzdignuti na Naše najuzvišenije Veličanstvo upravljamo kormilom države, ništa nam nije preče niti draže nego da Naše brižne napore upravimo osobito na ono što bi moglo pridoneti širenju i jačanju hrišćanstva te na svaki način biti probitačno svim zemljama i narodima koji se pokoravaju vlasti Naše milosti i žezla. Upravo zato, čitavo područje Vlaha koji su se na temelju dopuštenja i milosti Naših prethodnika - blaženih Rudolfa II i Matije, rimskih careva i kraljeva Ugarske, doselili i već trideset godina imaju prebivalište u krajevima Našega Kraljevstva Slavonije, i Mi ih obdarujemo posebnom Našom i Naših zakonitih nasljednika kraljeva Ugarske Poveljom o zaštiti i upravi, usled daljnje brige Naše za korist, spokojstvo, sigurnost i održanje kako samih Vlaha, tako i čitave hrišćanske domovine, želeći također da ona bude od koristi i ostalima koji su podložni Našoj dobronamernoj upravi. Mi smo milostivo smatrali da oblasti Vlaha koji borave između Save i Drave, sledstveno sadašnjem stanju stvari i prilika, treba odrediti, propisati i dodeliti sledeće članke Zakona i Statuta, po kojima će oni od sada živeti i ravnati se, kako bi Naši posedi još više i snažnije bili utvrđeni i zaštićeni od Turaka - najljućih neprijatelja hrišćanskoga imena. Budu li ih se oni pridržavali kako u miru, tako i u ratu - jednako izvrsnom i vernom vojničkom službom i junaštvom, ponajviše mogu, pored porasta pravde i stege, obezbediti milost i blagoslov Svevišnjega i spasonosno očuvati ispravan način života prema valjanim hrišćanskim pravilima.

O ZASTUPANJU I VLASTI

Član 1

Svako selo Vlaha koje se nalazi između reka Save i Drave, neka ima svoga sudiju ili kneza, čoveka, dakako, kadra i podesna za obavljanje službe te vrste. Njega neka u mesecu aprilu izabere opština njegova sela na godinu dana, a o izboru neka se obavesti nadležna kapetanija.

Član 2

Kako čitava zajednica Vlaha boravi na području triju vrhovnih kapetanija - križevačke, koprivničke i ivaničke, tako neka se u svakoj kapetaniji zasebno bira i postavlja vrhovni sudija, sposoban i upućen u domovinske zakone. On neka zajedno s osmoricom izabраниh pomoćnika predsedava sudovima na svome području (kapetaniji) i u skladu s ovim Statutima vodi istragu i presuđuje u svim parnicama i sporovima. Izbor vrhovnog sudije i osmorice pomoćnika neka se obavlja u maju na dan Sv. Đorđa na način da se svi kneževi zajedno s dvojicom ili trojicom starešina ili pomoćnika iz svakoga sela sastanu na određenome mestu u svojoj kapetaniji i onde po propisu izaberu vrhovnog sudiju i osam pomoćnika za područje svoje kapetanije.

Vrhovne sudije i pomoćnici tako izabrani u svakoj kapetaniji neka se predlože generalu (u Varaždinskom generalatu) i on će ih u Naše ime potvrditi - ako za to ne postoje nikakve zakonske prepreke. Ako pak za to postoje neki zakonski razlozi, smesta će se dojaviti Nama. Iste vrhovne sudije neka svake godine, u vreme i na način kako je rečeno, kneževi i starešine sela slobodno uklone iz službe u svakoj kapetaniji. Ako se to bude smatralo svrsishodnim i ako to bude nalagala dobrobit i korist domovine, zadržat će se u istoj službi i general će ih iznova potvrditi na spomenut način.

Član 3

Počinitelje krivičnih dela protivnih javnome miru i napretku kao i drugih zločina kažnjivih smrtnim kaznama, kneževi su dužni smesta uhvatiti i izručiti vrhovnom kapetanu svoga područja. U međuvremenu neka pak vrhovni sudija sa svojim pomoćnicima smesta sprovede istragu kako bi se isti počinitelji, pošto budu proglašeni krivima za takvo krivično delo i zločin, predali Ratnom veću (u Gracu). Prema ustaljenome pravnom redu, tamo neka se ne kazne novčanom kaznom ili oduzimanjem dobara, već samo telesnom kaznom, prisilnim radom ili drugim kaznama.

Član 4

Krivce za lakše prekršaje neka kneževi zatvore u tamnicu dok se za njih prikladno ne pobrinu, odnosno dok se ne približi rok za izricanje presude. Tada neka stanu pred sud i neka se protiv njih pokrene postupak pridržavajući se onoga čega se po zakonu valja pridržavati.

Član 5

U dužnosti knezova neće ulaziti samo to da na svome području tačno znaju broj svih kuća i porodica kao i svih muških glava koje su starije od sedamnaest godina i da sve ove brojeve imaju popisati u katalogu, nego da vode punu brigu o njima i to da svaki starešina porodice prehranjuje u svojoj kući te iste muškarce koji su prevalili sedamnaestu godinu života.

Član 6

Ako bi se neko, preselivši se iz Turske, hteo nastaniti u jednoj od kapetanija, nužno je da to učini prethodno obavestivši vrhovnog kapetana. Ako bi pak Vlah, koji se već jednom zakonito nastanio u nekom mestu želeo promeniti boravište u istoj kapetaniji, dovoljno da o tome prethodno obavesti vrhovnog sudiju, pomoćnike i kneza.

Član 7

Kneževi moraju nastojati preduhitriti sve prestupe i krivična dela. Ako pak nekome od njih bude sudski dokazano da je počinio izdaju i da je sarađivao s krivcima u nekom prestupu, vrhovni sudija i pomoćnici će takvog kneza, kao nečasnoga, smesta razrešiti dužnosti, te ga, osim toga, zbog samoga čina i prema njegovim posledicama, jednako kazniti zasluženom kaznom. Ako se prosudi da težina krivičnog dela zaslužuje smrtnu kaznu, ustupiti će slučaj Ratnome veću, a u međuvremenu zakonito postaviti na položaj nekog drugog podesnoga kneza.

Član 8

Povrh toga, kneževi će biti dužni starati se da se kradljivci čim pre uhvate i predaju tamničaru. Stvari otuđene u krađi neka se pohrane kod vrhovnog sudije da bi potom, pridržavajući se onoga čega se po zakonu valja pridržavati, bile vraćene svojim vlasnicima.

Član 9

Svi zborovi i skupovi, izuzev onih koji će se zakonito održavati radi izbora kneževa, sudija i pomoćnika na gore navedeni način, zabranjuju se uopšte pod kaznom života. Ako bi pak koji nalagala preka potreba, neka se održi s dopuštenjem generala.

Član 10

Prilikom stupanja na dužnost sudije, pomoćnici i kneževi neka se zakunu živim Bogom, časnom Bogorodicom Devicom Marijom i svim svecima Božjim, dodajući povrh toga da će Nama i Našim naslednicima - zakonitim kraljevima Ugarske, generalu i vrhovnim kapetanima iskazivati vernost i poslušnost, da će otkrivati sve što je pogubno za državu i protivno dobrim običajima te da će svima i svakome ko bude pred njima parničio, bez obzira o kakvoj se osobi radi, ukloniti svaku molbu, dar, naklonost, ljubav ili mržnju, i da će u svim predmetima udeliti pravdu i presuditi u skladu sa svojim ovlašćenjima. Tako im pomogao Bog i svi Sveti.

O SUDSKOM POSTUPKU

Član 1

Svaki se sud mora održati uz prisutnost vrhovnog sudije i osmorice pomoćnika iz redova Vlaha, zakletih kako je gore spomenuto. Njima neka se povrh toga pridruži beležnik, i sam pod zakletvom. Odsutnost jednoga ili pak dvojice pomoćnika neka ne sprečava održavanje suda, no ako ni sam vrhovni sudija ne bi mogao biti prisutan na suđenju, neka na njegovom mestu predsedava pomoćnik najbliži po redu.

Član 2

Dužnost je sudija da zajedno s pomoćnicima unapred utvrde sudbene dane tako da rokovi poziva i odziva na sud ne prelaze petnaest dana. Uvek neka treći poziv bude konačan.

Član 3

Optuženik će se na tužiteljev zahtev pozvati na sud, a ako nije pravovaljano i zakonito pozvan, tada se nije dužan ni odazvati.

Član 4

Ako se optuženik koji je tri puta zaredom pozvan ne bi pojavio, neka se protiv njega pokrene postupak radi neposlušnosti. Konačna odluka i pravda neka idu u prilog tužitelju, a sam neposlušnik neka se kazni novčanom kaznom.

Član 5

Prilikom poziva na sud neka se za prvi pečat plati pedeset ugarskih kruna, za drugi dvostruko, a za treći trostruko. Kad se okonča parnica i odredi novčana kazna, neka se naplati u tri dela – prva dva za sudiju i pomoćnike, a treći za pobjedničku stranu.

Član 6

Ne dopuštaju se nikakvi odgodni sudski prigovori izuzev zakonskih smetnji, a što se tiče ostaloga, postupak neka bude u svemu pojednostavljen i neka se poštuje oblik redovnog suda. Zato neka se počinjeno delo i krivica optuženika celovito razmotri i prosudi sledstveno iznesenim i dokazanim. Na kraju, odluke i presude u parnicama koje nisu posebno navedene u ovim Statutima, neka se donesu u skladu s zakonima kraljevstva.

Član 7

Prilikom svedočenja neće se po slovenskom običaju zaklinjati na dušu nekog drugog, nego će svako biti ispitivan o onome što je video i svedočiti pod zakletvom. Zadatak sudije i pomoćnika je da odredi čiji su dokazi bolji.

Član 8

Nikome se ne dopušta položiti zakletvu ukoliko se nije pričestio.

Član 9

Unutar deset dana od donošenja presude, dopušteno je na sučevu presudu uložiti žalbu generalu. Ako do toga ne bi došlo, po isteku neproduživih rokova presuda postaje pravomoćna. Onaj ko ulaže žalbu, obavezan je unutar mesec dana započeti, a unutar druga dva meseca okončati žalbeni postupak. Ako se od navedenih rokova odstupi, smatra se da su strane u postupku odustale od žalbe i neka se izvrši presuda. Onaj pak ko uloži žalbu kako ne valja, kazniće se novčanom kaznom.

Član 10

U slučaju da nikakve žalbe ne budu uložene, neka po isteku desetoga dana kneževi ili jedan od pomoćnika pristupe izvršenju presude. Oni pak koji bi se odbili pokoriti izvršenju, neka se kazne onom kaznom koja im je izrečena za krivično dela, a ako bi težina otpora to iziskivala, neka se pošalju Ratnome veću te će se tako izvršiti presuda.

O POSEDOVANJU I UŽIVANJU DOBARA

Član 1

Svako naseljeno mesto neka se omeđa tačno određenim granicama.

Član 2

Ako bi neko s nekim pogodio kupovinu žita koje je još uvek na polju ili neke druge pokretne imovine i kupac to može dokazati s dva ili tri svedoka, ugovor neka bude valjan.

Član 3

Ukoliko neko želi prodati, založiti ili na nekoj drugoj osnovi ili iz nekog drugog razloga dati drugome kuću, polje i drugo zemljište, nužno je da to učini pred knezom i dva ili tri svedoka - u protivnom ugovor neka nema snagu.

Član 4

Ako neko ne može doći na svoje zemljište nego preko polja svoga suseda, ima pravo hodati i voziti se, ali neka štedi susedovo polje koliko god može.

Član 5

Ako bi neko založio drugome svoju imovinu na određeni rok, a nakon isteka toga roka ne bi isplatio dug, neka ga tada knez na zahtev verovnika opomene da otkupi zalog. Ako to ne bi učinio unutar tri meseca, neka isti knez s dvojicom ili trojicom

seoskih starešina proceni zalog. Od toga iznosa neka se isplati verovniku dug zajedno s kamatama, a ostatak neka se vrati vlasniku zaloga.

Član 6

Onaj ko se koristi tuđom imovinom suprotno sporazumu i volji vlasnika i na njegovu štetu, dužan je na temelju sudske odluke o pravednoj proceni štete nadoknaditi istu vlasniku stvari.

Član 7

Testamentarne odluke neka se sastavljaju u prisustvu kneza i četvorice ili petorice verodostojnih svedoka ili u prisustvu sveštenika i dvojice ili trojice isto tako verodostojnih svedoka. Ipak, uvek neka se dovede beležnik ili dvojica drugih zakonitih svedoka umesto njega.

Član 8

Premine li otac porodice bez dece, porodicom neka upravlja najstariji brat ili najbliži rođak zajedno s udovicom. Ako bi pak preminuli, pored udovice, ostavio za sobom i decu, na čelu porodice neka bude ista udovica zajedno sa tutorima ili starateljima, te neka najmlađe dete, bez obzira na pol, jednakopravno s ostalima uživa nasledstvo.

Član 9

Svakome od Vlaha, kao i ostalim žiteljima Kraljevstva, u skladu sa (važecim) zakonima Kraljevstva i kraljevskim odlukama, neka bude slobodno i dopušteno po volji prodavati i kupovati, uvoziti i izvoziti volove, konje, krave, ovce, koze, svinje, vino i žitarice svake vrste unutar i izvan područja svoje kapetanije.

O PRIVATNIM I JAVNIM KRIVIČNIM DELIMA

Član 1

Svaku krađu stvari čija vrednost ne prelazi trideset, ili ako je krađa počinjena s provalom - dvadeset ugarskih kruna, vrhovne sudije neka kazne okovima ili javnim radom. Počinitelji težih krađa neka se pošalju Ratnom veću, gde se moraju kazniti telesnim, a ne novčanim kaznama.

Član 2

Isto tako, ako bi neko bio dva ili tri puta uzastopce uhvaćen u krađi, a vrednost stvari ukradenih u tim krađama prelazi četrdeset kruna, neka se i on preda Ratnome veću da ga kazni telesnom kaznom.

Član 3

Ako bi neko uz primenu sile ukrao ili oteo drugome njegovu stvar, neka nadoknadi oteto s učinjenom štetom, te neka plati kaznu od četiri, ili po odluci sudije najviše deset ugarskih kruna. Ako bi pak (krađu i otimačinu) izvršio uz primenu sile - ne nanevši (žrtvi) pri tome smrtonosne povrede, mora platiti veću novčanu kaznu, ali najviše do sedamnaest kruna. Ako bi krivac bio slabijeg imovnoga stanja (i ne može nadoknaditi štetu) neka se kazni zatvorom ili javnim radom ili drugom sličnom kaznom.

Član 4

Ako bi čija stoka ili životinje učinili štetu drugome, neka tu štetu procene susedi i neka je nadoknadi vlasnik životinja. U međuvremenu onaj koji je pretrpeo štetu neka slobodno zadrži životinju koja je učinila štetu dok mu se šteta ne nadoknadi. Zadrži li pak neko tuđe životinje i nakon procene i isplate štete, dužan je platiti kamatu.

Član 5

Ako bi neko zlonamerno izudarao ili ubio tuđu stoku koja je počinila štetu, nakon nadoknade štete koju je sam pretrpio, dužan je podmiri štetu vlasniku životinja, ali i neka se kazni zbog zlonamernosti.

Član 6

Krivac u svađama i prepirkama koje za posledicu imaju prolivanje krvi, neka plati pet, ili po odluci suda i više, no najviše osam ugarskih kruna, te ozleđenome troškove i štetu, kao i dužnu naknadu lekaru. Krivac pak u svađi koja se okončala bez prolivanja krvi - samo sa znakovima modrica zadobijenih udarcima, neka plati polovinu ili celu ugarsku krunu, odnosno najviše četiri krune. Takođe, i ona lica koja pruže povod za takve svađe i prepirke, neka plate polovinu jedne, odnosno najviše tri ugarske krune. Ipak, kao i u trećem članu, sud neka bude ovlašćen, umesto na spomenute globe, krivca osuditi i na druge telesne kazne zavisno od osobe ili pričinjenog dela.

Član 7

Ukoliko nakon takvih svađa i prepirki oštećena stranka ne podigne tužbu kod sudije zbog nanesene povrede, sudija će protiv krivaca službeno sprovesti istragu te postupati u zavisnosti od veličine počinjenog dela.

Član 8

Zatečeni u bludničenju, kao i same bludnice, neka se na nekoliko dana kazne okovima na hlebu i vodi ili javnim radom. Preljubnici pak i silovatelji neka se predaju Ratnome veću da im sudi i kazni ih telesnom kaznom.

Član 9

Sinove koji su neposlušni ili se još teže ogreše o roditelje, neka sudije, zavisno o težini počinjenog dela, kazne tamnicom ili sličnim kaznama, odnosno, ako bi sudije krivično delo smatrali tako teškim, neka se predaju Ratnome veću. Ako je pak krivnja sinova lakša, neka se protiv njih ne vodi sudski postupak bez optužbe roditelja.

Član 10

Novčane globe neka budu namenjene za plate sudija i ostalih službenika, kao i za druge troškove suda. Tamničaru nije dopušteno zahtevati više od dvadeset i pet kruna po zatvoreniku.

O VOJNIM DUŽNOSTIMA

Član 1

Vlasi koji služe u vojsci neka poput ostalih naših plaćenika u svemu potpadnu pod vojno pravo i neka verno otpravljaju svoje dužnosti. To važi i za ostale koji, premda ne dobivaju platu, jednako tako obavljaju vojničke dužnosti i zbog toga uživaju povlastice.

Član 2

Vojvode neka budu vojnici besprekorna vladanja, neporočna života i slobodni od svake sumnje u postojanje krivnje. Ako bi ipak slučajno bili osumnjičeni zbog zločina bilo koje vrste ili bi čak bili optuženi zbog zlodela, neka se takvi predmeti ispituju pod nadzorom kapetana ili potkapetana i njihovih vojnih službenika, među kojima neka uvek bude nekoliko, a najmanje trojica ili četvorica vojvoda. Krivce neka, već prema tome što im se čini primerenim, ili kazne zasluženom kaznom ili ih upute dalje na Ratno veće.

Član 3

Isto tako, ako bi vojvode među svojim haramijama imale koga krivog ili optuženog za kakav zločin, neka ga također sudski ispita kapetan ili potkapetan s vojnim službenicima i trojicom vojvoda. Ako bi krivično delo bilo lakše, neka krivce kazne u zavisnosti od počinjenog dela, a radi li se o težim delima, neka ih predaju Ratnome veću.

Član 4

Sve svađe i prepirke koje se ne tiču zemljišta i drugih nepokretnih dobara, a koje bi se zametnule između vojvoda, haramija i drugih plaćenih vojnika, neka se na propisan način istraže i prekinu. Presudu oko zemlje i drugih nepokretnih dobara, donose isključivo sudije s pomoćnicima.

Član 5

Umesto vojvoda, barjaktara ili drugih vojnih službenika koji preminu ili su sudskim putem odstranjeni iz službe, seoska opština će generalu predložiti druge zaslužne osobe.

Član 6

Vojvode će vojnicima graničarima i krajišnicima isplaćivati dohotke i plate.

Član 7

Iako se čitava zajednica Vlaha posvetila prvenstveno ratnim i vojnim poslovima, pa zbog toga uživa posebne povlastice, svi su oni - bili plaćenici ili ne, dužni svake godine krčiti šume između Save i Drave ostavljajući samo neophodnu stražu u utvrđenjima. Tako će svojim radom pripomagati izgradnji tvrđava koje treba podići za njihovu odbranu, a sve sumnjive radnje i spletkarenja neka se iskreno dojavu Nama ili Našem generalu.

Član 8

Osim plaćenih vojnika, i svi ostali Vlasi koji ne primaju platu dužni su obavljati vojne dužnosti, danonoćnim stražama neprestano štititi i čuvati granice domovine u sve tri kapetanije kako bi svakom neprijatelju hrišćanskoga imena bio onemogućen pristup.

Član 9

Pojavi li se u neko doba kakav napad ili sumnja u veće pokrete, neka svi Vlasi, koliko god ih ima, iz svih kapetanija, pa čak i mladići ispod osamnaest godina, smesta budu pripravnici udruženim snagama sa svih strana proterati Turke po cenu života i prolivanja krvi. Zato će se, na vojnički znak koji im general uputi, podići i za dva, a najviše tri sata, pod punom ratnom opremom na jednom mestu okupiti - uvek barem šest ili sedam hiljada vlaških vojnika, dok im se i oni koji su udaljeniji ne uzmognu pridružiti, ili se prema naredbi generala - okupiti na nekom drugom mestu.

Član 10

Ako (Vlasi) budu odvedeni (u borbu) protiv neprijatelja izvan Krajine, boraviće bez plate u pokrajinama napadnutim Turcima četrnaest dana, a u drugim pokrajinama osam dana. Posle isteka vremena primaju platu poput ostalih.

Član 11

Kako su plaćeni (Vlasi) malobrojni, i najveći deo ne prima platu, vojne vlasti će svima njima, bili ovoga ili onoga položaja, blagovremeno i u dovoljnoj količini davati olova za pravljenje kugli i puščanoga praha, kao što je i do sada bio običaj.

Stoga svima i svakome od Naših pomoćnika i službenika, a osobito Našem Ratnom veću te sadašnjim i budućim generalima Slavonske krajine Našega Kraljevstva, kao i vrhovnim kapetanima i svima drugima Našim vojnim službenicima, dobronamerno poveravamo i nalažemo da dopuste da zajednica Vlaha koja boravi između Save i Drave, u skladu sa Našom voljom i voljom Naših zakonitih naslednika kraljeva Ugarske, mirno i bez ikakve poteškoće, zapreke i uznemiravanja koristi, ubire plodove i uživa gore navedene članke Zakona i Statuta, da ih se pridržavaju i da ništa ne pokušavaju ili čine suprotno njihovome sadržaju i smislu, odnosno da ne dopuštaju da to iko na bilo koji način pokuša ili učini, ukoliko žele izbeći Naš gnev i najoštriju kaznu od strane Nas ili Naših naslednika...

Dano u Regensburgu, gradu Našem i gradu Svetog Rimskog Carstva, petoga dana meseca oktobra godine Gospodnje hiljadu šest stotina i tridesete, dvanaeste godine Našega vladanja u Rimskom Carstvu, trinaeste u Ugarskoj i ostalim zemljama, četrnaeste pak u Češkoj. Ferdinand II, vlastitom rukom.

*

Suštinu „Vlaškog zakona“ čini svojevrsni personalni i teritorijalni partikularizam, koji je „narodu Vlaha naseljenom između reka Save i Drave“ omogućio izbornost lokalnih organa vlasti (kneževa i sudija, kao predstavnika izvršne i zakonodavne vlasti), što je više nego dovoljan argument da se *Statuta Valacharum* smatraju temeljnim aktima o pravu vlašskog stanovništva na unutrašnju autonomiju.

Nosioci vlasti imali su određena ovlašćenja koja su bila predmet upravnog, parničnog i prekršajnog postupka (koji je bio limitiran do određenog novčanog iznosa), dok su u krivičnom postupku dobili pravo samo na sprovođenje istrage. Na odluke autonomnih sudskih organa dozvoljeno je pravo žalbe kapetaniji i apelacija generalatu. Za sve ostale protivpravne i deliktne radnje merodavno je bilo Ratno veće u Gracu, koje primenjuje „pozitivne zakone kraljevine“ (*secundum Regni Iura*).

Krajišnicima je garantovana sloboda trgovine, otuđivanje imovine i nasleđivanje iste. Međutim, iako su na izgled date brojne slobode i zasebna prava, unutar takve autonomije Vlasima se najstrože zabranjuje da – pod pretnjom smrtno kazne, samoinicijativno sazivaju skupove, čime se zakonodavac preventivno zaštitio od „prava naroda na pobunu“.

Značaj *Statuta Valacharum* ogleda se u tome što predstavljaju prvi javnopravni dokument koji se bavi pravima građana unutar Vojne granice/Krajine. Želja zakonodavca da kodifikuje i pravno normira odnose unutar vlaške zajednice samo je delimično uspela. Naime, Statuti nisu uklonili sporove između vojnih i civilnih vlasti i vlaškom stanovništva - zbog kojih su zapravo i napisani, nego su ih još više produbili. S pravne strane, vlaškom stanovništvu se uvek moglo osporiti vlasništvo nad zemljom, jer je bilo uslovljeno vršenjem vojne službe. Već naredne godine po donošenju Statuta, krajišnici prestaju s plaćanjem dacija najvišim vojnim vlastima, dok oficiri po kapetanijama i dalje nastavljaju s uzimanjem harača i mita i mešanjem u lokalne prilike vlaške zajednice, što dovodi do novih sukoba i pobuna.

LITERATURA:

Gavrilović, S., *Iz istorije Srba u Ugarskoj i Slavoniji u XVIII veku*, Zbornik za istoriju 15, Novi Sad 1977

Gavrilović, S., *Naseljavanje Srba u Severnu Hrvatsku, Slavoniju i zapadni Srem (XV-XIX vek)*, Zbornik Matice srpske za istoriju 52, Novi Sad 1995

Historija naroda Jugoslavije II, Zagreb 1959

Ivić, A., *Migracije Srba u Slavoniju tokom XVI, XVII i XVIII stoleća*, SKA – Etnografski zbornik 23, Subotica 1926

Klaić, V., *Povijest Hrvata* V, Zagreb 1975

Lopašić, R., *Slavonski spomenici za XVII vek*, Starine JAZU 30, Zagreb 1902

Lopašić, R., *Spomenici Hrvatske krajine*, knj. I (1479-1610), Zagreb 1884

Mažuran, I., *Popis naselja i stanovništva Slavonije 1698. godine*, Osijek 1988

Mirdita, Z., *Vlasi – polinomičan narod*, Povijesni prilozi 33, Zagreb 2007

Petrić, V., *Iz pravne istorije naroda Jugoslavije – odabrani izvori*, Beograd 1968

Popović, J. D., *Srbi u Vojvodini* 1, Novi Sad 1990

Radoslav Grujić, *Pakračka eparhija*, Novi Sad 1930

Samardžić, R., Veselinović, L. R., Popović, T., *Istorija srpskog naroda* III-1, Beograd 2000

Sirotković, H., Margetić, L., *Povijest država i prava naroda SFR Jugoslavije*, Zagreb 1988

Smičiklas, T., *Povijest Hrvatske* 1, Zagreb 1879

Stojančević, V., *Presek kroz istoriju srpskih seoba od XIV do početka XVIII veka*, Zbornik Matice srpske za istoriju 41, Novi Sad 1990

Šidak, J., *Historijska čitanka za hrvatsku povijest* I, Zagreb 1952

Šišić, F., *Hrvatski saborski spisi – Acta cominialia regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae* V (1609-1630), Zagreb 1918

STATUTA VALACHORUM - LEGAL ASPECTS OF THE CREATION OF THE MILITARY BORDER - KRAJINA

SUMMARY: The paper analyzes the historical circumstances that led to the formation of the Military border - Krajina, particularly migration and other Serbian Vlach population of the Balkan Peninsula, the area of Slavonia and Croatia, as well as their privileges they had under the Turkish "occupation zone", and after defection in the works under Austrian rule. In considering the legal status of this population of special significance is the so-called. "Vlach law" (Statuta Valachorum), which was in force in the area of Military border - Krajina and thus allow the territory a sort of legal autonomy.

KEY WORDS: Military border - Krajina, martolozi - krajisnici, Vlachs, Ferdinand II of Habsburg, Statuta Valachorum.

UTOPIJA I DISTOPIJA U ROMANIMA MARGARET ATVUD

REZIME: Rad razmatra romane *Sluškinjina priča* (1985) i *Antilopa i kosac* (2003) Margaret Atvud kao dela koja pripadaju podžanru naučne fantastike – takozvanoj socijalnoj ili spekulativnoj fantastici. Začeci ovog žanra mogu se pronaći u delima koja se bave budućim razvojem ljudskog društva, od kojih se neka ubrajaju u utopijsku, odnosno distopijsku prozu. Jedan od prvih književnika koji je pomoću naučne fantastike istraživao sociološke teme bio je H.Dž.Vels u svom romanu *Vremeplov* (1895). Namera ovog rada je da pokaže na koji način ovi romani Atvudove pripadaju tradiciji socijalne fantastike u anglofonij književnosti, koja je započela sa Velsom.

KLJUČNE REČI: utopija, distopija, socijalna fantastika, društvo, razvoj

1. Uvod

Termin 'speculative fiction' (spekulativna proza) upotrebio je prvi put još pedesetih godina dvadesetog veka Robert A. Hajnlajn, jedan od najuticajnijih autora naučne fantastike (zajedno sa Isakom Asimovim i Arturom Klarkom činio je tzv. „Veliku trojku“ naučnofantastične književnosti). Hajnlajn je ovaj termin koristio kao sinonim za naučnu fantastiku. Od tada ga neki autori, kritičari i čitaoci koriste kao sveobuhvatni termin koji pokriva sve, od naučne fantastike do magičnog realizma. Dakle, po ovom shvatanju, svaki roman koji se ne bavi stvarnošću, može se svrstati u „spekulativnu prozu“. (Millman, 2006: <http://www.gradesaver.com/the-handmaids-tale/study-guide/section9/>).

S druge strane, neki autori su smatrali da se na naučnu fantastiku gleda s nipoštašavanjem u književnom svetu, pa su zato želeli da ovim terminom označe prozu koja je drugačija od naučne fantastike. Posebno su žene pisci žanrovske literature imale problematičan odnos prema naučnoj fantastici, jer su smatrale da je ovaj žanr od svog nastanka namenjen muškarcima, odnosno da naučnu fantastiku pišu muškarci za muškarce. Međutim, šezdesetih i sedamdesetih godina prošlog veka pojavile su se autorke naučne fantastike i epske fantastike koje su bile prihvaćene i od publike i od kritike, osvajale su značajne književne nagrade u ovom žanru i objavljivale romane pod svojim pravim imenom. (ibid.: <http://www.gradesaver.com/the-handmaids-tale/study-guide/section9/>)

Neke od autorki želele su ne samo da budu priznate kao autorke fantastike, već i da sam žanr učine priznatijim. Realističniji i književniji tip naučne fantastike one su nazivale spekulativna proza. Jedna od njih je i Margaret Atvud. Mada u njenim romanima *Sluškinjina priča* (*The Handmaid's Tale*, 1985) i *Antilopa i kosac* (*Oryx and Crake*, 2003) kritičari pronalaze elemente i motive naučne fantastike, i mada su oba romana bila nominovana za značajne književne nagrade u žanru naučne fantastike (*Sluškinjina priča* je prvi dobitnik nagrade „Artur Č. Klark“ za najbolji naučnofantastični roman objavljen 1985. godine), Atvudova insistira na tome da se naučna fantastika bavi „čudovištima i svemirskim brodovima, dok se spekulativna proza može ostvariti“^a. Osim toga, Atvudova smatra da je svrha naučne fantastike samo da zabavi čitaoca, dok je svrha spekulativne proze da podstakne čitaoca da razmišlja i preispituje svet u kome živi. Spekulativna proza, za razliku od realistične, pruža autoru mnogo više mogućnosti za razvijanje različitih tema. Dela spekulativne proze, kako kaže Atvudova, mogu da istraže posledice novih tehnologija, prirodu i ograničenja ljudskih bića, kao i predložene promene u društvenim organizacijama i kako bi one mogle delovati na članove društva.^b

Atvudova smatra da *Sluškinjina priča* i *Antilopa i kosac* spadaju u socijalnu fantastiku, odnosno njen podžanr, utopijsku, odnosno distopijsku prozu^c. Ovaj podžanr preispituje političke i kulturološke konvencije ljudskog društva. Utopijska proza se bavi stvaranjem utopije – idealnog društva, kao okruženja u kome se odvija radnja. U distopijskoj prozi radnja se odvija u košmarnom, nehumanom društvu – distopiji. U mnogim romanima predstavlja se i utopija i distopija, kao metafore dva različita pravca kojima čovečanstvo može da krene u stvaranju svoje budućnosti. Često su, kao što se u romanima Atvudove jasno vidi, utopija i distopija lice i naličje jednog istog društva – moćni ljudi stvaraju društvo po svojim pravilima, što obično podrazumeva marginalizovanje i proganjanje drugih društvenih grupa, na osnovu pola, rase, klase, veroispovesti ili seksualnog opredeljenja.

Ovaj prozni žanr ima dugu tradiciju u anglofonom književnosti, još od Tomasa Mora i njegovog dela iz 1516. godine, *Utopija*. Reč *utopia* na grčkom znači „nemesto“, dakle, nepostojeće mesto, ali se izgovara na isti način kao *eutopia* – „dobro mesto“. Naslov, dakle, sugeriše da je utopija predstava idealnog društva koje je zapravo nemoguće uspostaviti. Dela koja pripadaju žanru utopijske, odnosno distopijske proze pisana su i posle Mora, ali tek krajem devetnaestog veka sa napretkom nauke, tehnologije i industrijalizacije, i dalekosežnim promenama koje su uticale na sve aspekte ljudskog društva, dolazi do pravog razvoja ovog žanra.

Jedan od začetnika spekulativne proze bio je Herbert Džordž Vels, koji se u svojim romanima skoro uvek bavio aktuelnim društvenim temama. Naginjao je socijalizmu, bio je pacifista, osuđivao je klasnu i rodnu neravnopravnost. Pokušavajući da utiče na stvaranje boljeg društva napisao je određeni broj utopijsko-distopijskih romana, kao što su: *The Time Machine* (*Vremeplov*, 1895), *When the Sleeper Wakes* (1899), *A Modern Utopia* (1905), *The Shape of Things to Come* (1933). U *Vremeplovu* Vels daje distopijsku viziju budućnosti čovečanstva u kojoj su se

privilegovane društvene klase razvile u rasu nazvanu Eloji, koji su sitni, elegantni, detinjeg lika, miroljubivi, ali isto tako i apatični i lenji, dok su niže klase evoluirale u Morloke, prljave, divlje i krvoločne ljude koji se hrane Elojima. Obe rase su izgubile ljudski karakter i inteligenciju jer im više ni pamet ni snaga nisu neophodne za opstanak.

Dvadeseti vek doneo je dalji i sve brži napredak nauke i tehnologije, ali istovremeno i strahote dva svetska rata. Totalitarni režim i razvoj naoružanja, posebno nuklearnog, podloge su za procvat spekulativne, naročito distopijske proze. U mnogim romanima opisuje se distopijski svet u kome je pojedinac potčinjen totalitarnom režimu putem različitih vrsta manipulacije i kontrole mišljenja, od prikriivenih do nasilnih. Najčuvenija dela ovog žanra su Hakslijev *Vrli novi svet* (*Brave New World*, 1932) i Orvelova *1984* (*Nineteen Eighty-Four*, 1949).

2. Sluškinjina priča

U dvadesetom veku nastaju i retka dela feminističke utopije - podžanra koji se bavi ulogom žene u utopijskom/distopijskom svetu. To su romani *Herland* Šarlot Perkins Gilman u kome je utopija jednostavno - svet bez muškaraca, *Woman on the Edge of Time* Mardž Pirsii, kao i jedna feministička distopija *The Stepford Wives* Ajre Levina. U *Sluškinjinoj priči* je i uloga naratora dodeljena ženi, iako je utopijska/distopijska proza dominantno „muški“ žanr (Howells, 2000: 141). Roman se bavi temama koje su duže vreme prisutne u spekulativnoj prozi: uloga žene u društvu, rod, seksualnost, reproduktivna funkcija – ali iz ženske perspektive. Atvudova se, takođe, bavi onim što je u distopiji tradicionalno izostavljeno. Umesto javnog, u fokusu je privatni svet distopije, a umesto velikih narativa Biblije i zvanične gileadske istorije, glavni narativni glas jeste glas ućutkanog, marginalizovanog i potčinjenog Drugog. Kako kaže Koral En Hauels (ibid.: 142), *Sluškinjina priča* je *herstory*, odnosno dekonstrukcija patrijarhalnog autoriteta i društvene kontrole.

Sluškinjina priča ne može se, međutim, svrstati samo u žanr feminističke utopije, već u širi obrazac distopijske proze koja istražuje kako ljudska želja da se stvori savršeno društvo i moć koja je potrebna da bi takvo društvo zaista zaživelo ne idu zajedno, i kako umesto utopije nastaje distopija. U *Sluškinjinoj priči*, osnivači Republike Gilead osvojili su vlast donošenjem hitnih zakona, korišćenjem paravojnih organizacija, faktora iznenađenja, ali i zahvaljujući relativnoj nezainteresovanosti stanovništva za dešavanja u društvu. Uspostavljena teokratsko-fašistička država je uspešna jedino u tome da svojim građanima nanosi štetu, nikako da pojedince i društvo u celini transformiše u idealne građane i društvo.

U ovoj živopisnoj i zastrašujućoj priči o totalitarnom društvu budućnosti u kojem su ženama uskraćena osnovna ljudska prava, glavni lik je Sluškinja, žena čija je jedina funkcija da se razmnožava i u tu svrhu služi bračnom paru iz vladajuće klase. Sluškinja, Fredovica (što nije njeno pravo ime – označava da je vlasništvo muškarca po imenu Fred, „Offred“) lišena je kao i sve žene svog identiteta, posle

državnog udara koji je izvršila militantna teokratska organizacija i posle koga se Amerika pretvara u fašističku državu kojom vladaju beli muškarci i u kojoj se žene, homoseksualci i pripadnici drugih rasa smatraju nižim bićima. Fredovica je nasilno odvojena od muža i deteta, posla i čitavog života kako bi služila kao reproduktivna mašina. Nije joj dozvoljeno, čak, ni da zadrži svoje ime. Primorana je da prihvati novi identitet Sluškinje. Ipak, represivno društvo nije uspelo u Fredovici da uguši želju za opstankom i oslobođenjem; ona pokušava da pobegne i priključi se pokretu otpora. Bez obzira na to što je prisutan ženski narator i ženska perspektiva, *Sluškinjina priča* nije samo feministička distopija. Atvudova se ne bavi samo pravima žena, već i osnovnim ljudskim pravima. Gilead je propala utopija za sve njene članove – u ovom društvu tela žena se iskorištavaju, tela muškaraca se vešaju na Zid, vlada verska netrpeljivost i rasna nejednakost (ibid.: 142).

U *Sluškinjinoj priči* nalazimo razne vrste socijalne kritike. Atvudova teži da demonstrira na koji način ekstremistički stavovi mogu dovesti do totalitarizma. Roman predstavlja distopijsku viziju života u Sjedinjenim Američkim Državama od 1985. godine pa nadalje, a socijalna kritika vidljiva je u Fredovicinim sećanjima na transformaciju društva iz demokratskog u fašističko, kao i u ideologiji Tetaka. Odmah nakon pada demokratske vlade, ali pre nego što je novi poredak potpuno zavladao, žene su počele da gube sve slobode koje su imale. Fredovica opisuje kako joj je najpre blokiran račun u banci:

„Izvinite“, reče. „Broj nije validan.“

„Glupost“, rekoh. „Mora biti validan, imam hiljade na račun. Dobila sam izvod prekjuče. Pokušajte ponovo.“

„Nije validan“, tvrdoglavo je ponovio. „Vidite li ovo crveno svetlo? To znači da nije validan.“ (*Sluškinjina priča*, 192)

Zatim i kako je otpuštena s posla:

Oko dva, posle ručka, u sobu za diskovanje došao je direktor. (...)

„Moram da vas pustim“, kazao je. „Takav je zakon, moram. Moram sve da vas pustim.“ Kazao je to gotovo nežno, kao da smo divlje životinje, žabe koje je uhvatio u teglu, kao da je human.

„Otpušteni smo?“, upitah. Ustala sam. „Ali zašto?“

„Ne otpušteni“, reče. „Pušteni. Ovde više ne možete da radite, takav je zakon.“ Provukao je ruku kroz kosu, a ja pomislih: „Poludeo je.“ (ibid.: 193)

Konačno, ona, njen muž i kćerka pokušavaju da pobegnu (ibid.: 280-281). Jedna od Tetaka opisuje prava žena u prethodnom periodu kao „slobodu da“ (tj. slobodu da rade šta hoće), a njihov sadašnji položaj kao „slobodu od“ (tj. slobodu od problema, odgovornosti i straha). (ibid.: 31). Atvudova, takođe, kritikuje i moderne verske pokrete, posebno hrišćanski fundamentalizam u Americi i islamski fundamentalizam na kojem se zasnivaju države kao što je

Iran. Obnovljena religioznost u Americi sedamdesetih godina dvadesetog veka dovela je do pojave teleevangelizma, odnosno televizijskih propovednika. Oni su promovisali konzervativne, desničarske političke stavove. Tadašnji predsednik Karter javno je govorio o svojoj obnovljenoj hrišćanskoj veri, a njegov naslednik Regan u predizbornoj kampanji je koristio upadljivo hrišćanski diskurs. Atvudova tako ukazuje na spregu verske doktrine i desničarske ideologije, koju promoviše teleevangelizam kroz lik Serene Džoj, nekadašnje učesnice ovih programa: verska i socijalna ideologija koju je javno promovisala tokom čitave svoje karijere na kraju je zarobila i nju samu u ulozi Supruge, koja je jednako obespravljena i ponižena kao i Sluškinja.

Iako Atvudova kritikuje prvenstveno savremeno društvo, teokratsko društveno uređenje Gileada umnogome podseća na puritansku doseljeničku zajednicu Nove Engleske u sedamnaestom veku^d. Strogo poštovanje biblijskih zakona, kruta klasna i rodna hijerarhija, u kojoj se žene generalno smatraju nižim bićima čija je vrhunška dužnost produženje vrste, politika rađanja kao način da se zajednica uspostavi, obnavlja i kontroliše, zajedničke su karakteristike oba društva. Dakle, fiktivno društvo Gileada zasnovano je koliko na stanju u savremenom svetu, toliko i na istorijskim podacima (Evans, 1994: 182).

3. Antilopa i kosac

U romanu *Antilopa i kosac* (2003) Atvudova se vraća distopijskoj viziji bliske budućnosti. Međutim, društveni sistem u ovom romanu nije teokratski ni totalitarni, kao u *Sluškinjinoj priči*, već je, naprotiv, sistem u kome vladaju nauka i tehnologija i u kome je sve dozvoljeno: genetski inženjering, stvaranje novih životinjskih vrsta, uzgajanje životinja radi transplantacije organa. Ovo društvo promoviše krajnju komercijalizaciju života uopšte: ljudski život, telo i seksualnost postaju roba, što se očituje u emitovanju rijaliti programa sa hirurškim operacijama ili pogubljenjima uživo i legalnim sajtovima sa dečjom pornografijom.

U ovom romanu narator nije ženski lik – narator je Snežni, jedini preživeli posle neimenovane katastrofe koja je zadesila svet. On pripoveda priču o Koscu, svom prijatelju, i Antilopi, ženi koju su obojica voleli. Antilopa je bila devojčica koju su videli na jednom pornografskom sajtu. Posle nekoliko godina, Kosac pronalazi ženu koja liči na nju i uzima je da mu bude ljubavnica i da podučava novu humanoidnu rasu – Koščevu decu (*Crakers*) koju je stvorio putem genetskog inženjeringa. Istovremeno, Antilopa postaje ljubavnica Snežnog. Kada Kosac kreira smrtonosni virus koji će uništiti čovečanstvo, Snežni mu se suprotstavlja. U međusobnom sukobu, Kosac ubija Antilopu, a Snežni Kosca. U postapokaliptičnom svetu, Snežni živi u blizini Koščeve dece, starajući se o njima, kao što je Antilopa želela. Koščeva deca mu donose hranu i konsultuju ga o stvarima i pojavama koje prevazilaze njihovo razumevanje. Oni žive u šumi, okruženi ruševinama civilizacije, grada u kojem je Snežni nedavno živio. Priroda je ponovo zavladala: vlada velika vrelina,

Snežni mora da se krije od Sunca koje bi ga spržilo, a neobične hibridne životinje kao psovuci (*wolvogs*), svinjoni (*pigoons*) i tvorakuni (*rakunks*) lutaju unaokolo. (AK, 49-52)

Putem flešbekova saznajemo da je Snežni nekad bio mladić po imenu Džimi, koji je odrastao u svetu kojim su vladale multinacionalne korporacije koje su svoje zaposlene i njihove porodice držale u „kompleksima“, zatvorenim gradovima gde su imale sav luksuz i udobnost. Istovremeno, ljudi koji nisu radili za multinacionalne korporacije živeli su u „plebejama“ (*pleeblands*), napuštenim gradskim sredinama u kojima su vladali siromaštvo, kriminal i bezvlašće.

Kao i u *Sluškinjinoj priči*, u romanu *Antilopa i kosac* nema pronalazaka ili tehnologije koji već ne postoje ili su u procesu nastajanja. Atvudova se pita kuda će ljudsko društvo stići ako nastavi putem kojim ide.⁶ Iako i u prozi i u poeziji Atvudove neprestano nalazimo motive opstanka i preživljavanja, u romanu *Antilopa i kosac* ona se bavi mogućnošću da čovečanstvo ne preživi (Wilson, 2006: 177). Pitanje opstanka se u romanu tretira kao igra – Džimi i Kosac igraju kompjutersku igricu „Izumiraton“ (*Extinctathon*), ili društvenu igru „Krv i ruže“ (*Blood and Roses*), u kojoj se ljudska dostignuća nadmeću sa zločinima protiv čovečanstva. Snežni je jedan od retkih preživelih nakon što većina čovečanstva umire od virusa u piluli „ekstradosti“ (*BlyssPlus Pill*), koju je stvorio Kosac, a koja navodno podiže libido i produžava mladost. Verovatno je da čak ni Koščeva deca neće opstati. Bezobzirno bogaćenje multinacionalnih korporacija konačno dovodi do globalne ekološke katastrofe koju preživljava samo mali broj ljudi.

4. Zaključak

Nepostojanje granica u društvu kome se jedna klasa bogati i napreduje na račun osiromašene, „inferiorne“ klase, prividno blagostanje i luksuz koji se održava zahvaljujući porobljavanju jedne grupe ljudi, razvijanje nauke i tehnologije radi profita a ne poboljšanja stanja čovečanstva, teme su koje se pojavljuju i u Hakslijevom *Vrlom novom svetu* iz 1932. Oba romana Margaret Atvud koja sam razmatrala sadrže teme i motive karakteristične za žanr spekulativne proze, koje nalazimo i kod priznatih autora ovog žanra: Velsa, Orvela i Hakslija. To su: socijalna kritika klasne i rodne nejednakosti, rasizma, političkih sistema; izumiranje čovečanstva zbog neplodnosti, tj. gubitka reproduktivne funkcije; uništenje čovečanstva i ekosistema usled nuklearne katastrofe ili veštački stvorenog virusa; kao i motiv „poslednjeg čoveka na Zemlji“ (*The last man on Earth*). Atvudova, kao jedan od najpriznatijih književnih hroničara našeg vremena (Nischik, 2000), na taj način postaje deo tradicije utopijsko-distopijskog žanra u anglofonom književnosti i nastavlja da kritički preispituje savremeno zapadno društvo, tehnologije i ideologije.

LITERATURA:

Atvud, Margaret (2004). *Antilopa i kosac*, Beograd: Laguna.

Atvud, Margaret (2006). *Sluškinjina priča*, Beograd: Laguna.

Atwood, Margaret (2005). *Aliens have taken the place of angels: Margaret Atwood on why we need science fiction*, preuzeto sa:

<http://www.guardian.co.uk/film/2005/jun/17/sciencefictionfantasyandhorror.margaretatwood>

Atvud, Margaret (1982). *Second Words*. Toronto: Anansi Press.

Atvud, Margaret (2003). *Writing Oryx and Crake*, preuzeto sa: <http://www.oryxandcrake.co.uk/perfectstorms.asp>

Evans, Mark (1994). *Versions of History: The Handmaid's Tale and its Dedictees*. In: *Margaret Atwood: Writing and Subjectivity* (Colin Nicholson, ed.). New York: St.Martin's Press. 177-188.

Howells, Coral Ann. (2000). *Transgressing Genre: A Generic Approach to Margaret Atwood's Novels*. In: *Margaret Atwood: Works and Impact* (Reingard M. Nischik, ed.). Rochester, NY: Camden House. 139-156.

Millman, China (2006). *About Speculative Fiction. The Handmaid's Tale Study Guide*, preuzeto sa: <http://www.gradesaver.com/the-handmaids-tale/study-guide/section9/>

Nischik, Reingard M. (2000). *Flagpoles and Entrance Doors: Introduction*. In: *Margaret Atwood: Works and Impact*. Rochester, NY: Camden House. 1-12.

Wilson, Sharon R. (2006). *Blindness and Survival in Margaret Atwood's Major Novels*. In: *The Cambridge Companion to Margaret Atwood* (Coral Ann Howells, ed.). Cambridge University Press. 176-190.

NAPOMENE:

a "Science fiction has monsters and spaceships; speculative fiction could really happen." (Atwood in *The Guardian*, 2005)

b "They can explore the consequences of new and proposed technologies... They can explore the nature and limits of what it means to be human... They can explore proposed changes in social organisation, by showing what they might actually be like for those living within them." (ibid.: 2005)

c "Thus, the utopia and the dystopia, which have proved over and over again that we have a better idea about how to make hell on earth than we do about how to make heaven. The history of the 20th century, where a couple of societies took a crack at utopia on a large scale and ended up with the inferno, would bear this out. Think of Cambodia under Pol Pot." (ibid.: 2005)

d “The founding fathers had wanted their society to be a theocratic utopia, a city upon a hill, to be a model and a shining example to all nations. The split between the dream and the reality is an old one and it has not gone away.” (Atwood, 1982: 385)

e “Like *The Handmaid’s Tale*, *Oryx and Crake* is a speculative fiction, not a science fiction proper. It contains no intergalactic space travel, no teleportation, no Martians. As with *The Handmaid’s Tale*, it invents nothing we haven’t already invented or started to invent. Every novel begins with a what if, and then sets forth its axioms. The what if of *Oryx and Crake* is simply, What if we continue down the road we’re already on? How slippery is the slope? What are our saving graces? Who’s got the will to stop us?” (Atwood, 2003)

UTOPIA AND DYSTOPIA IN MARGARET ATWOOD’S *THE HANDMAID’S TALE* AND *ORYX AND CRAKE*

SUMMARY: The purpose of the paper is to discuss Atwood’s novels *The Handmaid’s Tale* (1985) and *Oryx and Crake* (2003) as works belonging to the subgenre of science fiction – social science fiction, or speculative fiction, in the words of Atwood herself. Social science fiction is concerned less with technology and more with sociological speculation about human society. Some roots of the genre may lie in such social speculations as utopian and dystopian fiction, which could be considered as extreme special cases of the genre. One of the first writers who used science fiction to explore sociological topics was H.G. Wells, with his classic *The Time Machine* (1895). The paper aims to demonstrate that Atwood’s novels are part of this tradition in English literature.

KEY WORDS: utopia, dystopia, social science fiction, human society, development

ПОВЕЗАНОСТ ПРОВЕРЕ РАДНЕ ЕФИКАСНОСТИ И НАПРЕДОВАЊА ЗАПОСЛЕНИХ

РЕЗИМЕ: Напредовање запослених је веома важан фактор менаџмента људских ресурса о коме се у досадашњој пракси, веома мало и писало и водило рачуна. Провера радне ефикасности запослених, као процес менаџмента људских ресурса, у свакој професији представља процењивање који је од запослених, на који начин и у ком обиму реализовао постављене циљеве организације. Поред тога, провера ефикасности запослених је и предуслов за избор између већег броја кандидата, који највише одговарају захтевима радног места и самој организацији, односно који могу најбоље удовољити остваривању постављених циљева радне организације. Сама провера радне ефикасности запослених спроводи се уз примену различитих метода, критеријума и поступака, који су унапред утврђени и дефинисани. Основни циљ провере радне ефикасности запослених је рангирање и репрезентовање запослених за које се прогнозира будуће напредовање у каријери, а све у сврху ефикасног спровођења постављених циљева саме организације уз примену кадровског принципа "прави човек на правом месту". Напредовање запослених у каријери је промена радног места са нижег на више радно место у хијерархијском нивоу.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: *оцењивање запослених, каријера, напредовање запослених, менаџмент људских ресурса*

ОСНОВНИ КОНЦЕПТИ ЗА УПРАВЉАЊЕ РАДНОМ ЕФИКАСНОШЋУ

Да бисмо што боље схватили значај управљања радном ефикасношћу запослених, а самим тим и њен значај у процесу напредовања запослених у каријери, потребно је појмовно разграничити значење процене учинка. Процена учинка подразумева упоређивање постојећих и/или претходних резултата запослених и то на основу стандарда који се од њега очекује. Уобичајено је да се стандард поистовећује са правилником или критеријумом за оцењивање, односну процену радне успешности запослених. Запослени са овим критеријумима – стандардима мора бити упознат, такође и са циљевима

¹ profesordragan@gmail.com

организације, које он својим радом и ангажовањем треба да оствари и на крају, запослени мора бити информисан о постигнутим резултатима.

У ранијем периоду, вредновање радног учинка је схватано као један елемент у побољшању радне ефикасности запослених. Међутим, садашњи менаџери природу вредновања ефикасности, постављање циљева, обучавање запослених, циљеве самог оцењивања и награђивања, схватају веома озбиљно. Све ове обједињене активности називају управљање радном ефикасношћу.

Шта менаџери и компаније постижу оваквим схватањем радне ефикасности? Одговор је једноставан. На овај начин компаније се брину о томе да запослени доприноси остваривању организацијских циљева. Управљањем радном ефикасношћу, менаџери утврђују циљеве и посао одређеног лица, развијају његове вештине и способности, процењују да ли је његово понашање усмерено ка остваривању циљева и на основу постигнутих резултата и објективне процене, награђују - стимулишу у складу с потребама компаније и његовим личним циљевима у погледу каријере.

Утврђивање циљева, дужности запослених и доношење одлуке

Суштина управљања радном ефикасношћу је замисао да напори запосленог треба да буду усмерени ка остваривању циљева. Основни задатак менаџера је процена, на основу свих показатеља које има о запосленима, које дужности ком запосленом поверити у реализацији постављених циљева. Менаџери, приликом утврђивања поделе задатака и дужности запосленима, доносе одлуку. Одлука не може бити скоро добро дефинисана одлука, већ или је добро дефинисана или није. Због тога, менаџер мора водити рачуна да је добро дефинисана одлука она која испуњава четири императива одлучивања: шта, како, када и ко.

Када менаџер доноси одлуку, он треба да одлучи: 1) шта да чини, 2) како то да чини, 3) када да то учини и 4) ко да то учини. Добијањем одговора на ова четири питања (императива одлучивања), менаџер добија одговор зашто треба да реализује постављени задатак. Када је све дефинисано по питању реализације циљева и поделе дужности запосленима, менаџеру, а и запосленима, много је лакше да касније процени радни учинак сваког запосленог у том процесу. Када се не зна ко, шта, како и када треба да реализује и када се одреде дужности запосленом који није компетентан за ту реализацију, веома је тешко, необјективно и нехумано вршити процену радне ефикасности запослених.

Постављање правих циљева

Поставити циљеве је веома једноставно, али поставити праве циљеве је нешто компликованије. Постављање правих циљева подразумева да су то циљеви: паметни, конкретни и јасни, који одређују резултате који се очекују, мерљиви, који дају одговор на питање "колико", достижни или реални, да је јасна намера компаније и менаџера шта желе да остваре и, најзад, да су благовремено постављени, тј. да одређују рокове и значајна достигнућа. Циљеви су корисни само у оној мери у којој су запослени мотивисани да их остваре. Приликом постављања циљева менаџерима треба бити присутно следеће:

Одредите конкретне циљеве. Када запослени имају пред собом конкретне циљеве, боље раде и постижу много боље резултате од оних запослених који немају исказане конкретне циљеве.

Одредите мерљиве циљеве. Мање недоумице изазивају циљеви који су потпуно утврђени. Због тога, потребно је недвосмислено утврдити циљеве и одредити датуме или рокове до када се они морају реализовати.

Одредите остварљиве циљеве. Циљеви треба да буду изазовни, остварљиви, али не толико тешки да изгледају неостварљиви и нереални.

Подстицање учешћа запослених. Менаџери се често размишљају и питају: а) да ли запосленима да само саопште циљеве и њихове обавезе, које произлазе из тих циљева, или б) да и запослене укључе у процес одређивања циљева. Ова дилема остаје неразјашњена. Циљеви постављени у сарадњи са запосленима не доводе увек до бољих резултата, као ни то да циљеви које је менаџер донео самостално не доводе увек до ефикаснијих резултата. Има наговештаја да циљеви постављени у сарадњи са запосленима могу донети бољи учинак, ако су виши од циљева које је донео менаџер самостално.

ОЦЕЊИВАЊЕ РАДНЕ ЕФИКАСНОСТИ ЗАПОСЛЕНИХ

Оцењивање радне ефикасности запослених, као једна од функција управљања људским ресурсима веома је важна у процесу оцењивања успешности свих запослених, а која се одражава и на напредовање у каријери. Постоје три главна разлога зашто се оцењује радни учинак запослених. Прво, евалуацијом - вредновањем запослених добијају се важни подаци о запосленом и његовој радној ефикасности, а на основу којих менаџери могу да доносе одлуку о унапређењу и другим врстама стимулација запослених. Друго, евалуација омогућава надређеном и подређеном (менаџерима најнижег, средњег или највишег нивоа) да доносе план како исправљати евидентиране грешке у раду, које су откривене проценом радног учинка и како подржати запосленог који исправно обавља своје радне обавезе. Треће, процена учинка може бити веома корисна у планирању каријере, будући да пружа прилику

да се планови запосленог у погледу каријере размотре у односу на његове предности и мане које су утврђене евалуацијом – вредновањем радне успешности.

Појам и суштина оцењивања радне ефикасности запослених

Оцењивање запослених је процес у коме се оцењује допринос запослених у остваривању циљева које је поставила организација и то у неком дефинисаном временском периоду. Основни предуслов за приступ оцењивању ефикасности кадрова је задовољити познато кадровско начело "прави човек на правом месту". Ово начело постиже своју сврсисходност правилним постављењем, односно одређивањем радног места сваком појединцу према његовим способностима у сваком предузећу, радној организацији, војсци, полицији и сл. и самим тим чини успешнијим и предузеће и повећава задовољство појединца. Човек постављен на радно место за које је оспособљен (школован и искусан), даје оптималан резултат у послу, што представља задовољство и човеку и успех организацији.

Непоштовање поменутог кадровског начела доводи до незадовољства човека приликом обављања своје функције. Раскорак је између жеље и могућности. Апсурдно је оцењивање ефикасности човека за обављање функције за коју није оспособљен. Таква оцена је нереална и води у пропаст. Пракса нам потврђује да се начело избора кадра и оцењивања ефикасности не примењује у политици и када се тај избор обавља на основу политичких одлука.

Оцењивање ефикасности води кадар, запослене до правилне селекције, избора, што је условљено и напредовањем у служби. Будући да се у пракси вреднује и оцењује само део послова, често се долази до нежељених појава да се кадар распоређује на радна места која захтевају виша знања од способности запослених, а то је условљено вишим статусом и већом зарадом.

Оцењивање ефикасности кадрова је вредновање: 1) особина и понашања кадрова, 2) мерења и анализа резултата њиховог рада. Процес оцењивања састоји се од неколико фаза: 1) оцене личности, 2) процена активности и 3) анализа и оцене ефикасности у раду. Тај систем оцењивања веома је погодан за правилно напредовање кадровима и за њихову сменљивост са појединих одговорних функција. За сваки елемент оцењивања ефикасности треба да постоји развијен и научно доказан модел. Модел за оцењивање ефикасности мора бити доступан и јасан свима.

Циљеви и значај система оцењивања

У току креирања система за оцењивање радне ефикасности запослених веома важна је одлука о циљевима и значају система оцењивања. Основни циљеви и значај система оцењивања радне ефикасности запослених су:

1) *Систем компензације запослених.* За свој рад, без обзира на то да ли је задовољавајућ или не, запослени треба да очекује и одређену компензацију. У сваком случају, повољнија је добра оцена радне ефикасности, јер тада је и компензација или надокнађивање за уложен труд, рад, залагање, понашање и сл. Већа - кориснија за запослене.

2) *Мотивација запослених.* Систем, процес и начин оцењивања радне ефикасности запослених умногоме утиче на мотивацију запослених, посебно уколико се у систему оцењивања примењују теорије процеса мотивације запослених: праведност и једнакост, као и теорија очекивања.

3) *Развој запослених.* Од објективног оцењивања радне ефикасности запослених умногоме зависи и објективност у одлучивању развоја и напредовања запослених, тако да ће шансу за напредовање и развој у каријери пре добити запослени са вишим оценама радне ефикасности од запослених са нижом оценом.

4) *Управљање људским ресурсима* (тренинг и обука; промоција, трансфер; планирање). Када запослени својим радом, понашањем, односом у послу и према другим запосленима заслужи високу оцену радне ефикасности, може се надати и промоцији, а уколико жели прелазак у другу радну организацију то је много лакше остварити (под условом да га радна организација пусти да оде), него када је та оцена неповољна, јер тада би радна организација хтела да га се реши, али га ниједна друга организација неће због оцене радне ефикасности.

Објекат оцењивања радне ефикасности запослених – ко се оцењује

Систем за оцењивање радне ефикасности запослених мора регулисати и ко је објекат оцењивања, односно мора регулисати ко се оцењује. Уколико сматрамо да је постављено питање: ко се оцењује, одговор је врло једноставан. Оцењују се сви запослени у радној организацији. Неки аутори наводе да се оцењују сви запослени и неки менаџери, али се мора разјаснити који се то менаџери не оцењују и због чега. Сматрамо да се рад сваког запосленог мора вредновати, анализирати и оценити и то по истом критеријуму или правилнику за оцењивање радне ефикасности запослених. Не видимо разлоге да би неки запослени у радној организацији био „поштеђен“ од оцењивања и да ли то значи да тај „неко“ не полаже никоме рачуне о свом раду и понашању?

Уколико се мислило на оцењивање топ менаџера, па баш је то важно, да и топ менаџер буде оцењен, а најбоља оцена је она коју напишу запослени о свом руководиоцу. Топ менаџера треба да оцене и друштво, заједница, држава, али и његови запослени.

У процесу оцењивања радне ефикасности запослених треба истаћи да је неизбежан различит приступ оцењивања за различите категорије запослених и менаџере. У овом случају, мисли се на различит приступ оцењивању, а не на различит критеријум (правилник) за оцењивање радне ефикасности запослених, који је

једнак за све запослене у радној организацији.

У процесу оцењивања, различит је приступ оцењивања запослених у оперативној сфери, у администрацији, менаџерима средњег и менаџерима најнижег нивоа итд. У самом приступу оцењивању различитих категорија запослених не може се на исти начин оцењивати нпр. квалитет или квантитет рада код свих категорија запослених. Различит је квантитет рада запосленог у администрацији од квантитета рада запосленог у оперативној сфери и сл.

Субјекат оцењивања радне ефикасности запослених – ко оцењује

У току креирања система за оцењивање ефикасности запослених, веома је важна одлука коју треба да донесе предузеће о избору лица које ће оцењивати. Постоји доста могућности избора оцењивача, а за коју варијанту ће се предузеће одлучити, зависи од бројних фактора: организацијско-хијерархијске структуре, управљачког стила, постављених циљева и сл. Улогу оцењивача у предузећима најчешће имају непосредни руководиоци, колеге, али и запослени (оцењујући свој рад и резултате и оцењујући своје непосредне руководиоце).

а) *Непосредни руководиоци* се у суштини сматрају добрим решењем за улогу оцењивача својих подређених. Они су у свакодневnoj комуникацији са запосленима чије учинке и особине могу да оцењују. Поред тога, непосредни руководиоци су ти који дефинишу циљеве (на свом нивоу руковођења) за свако радно место, одређују задатке који воде остварењу постављеног циља и који на крају процеса реализације задатака и контролишу успешност обављеног посла. Да би оцењивачи извршили објективно оцењивање својих подређених, морају континуирано да прате рад, начин извршавања задатака као и понашање запослених.

б) *Запослени*. Једна од могућих варијанти у процесу оцењивања јесте и додељивање улоге оцењивача запосленима. Сваки запослени има највише увида у свој рад, ангажовање и понашање, али вероватно нема и тачне информације о резултатима свог рада. Запослени се у улози оцењивача

могу наћи и по још једном основу, а то је када оцењују своје непосредне руководиоце. Често се у пракси примењује самооцењивање са циљем да се прикупи што више информација о оцењеном лицу.

У ситуацијама када се индивидуално дате оцене не разликују од оцена из осталих извора (нпр. од оцене непосредног руководиоца), тада се оне и могу користити као важан извор повећања поузданости и објективности оцењивања.

в) *Сарадници – колеге.* У улози оцењивача могу се наћи и сарадници - колеге запослених чија се успешност вреднује. Перспектива оваквог избора оцењивача је специфична, јер они оцењују колегу са становишта како се тај запослени односи према њима.

Некада колеге, приликом оцењивања желе да своје колеге прикажу и представе бољим него што они стварно јесу у циљу заштите, али и у циљу „памћења“. Памћење је важно јер када се промене улоге у оцењивању и када оцењивач постане запослени, који се оцењује од стране свог колеге кога је он оцењивао, да тај, у овом случају оцењивач, не заборави како је био оцењен. Оцене колега оцењени радо прихватају јер знају да су их благо оценили.

г) *Остали оцењивачи.* У улози оцењивача запослених могу се појавити и виши нивои менаџмента, клијенти, купци и екстерни оцењивачи.

▪ *Виши ниво менаџмента.* У појединим предузећима и организацијама носиоци процеса утврђивања вредности и ефикасности запослених могу бити менаџери вишег нивоа, а који су изнад непосредних руководилаца у хијерархијској структури предузећа или организације. У неким ситуацијама они могу имати значајне информације о раду запослених чија се успешност оцењује, а у већини ситуација они немају директан увид у рад, ангажовање и понашање запослених. У оваквим ситуацијама виши ниво менаџмента способност запосленог утврђује на основу информација непосредног руководиоца. Поред тога, има и заштитну улогу законске процедуре и евентуално решавање жалбе уложене на оцену непосредног руководиоца.

▪ *Партнери, купци.* Последњих година многе организације укључују своје партнере и купце у процес оцењивања, будући да је све већа жижа усмерена ка задовољавању потреба потрошача. Подаци који се добијају на основу оцена купаца, могу се користити за различите сврхе: елиминација лоше праксе и навике, решавање одређених проблема, додељивање стимулативних мера и сл.

▪ *Екстерни оцењивач.* Неке организације у процес оцењивања укључују екстерне оцењиваче, које обучавају за те потребе. Поставља се питање валидности и објективности овако датих оцена, будући да екстерни оцењивачи имају мало увида у стварне вредности запослених. Њихова реалност у

оцењивању запослених је само на основу онога што су стварно уочили и само за тај период док су они присутни. Овако дата оцена запосленима не може бити потпуно објективна, јер када запослени знају да је екстерни оцењивач присутан, њихово понашање не одговара стварном понашању, већ неком тренутном, које је у већини случајева позитивно. Због тога, ова врста оцењивања углавном се користи за потребе надзора и контроле запослених.

Задаци оцењивача

Веома важна компонента у процесу оцењивања рада ефикасности запослених јесу задаци оцењивача. Није једини задатак оцењивача да напише оцену запосленом и ту нити почињу, нити се завршавају обавезе оцењивача у процесу оцењивања радне ефикасности запослених. Задаци које оцењивач има огледају се у следећем:

1) Упознавање запослених са системом оцене учинка и оцењивања. Оцењивач, односно лице надлежно за оцењивање радне ефикасности запослених треба све запослене за које је надлежан да упозна са системом оцењивања радне ефикасности, критеријумом или правилником за оцењивање, као и са начином вредновања сваке активности запослених које чине оцењивање.

2) *Праћење оствареног радног учинка током периода оцењивања.* Свака радна организација усвојила је својим актом критеријум или правилник за оцењивање радне ефикасности запослених у коме је прецизно одређен и период оцењивања запослених. Да се не би дешавале грешке у оцењивању, већ да оцена представља „слику“ запосленог, оцењивач је дужан (уколико жели да оцена буде објективна) редовно и у континуитету да прати и евидентира рад, залагање, понашање, пожртвовање итд. сваког запосленог у периоду оцењивања, тако да на крају има јасну слику о оцени запосленог. У току периода оцењивања, односно у току праћења резултата рада, оцењивач може да сугерише запосленом о пропустима у раду или понашању са циљем побољшања и остваривања боље оцене.

3) *Сумирање и давање оцене учинка* – попуњавање формулара за оцену учинка. Следећи задатак оцењивача је да изврши конкретно оцењивање радних способности запослених тако што ће, на основу своје евиденције о праћењу рада и понашања запослених, написати оцену (бројчану и описну) у формализовани формулар за оцењивање запослених, а који је прихватила радна организација.

4) *Презентација оцене учинка корисницима* (супервизор оцењивања, запослени, интервју, сектор за људске ресурсе). Након формалног писања оцене о радној способности запосленог, оцењивач је дужан да је саопшти и укратко образложи запосленом. Саопштавање оцене се врши у просторији

оцењивача, у којој су присутни оцењивач и оцењени запослени. Запослени је дужан да упише датум саопштавања оцене и својим потписом је овери. Уписивање датума саопштења оцене и потпис запосленог важни су због евентуалног улагања жалбе уколико запослени није задовољан добијеном оценом. Са датом оценом и поступком оцењивања, оцењивач упознаје свог надређеног – супервизора оцењивања, а након тога оцену запосленог предаје сектору за људске ресурсе ради спровођења поступка по жалби (уколико је уложена или најављена) и ради улагања у досије персоналних података запосленог.

5) *Решавање жалби запослених.* Жалба на дату оцену се може поднети у року од (најчешће) 15 дана од дана саопштавања оцене и то у писаној форми супервизору оцењивања. Сектор за људске ресурсе прима жалбу, утврђује благовременост поднете жалбе и да ли је уложена од овлашћеног лица, и спроводи даљи поступак који се састоји у формирању комисије за решавање оцене по жалби. У комисији не може бити оцењивач. Комисија, након сагледавања свих наведених чињеница у жалби запосленог и увида у евиденцију оцењивача, доноси предлог одлуке коју подноси првонадређеном лицу оцењивача и он доноси коначну одлуку по жалби.

6) *Унапређење система оцењивања радне ефикасности.* Сваки оцењивач требало би да у току рада и периода оцењивања радне ефикасности запослених анализира и критеријум или правилник за оцењивање и даје своје примедбе, сугестије и предлоге за побољшање система оцењивања радне ефикасности запослених, односно да критеријум или правилник за оцењивање у што већој мери постане објективнији и правичнији.

Динамика оцењивања радне ефикасности запослених – када се оцењује

Веома важна компонента система за оцењивање радне ефикасности запослених је и одлука којом се утврђује динамика оцењивања и одређивање почетка и краја једног циклуса оцењивања.

Оцењивање радне ефикасности запослених, односно динамика и време оцењивања може се обављати у два случаја: а) континуирано периодично оцењивање и б) дисконтинуирано – према потребама.

а) *Континуирано периодично оцењивање* обухвата оцењивање радне ефикасности запослених у једном константном, континуираном процесу и оно је важно због објективности саме оцене. Континуирано периодично оцењивање се обавља месечно, квартално, полугодишње и годишње.

- **месечно и квартално оцењивање** се ређе примењује јер представља велико оптерећење за оцењивача и администрацију радне организације, али се примењује у случају потребе разматрања доделе стимулативних мера

– награђивање према радној ефикасности запослених. Оцењивач евидентира оцене радне ефикасности запослених месечно, квартално, а у циљу редовног праћења рада и понашања како би имао комплетну и објективну слику о сваком запосленом када дође период за редовно оцењивање.

- **полугодишње и годишње оцењивање** радне ефикасности запослених је најчешћи период оцењивања запослених. Уобичајено је да се запослени оцењују на крају текуће године и та добијена или остварена оцена запосленом важи за период у наредној години. Радна организација мора регулисати оцењивање запослених који су се запослили у току године, односно да ли и њих оцењивати на крају године или за неки краћи период (можда полугодишње)? У појединим радним организацијама регулисано је оцењивање на 12 месеци, на пример, од 02.06.2009. до 02.06.2010. године, као и начин и период оцењивања новозапоселних.

- **комбиновано**, када се користи месечно или квартално оцењивање са полугодишњим или годишњим свођењем оцена.

б) *Дисконтинуирано оцењивање или оцењивање према потребама* је такав начин оцењивања радне ефикасности запослених који се примењује према, и у случају одређеним потребама. Најчешће потребе за писање „ванредне“ оцене запосленима су:

- **запошљавање**, писање оцене је потребно када је запослени примљен на одређено време па му истиче пробни рад, а ради разматрања његовог пријема у стални радни однос потребно га је оценити за период његовог пробног рада;

- **напредовање**, приликом разматрања напредовања или развоја запослених, може се писати „ванредна“ оцена радне ефикасности запослених и на тај начин рангирати запослени за наредовање, развој итд. иако су присутне све дотадашње оцене запослених;

- **трансфер** (прелазак у другу радну јединицу) намеће потребу писања оцене да би се запослени, који мења средину, представио новом надређеном, тј. новом оцењивачу, када је напредовао у каријери (хоризонтално или вертикално);

- **одлазак из радне организације**, слична је ситуација разлогу писања „ванредне“ оцене запосленом који одлази из радне организације. Коректно је да се нови послодавац упозна са радним и моралним карактеристикама запосленог који долази у радну организацију. Оцене у овим ситуацијама могу, али не морају бити необјективне. Уколико се ради о запосленом лоших квалитета, необјективном оценом се хвали само да би се „удомио“ и на тај начин се решава проблем радне организације.

Предмет оцењивања радне ефикасности – шта се оцењује

Предмет оцењивања радне ефикасности запослених може бити различит, у зависности од аспекта радног учинка запослених. Оцене о радној ефикасности запослених зависе од бројних показатеља, а нарочито од врсте посла и стратегијских циљева радне организације. Готово све радне организације опредељују се за параметре који се традиционално сматрају општим претпоставкама радне ефикасности.

У пракси се као предмет за оцењивање радне ефикасности запослених најчешће користи седам основних параметара за које се радна организација опредељује, а то су следећи параметри [1]:

- Квалитет посла,
- Квантитет (количина) посла,
- Познавање посла,
- Однос према раду, руководиоцима, колегама и клијентима,
- Поузданост (потребан или непотребан надзор, одсуство с посла, дисциплиновано понашање и сл.),
- Одговорност (рокови, савладавање препрека, савесност итд.),
- Способност и заинтересованост за успешно обављање посла.

Поред ових параметара, за оцењивање радне ефикасности запослених радна организација се може одредити и за следећих шест основних димензија посла: квалитет, квантитет, поштовање временских рокова, економска ефикасност, потреба за надзором и инструктажом и интерперсонални утицај (Табела 1) [2].

Као предмет оцењивања радне ефикасности запослених не могу се узимати само објективне чињенице, као што су нпр. квалитет и квантитет обављаног посла, већ и особине личности тј. поузданост, одговорност итд. Особине личности су тешко мерљиве и углавном се процењују само ако су изражене у захтевима посла, без обзира на то што битно утичу на његово обављање. Да би се избегло истицање слабости запослених, вредновањем ефикасности треба тежити њиховом превазилажењу и заједничком утврђивању и усклађивању будућих циљева и активности.

Табела 1. Шест димензија посла које могу бити предмет оцењивања

1.	Квалитет: Степен у којем се процес или резултат одређене активности приближава перфекцији, односно идеалном начину обављања одређене активности.
2.	Квантитет: Произведена или продата количина, изражена било у новчаној вредности, било у броју јединица, или броја завршених циклуса активности.
3.	Поштовање временских рокова: Да ли је нека активност завршена на време или у најранијем пожељном року, са становишта координације са другим активностима и максимизирања времена потребног за друге активности.
4.	Економска ефикасност: Степен у којем је коришћење организационих ресурса минимизирано за остварење максималног резултата или смањења губитака.
5.	Потреба за надзором и инструктажом: Степен у којем један запослени може самостално да обавља свој посао, како без савета непосредног руководиоца тако и без његове интервенције да би се спречиле грешке.
6.	Интерперсонални утицај: Степен у којем запослени промовише самозадовољства, добре воље, сарадњу са колегама и руководиоцима.

Методе и начела оцењивања радне ефикасности запослених

Успешност кадрова, нарочито руководиоца, оцењује се на различите начине и различитим методама. Посматрајући систем оцењивања ефикасности кадрова можемо рећи да постоје три метода оцењивања: а) оцењивање руководиоца доносе други на темељу посебних метода – тестова, анкета, подсетника и постигнутих резултата, б) оцену даје сам руководилац путем методе „контроле сопствене акције“ и в) оцена се спроводи тимски (одговарајући руководилац с осталим руководиоцима и органима) методом „графикон руковођења“.

Према томе, досад су примењиване ове методе оцењивања ефикасности руководиоца:

- Метод рангирања у оцењивању руководиоца састоји се у томе да се рангирају групе руководиоца према укупним способностима и квалитетима, од најбољих до најслабијих. Метод је ради компарације погодан за оцењивање кадрова нижих организацијских делова.
- Код скале судова налазе се лоше стране, које се огледају у недовољној прецизности у степеновању, будући да сваки критеријум има своју скалу судова на темељу којих се утврђује положај сваког оцењеног.
- Суштина методе слободног избора тврдњи састоји се у одабирању оних тврдњи које најбоље карактеришу функцију и особу која је обавља у испуњавању улоге и очекивања на тој функцији. Дакле, оцењује се понашање, успешност и одговорност дотичног руководиоца, с тим да се одаберу специфичне тврдње (позитивне и негативне стране одређене особе).
- Метод анализе садржаја биографије погодан је код именовања руководиоца, јер се добија увид у целокупан рад. За то се употребљавају сви подаци о дотичној особи, будући да за успех нису довољне неке изоловане особине, већ укупност свих карактеристика и понашања у различитим ситуацијама.

Дакле, важни су пословни резултати и однос према сарадницима, органима и организацијама, те ниво корелације између успеха и својства.

▪ Најновији метод оцењивања ефикасности руководиоца тзв. „графикон руковођења“ обухвата све фазе у развоју предузећа/организације, креирање концепта и изградњу организационе структуре. Графикон руковођења представља пет главних теорема руководственог понашања, а базира се на два кључним варијаблама. Једна је брига (интерес) за производњу, квалитет и квантитет извршених задатака - послова, а друга за људе.

Грешке у оцењивању радне ефикасности

Већ смо нагласили да само оцењивање, као и сам систем оцењивања перформанси запослених не може бити идеално објективан јер зависи од више фактора, као што су: критеријум за оцењивање запослених - методе оцењивања, али и од самих оцењивача, њихових способности, стручности, моралних вредности, карактера итд. Критеријум за оцењивање перформанси запослених израђује и прописује радна организација, а на основу свих релевантних показатеља и он треба под једнаким условима да буде применљив и објективан у процесу оцењивања вредности и квалитета запослених. Критеријум за оцењивање радне ефикасности запослених је еталон, стандард према коме се упоређују реалне и стварне вредности свих запослених који се оцењују. Међутим, примену стандардизованих елемената критеријума за оцењивање радне ефикасности запослених врше људи, запослени, а добро је познато да је човек „лош инструмент мерења“ подложен различитим утицајима, притисцима, интересима и навикама, па је због тога и склон одређеним грешкама.

а) *Грешке у оцењивању није могуће у потпуности спречити.* Без обзира на објективност критеријума или правилника за оцењивање радне ефикасности запослених, морамо признати да је немогуће радну способност сваког запосленог оценити баш објективно. Оцењивач је дужан да дата оцена буде што је могуће објективнија, али је просто неизводљиво да све дате оцене буду објективне и да одговарају реалној слици радне ефикасности запослених. На ову констатацију утиче више фактора. Прво, оцене даје оцењивач, који је надлежан и овлашћен за ту врсту активности, али је он ипак само човек. Друго, критеријум или правилник може бити недоречен или несавршен, односно са одређеним пропустима, па сам процес оцењивања радне ефикасности не може бити реалан. Треће, увек у процесу оцењивања постоје и запослени – миљеници и запослени – антипатични, за које „неко“ интервенише да буду „реално“ оцењени.

б) *Грешке у оцењивању је могуће свести на најмању могућу меру активним односом оцењивача према њима.* Свака оцена радне ефикасности треба да створи слику о запосленом који је оцењен о његовим радним, моралним и карактерним особинама. Процес оцењивања не почиње у моменту када оцењивач почне да пише оцену радне ефикасности запосленом. Процес оцењивања (због тога је процес) траје у континуитету, он се не прекида и само ако се тако оцењивач односи према обавези оцењивања радне ефикасности запослених, могуће је избећи грешке у оцењивању или их свести на најмању могућу меру. Сваки оцењивач (уколико жели да смањи грешку приликом оцењивања) мора редовно да прати рад, понашање, ангажовање и извршавање задатака запослених и евидентира и ствара реалну слику о сваком. На овај начин, грешака у оцењивању ће бити мање, а објективност ће бити већа што је у суштини и сврха самог процеса оцењивања радне ефикасности запослених.

в) *Квалитет рада* оцењивача као менаџера оцењује се и на основу квалитета оцењивања учинка запослених. Већ је наглашено да оцењивању подлежу сви запослени у радној организацији, па је због тога значајно истаћи да се и оцењивач у једној ситуацији, налази у улози оцењиваног у другој ситуацији. Када се менаџер - оцењивач оцењује за радну успешност, обавезно се оцењује и елемент руковођења - управљања, односно оцењивање учинка запослених. Да ли је неко дорастао да буде менаџер и оцењивач огледа се у његовом начину рада са подређенима и оцењивања. Нису потребне велике анализе да би се извео закључак о менаџеру код кога сви подређени имају високе оцене, а резултати остварених задатака су испод просека. Грешке у оцењивању радне ефикасности запослених увек су могуће и оне најчешће произлазе од оцењивача, односно из њихових особина личности, предрасуда, заблуда и других фактора, који утичу на човекове перцепције за оцењивање других. Најчешће грешке у процесу оцењивања радне ефикасности

запослених су: 1) хало грешка (ефекат заслепљености), 2) грешка сличности, 3) грешка контраста, 4) грешке екстремизма у оцењивању – преблаго или престрого оцењивање, 5) грешка централне тенденције, 6) грешка последњег утиска и 7) друге грешке – остале и намерне.

1) *Хало грешка* (ефекат заслепљености) - корелација између оцена по критеријумима је једна од најчешћих грешака у процесу оцењивања радне ефикасности запослених. Ова врста грешке у оцењивању подразумева давање високих или ниских оцена по свим параметрима, због одређене карактеристике запосленог. Хало грешка се јавља у процесу оцењивања више аспеката радне ефикасности запослених и најчешће настаје због неспособности или незаинтересованости оцењивача да прави разлику између појединих параметара за оцењивање, већ се дају исте или приближне оцене за све параметре оцене.

Хало грешка углавном настаје на два начина: а) ако се различите особине запосленог процењују на основу општег утиска о њему и б) ако се на основу једне карактеристике ствара „комплетна слика“ о запосленом. Другим речима, на основу општег утиска да неко добро ради, повољно се оцењују и параметри радне ефикасности у којима је оцењено лице веома лоше.

2) *Грешка сличности* заснива се на опредељењу оцењивача да друге људе процењује на основу сличности са собом. На пример, оцењивачи могу оценити вишом оценом успешност запослених који су завршили исти факултет или су из истог краја, или су чланови исте партије или навијају за исти клуб и слично.

3) *Грешка контраста* огледа се у склоности да особине других, које су супротне његовим особинама, процењује на основу њиховог поређења са својим особинама. На пример, ако је оцењивач перфекциониста и веома педантан човек, врло је вероватно да ће запослене који нису перфекционисти, односно нису довољно педантни, процењивати као површне и немарне људе.

4) *Грешке екстремизма у оцењивању*, односно преблаго или престрого оцењивање у пракси су веома чести. Карактерише их давање више или ниже оцене запосленом од оцене која одговара његовој стварној ефикасности. Грешке благог или престрогог оцењивања се утврђују тако што се упореде просечне вредности коначних оцена са средњом вредношћу скале за оцену. Уколико је одступање просечне оцене на више, постоји грешка благог оцењивања, а свако одступање просечне оцене на ниже – постоји грешка строгог оцењивања.

5) *Грешка централне тенденције* везује се за случајеве у којима оцењивач радну способност запослених оцењује тако да су му оцене блиске средњој вредности на скали, не узимајући у обзир стварне перформансе запослених. Овакав начин оцењивања не прави разлику између добрих и лоших перформанси и самим тим оцену ефикасности запосленог чини необјективном и неупотребљивом за реално разматрање напредовања запослених у каријери.

6) *Грешка последњег утиска* може имати утицај на процену радне ефикасности запосленог и то из разлога „свежине“, односно чињенице да оцењивач боље памти новије догађаје и новије понашање од оног што се догађало много раније. Парадоксална ситуација је када запослени сасвим задовољавајуће показује своју радну успешност и свој квалитет у већем периоду, у овире периода за који се оцењује, али направи мање пропусте у периоду непосредно пре истека периода оцењивања, тада оцењивач запамти те пропусте, без обзира на квалитетан и савестан рад и понашање у претходном периоду и

оцењује успешност запосленог према последњем утиску. Ова врста грешке се може избећи само једним континуираним праћењем и евидентирањем рада, понашања, квалитета и квантитета рада запослених, а не памћењем учињеног.

7) *Друге грешке* - намерне и остале грешке нису тако честе, али се појављују и могу имати и те како велики утицај на оцењивање ефикасности запослених, а самим тим и на многе одлуке у радној организацији с аспекта управљања људским ресурсима. Разлози који најчешће доводе до појаве осталих и намерних грешака у оцењивању запослених су:

- предрасуде и стереотипи оцењивача (полне, етничке, расне, идеолошке, старосне итд.)
- физички изглед оцењиване особе – успешност физички привлачне особе обично се оцењује вишом оценом, него што то стварно заслужује својим радом, знањем, успешношћу, док на другој страни успешне, а не тако привлачне особе добијају ниже оцене или у најбољем случају једнаке оцене као и привлачне особе.
- придавање већег значаја негативним него позитивним информацијама без утврђивања истине, уместо да се сагледа и оно што је било добро и оно што је било лоше, а све у циљу давања објективне оцене.
- симпатије и антипатије према оцењиваној особи.

Узроке недостатка објективног оцењивања радне ефикасности запослених треба тражити у следећим појавама:

- а) неразвијена свест оцењивача о значају система оцењивања и њихова неспремност да уложи време и напор у оцењивање;
- б) недовољно знање и обученост оцењивача;
- в) неспремност оцењивача да се замерају подређенима, односно запосленима које оцењују;
- г) исправљање „неправди“ у систему компензације;
- д) неадекватни критеријуми и методе оцењивања;
- ђ) недостатак времена.

НАПРЕДОВАЊЕ ЗАПОСЛЕНИХ У РАДНОЈ ОРГАНИЗАЦИЈИ

Пошто смо реализовали функцију управљања људским ресурсима - оцењивање радне ефикасности запослених, створили смо услове за бављење питањима у вези са њиховом каријером, односно са њиховим напредовањем или ненапредовањем у каријери. Запослени у радној организацији могу напредовати на образовној, радној (професионалној), друштвеној или политичкој лествици са једнаким шансама и условима. Приликом опредељења младих у избору будућег позива, поставља се питање каква се пружа могућност развоја каријере у одређеној професији. Човек се не запошљава да би остао увек на истом радном месту, већ тражи перспективе у односу на напредовање, личне успехе и сл. Велики број запослених заврши своју каријеру, а да не добије јасне одговоре на та питања.

Основни појмови напредовања запослених

У политици професионалног развоја запослених и у кадровској политици, напредовање запослених у радној организацији је подручје ком је посвећено најмање простора у литератури, а слично је и у пракси. Америчке, британске и немачке теорије људских потенцијала, односно људских ресурса, углавном не издвајају напредовање (промоцију) као посебан чинилац у процесу људских ресурса радне организације. Напредовањем се сматра део развоја каријере запослених и обично се повезује са образовањем (које је основ напредовања) и део је стратегијског плана људских ресурса.

У оквиру мотивације запослених, напредовање се мора посебно нагласити: а) оно је у данашње време нови чинилац, јер смо га у ранијем периоду имали мало, нисмо водили о њему рачуна, нисмо размишљали о стручно основаном напредовању, радиле су „везе“, партије и родбина, нисмо га проучавали ни као део друге функције; б) могућност напредовања омогућава развој каријере; в) очекује се да ће се исказати неке комбиноване карактеристике напредовања и г) претпостављамо да ће радне организације формирати састав напредовања, као обавезну функцију људских ресурса која ће бити једнако важна као и остале.

Покушаћемо да разјаснимо опште појмове на основу којих се лакше могу пронаћи и конкретни одговори. Под појмом професија, подразумева се основно занимање, врста делатности или звање, које запосленом пружа извор егзистенције. У професији запослени може стећи каријеру под којом подразумевамо успешно уздизање на подручју радне делатности. Напредовање (промоција) значи унапређење из нижег у виши ранг, односно именовање на виши положај. Професионални развој подразумева поред напредовања на положају и стручни развој запослених, првенствено усмереним образовањем,

оспособљавањем, усавршавањем и радним искуством. У књизи „Кадровска теорија и пракса“, Ј. Брекић (Брекић, 1983: 475), наводи да у теорији и пракси постоје три начина напредовања:

а) *Према способностима* - уз примену начела и критеријума кадровске политике човек напредује према својим способностима;

б) *По вези* – човек напредује до своје неспособности по Питеровом начелу: “У хијерархији свако тежи да напредује до степена своје неспособности, уз професионални аутоматизам где раде везе и познанства”.

в) *Promoveatur aut amoveatur* (lat. нека буде унапређен да буде уклоњен) - да се болесној амбицији докаже како није способна за постављено место.

Организација предузећа као оквир напредовања

Радне организације, државне службе, школе, болнице и сл. имају континуитет, који је обично дужи од професионалног развоја запосленог, па се због тога њихова структура и деловање те структуре на напредовање тумачи вишеструко. Страна литература говори о напредовању запослених на раду, углавном у вези са даљим образовањем или оспособљавањем. На пример, у Немачкој се напредовање проучава као андрагошка функција даљег школовања [3]. У САД узимају у обзир и напредовање које није у вези са даљим школовањем, па долази до димензија вертикалног, радијалног и напредовања по спољној граници [4].

У нашој литератури прву озбиљну анализу напредовања запослених извео је Ј. Брекић, [5] према којој постоје три смера напредовања и то: хоризонтални, вертикални и дијагонални.

- *Хоризонтални* значи промену посла у истој друштвено-економској квалификацији, односно промену посла, али на истом хијерархијском нивоу.

- *Вертикални* означава кретање у послу на виши положај.

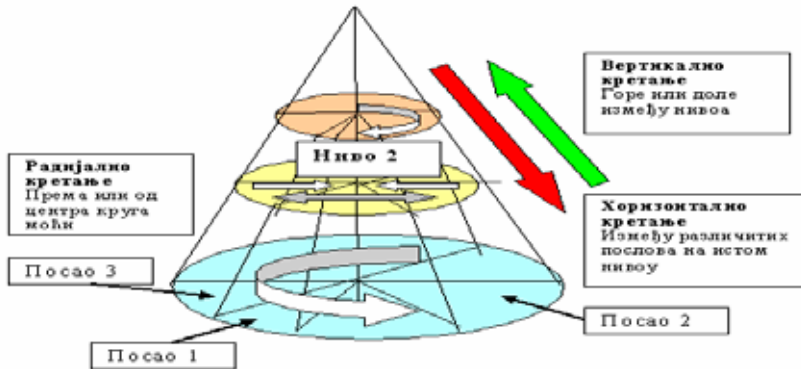
- *Дијагонални* је прелазак на виши положај у другу организацију.

Међутим, постоје и друга мишљења у вези са смером напредовања запослених. Шајн (Schein) наводи три основна правца напредовања: вертикални, хоризонтални и радијални [6].

- *Вертикална* путања напредовања најближа је класичном појму каријере и подразумева пењање појединца по вертикалној хијерархијској лествици.

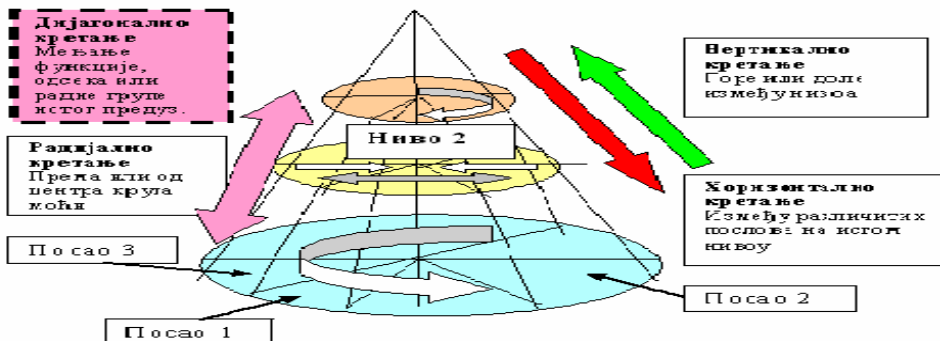
- *Радијална* путања представља приближавање или удаљавање од центра круга моћи у радној организацији.
- *Хоризонтална* путања се односи на промену послова у истом хијерархијском нивоу.

Модел напредовања према Шулцу приказан је на слици 1

Слика 1: Путањи напредовања према Шулцу

Према нашем дијаграму, уз коришћење анализа напредовања Ј. Брекића и Шулца у оквиру исте радне организације (слика 2), напредовање се може очекивати у четири основна смера: вертикалном, хоризонталном, дијагоналном и радијалном.

Слика 2. Модел напредовања у радној организацији по Брекићу и Шулцу

У односу на три смера кретања кроз радну организацију, могу се идентификовати три типа граница значајних за интерну структуру радне организације: а) хијерархијске границе, које деле хијерархијске степене један од другог, б) границе укључења, које одвајају појединце или групе према близини замишљене централне осе и в) функционалне или одељенске границе деле формална одељења или различите групе једну од друге. Границе представљају неку врсту зида или препреке и спречавају или ограничавају делатности везаних за напредовање запослених. Границе могу варирати у односу на број и способност пропуштања и могу бити: пропустљиве и непропустљиве. У војсци, на пример, има много дужносних граница, али су те границе пропустљиве, па командни кадар у већој мери мења функције и на тај начин се врши вертикално напредовање, а оно је условљено и образовним развојем кадра. На факултету се не може догодити да професор биологије напредује тако да иде на одсек математике, што значи да су границе непропустљиве. Границе, у ствари, спречавају нелогична и неетичка напредовања запослених. У односу на хијерархијске и границе укључења, радне организације имају мало степена који их деле, а који су више или мање пропустљиви. Спољне границе укључења (оне на ивици купе, на слици 1, или на слици 2), веома су важне јер дефинишу општу могућност пријема нових људи. Неке радне организације примају велики број радника и службеника, али онда само малом броју запослених дају могућност напредовања. С друге стране, неке радне организације тешко примају нове запослене, али када их приме, дају све могућности за напредовање, односно да се приближе централној оси круга моћи [7].

Могућност напредовања

Економска криза, с једне стране, и транзиција са друге стране, донеле су у овом тренутку неке трендове у напредовању (промоцији) запослених, који једнако вреде за све велике и средње радне организације [7].

Могућност напредовања знатно је смањена за велики број запослених. Дешава се да за неке запослене уопште нема напредовања, иако су у напону снаге и имају између 20 и 40 година. Заборавља се да је напредовање (промоција) важан мотивациони фактор.

а) Пошто су могућности за напредовање мале, запослени више година проведе на истим пословима. Приправник и након приправничког стажа и потпуног савладавања свих потребних знања на курсевима и у школи, не напредује већ остаје на истом радном месту. Сви схватају да то умногоме негативно утиче на рад, мотивацију и продуктивност, али ту се тешко нешто може учинити, посебно ако се радне организације не развијају. Пример - *млађи референт већ 30 година*. Поставља се питање од кога је он млађи и како изгледају они старији.

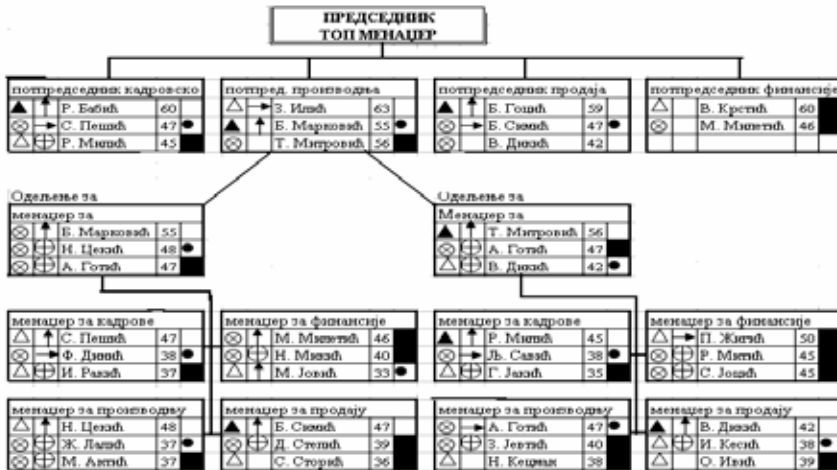
в) Уобичајено је да се запослени померају на радна места виша по хијерархији. За она места за која се тражи евентуално додатно образовање, запослени најчешће остају на истим радним местима и само добијају понеки додатни бод за радни стаж или неке додатне послове. Ово ни у ком случају није напредовање, већ стагнација. Таква стагнација води уравниловки, која опет даље води ка демотивацији, демотивација смањује продуктивност, а она смањује раст и развој радне организације и могућност запошљавања нових радника.

г) Многи руководиоци покушавају да мотивишу запослене осталим начинима, као што су: услови рада, међуљудски односи, брига за социјалу, услове становања, културу и сл., док остали иду у другу крајност – строгим режимом, претњама и кажњавањем, а то у сваком случају девалвира мотивацију запослених.

Политика напредовања у радној организацији

Свака радна организација, без обзира на предности и недостатке интерног попуњавања слободних радних места, најчешће се опредељује за овај вид попуње тих места. Оваква врста попуњавања упражњених радних места организацији налаже и одређену припрему, политику и опредељење, барем у неколико важних области: предлагање кандидата, оцењивање њихових особина и способности у односу на ново радно место, доношење одлука и праћење развоја каријере.

Стручни избор кандидата за напредовање морао би бити једнако третиран у радној организацији као што је избор и распоређивање нових запослених. Пре покретања поступка предлагања и стручног избора кандидата за напредовање, претпоставља се да су претходна информисаност, професионална оријентација, испитивање способности, здравствена способност, остварен радни стаж, ток радне каријере и оцене перформанси кандидата познате и евидентирани у досије персоналних података сваког кандидата. Поред тога, очекује се да су подаци унети и ажурирани у кадровско-информационом систему. Податке о кандидатима за напредовање, на формалном састанку износи представник сектора за људске ресурсе са циљем правилног и објективног одлучивања.

Слика 3. Могући план напредовања за радна места у менаџменту

Садашњи резултати

Смер напредовања

Могућност за напредовање

▲ Изванредни

↑ вертикално

□ већ је спреман

△ врло добри

→ хоризонтално

● потребна је додатна обука

⊗ потребно побољшање

⊕ дијагонално

■ под знаком питања

- у првој колони лево - унети су садашњи резултати запосленог (кандидата);
- у другој колони лево - унет је смер кандидата;
- у првој колони десно - унете су године живота кандидата;
- у другој колони десно - унета је могућност напредовања кандидата.

На Слици 3. приказан је један могући план напредовања или планирања напредовања запослених. Такав план није еталон, већ пример доброг праћења и планирања кадра у процесу доношења одлуке о напредовању запослених. У зависности од потреба и поседовања информација о запосленима и постављених задатака, свака радна организација план може да прилагоди својим потребама.

Овај план напредовања, или неки сличан њему, поседују и израђују менаџери на вишем хијерархијском нивоу за менаџере и запослене, којима су они надређени.

Предлагањекандидата за напредовање запослених може бити *отворено* или *затворено*. Одлуку о избору кандидата за напредовање доноси директор или топ менаџер, али је битно разјаснити начин предлагања кандидата. На формалном састанку код директора или топ менаџера, односно на колегијуму у присуству свих помоћника директора, предлог може покренути непосредни менаџер радне јединице у коју се запослени премешта, а као стручна служба

учествује сектор за људске ресурсе. Ово представља *отворено* предлагање кандидата за напредовање. Када је реч о *затвореном* предлагању кандидата, поступак је обрнут. Наиме, на неформалном састанку, два или три менаџера припреме предлог па са осталим члановима колегијума усагласе ставове, упознају сектор за људске ресурсе и на крају, дају предлог директору или топ менаџеру ради доношења одлуке.

Истичемо неколико значајних напомена:

а) *Радни стаж* узима се у обзир код напредовања, иако постоје различита мишљења, па и различито вредновање овог елемента. Запослени који се разматрају као кандидати за напредовање а имају дужи радни стаж, у сваком случају су за вредновање тог стажа, док одређени број менаџера сматра да радни стаж не треба превише вредновати у процесу одлучивања о напредовању запослених. Радни стаж запосленог треба узимати у обзир када запослени напредује на истој или сличној врсти посла у функционалном смислу. На пример, до сада је запослени обављао послове референта у сектору за људске ресурсе, а сада се разматра за напредовање и то за посао руководиоца у одсеку за људске ресурсе. Радни стаж остварен на пословима у сектору за људске ресурсе може се узимати у обзир и вредновати много више него радни стаж кандидата који има одређени стаж али на другим пословима. У прилог овој тврдњи, односно против процењивања радног стажа, говори и чињеница да ново радно место може бити сасвим другачије од оног на ком је запослени радио, тако да остварени радни стаж не делује мотивишуће на запослене.

б) Код напредовања или промоције, *успешност запослених* у обављању послова, као и развој у каријери увек ће се узимати у обзир. Међутим, добре оцене у раду на једном радном месту не морају безусловно предвиђати успех на послу сасвим другачијег карактера. Некада људи желе да напредују по сваку цену, без обзира на своје способности и склоности.

в) *Процена потенцијала за напредовање* појединих кандидата може бити сигурнији податак него што су радни стаж и успешност на претходном радном месту. Процену кандидата треба радити континуирано, не кампањски, од случаја до случаја. Мора се искључити субјективност у процени коју треба, пре свега, да врши више процењивача и то тако да се разматрају исти персонално - андрагошки елементи за све кандидате. Коришћењем разних врста тестова, факторске анализе, може се имати модел за избор кандидата [8], а затим се припреми листа напредовања кандидата према склоностима и способностима.

Да бисмо видели како може да функционише састав напредовања у који се уграђују поменути принципи, наводимо део из пројекта једне угледне

компаније [9]. Ради се о нешто старијем пројекту, али је много тога још увек актуелно. Са пројектом се кренуло од неколико претпоставки:

- Основу представља статут предузећа, организациона шема је аналитичка процена радних места, опис и попис послова и задатака.
- Могуће је хоризонтално, вертикално и дијагонално напредовање.
- У већини производних одсека запослени I и II степена школске спреме раде помоћне послове, па је хоризонтално напредовање тешко организовати, а вертикално напредовање је искључено.
- Техничари који обављају послове од III до V степена школске спреме (оператери, технолози и др.), могу се развијати по обухвату и разноврсности послова, са самосталношћу и одговорношћу – на два до три степена унутар једног занимања (нпр. оператер I, оператер II, ...).
- Запослени на вишим степенима унутар једног занимања могу бити кандидати који се додатним образовањем припреме за радна места виша у хијерархији.
- Шефови производње (запослени на VI и VII степену школске спреме) такође уз одређено школовање постају кандидати за виша радна места.
- Напредовање по вертикали у истој струци обавезно се веже уз школовање (с постизањем више стручне квалификације) и оспособљавање.
- Дијагонално напредовање долази у обзир када се појави слободно радно место у погону или одсеку које има боље услове рада или је боље вредновано.

По дијагонали напредовање унутар предузећа доћи ће када се за то појави могућност (слободно радно место, померања, проширење пословања и сл.). У другом погону исте или различите струке постоји могућност премештаја радника или стручњака, по његовој жељи или по потреби службе.

ОСНОВНИ ЕЛЕМЕНТИ ЗАКЉУЧНОГ РАЗМАТРАЊА

У процесу напредовања запослених и одабира – предлагања кандидата за напредовање, веома је важно да се за напредовање према способностима узима у обзир оцена радне ефикасности, способност, постигнуто образовање, однос према послу, надређенима, осталим запосленима, карактеру итд.

Питање напредовања запослених спада у ред значајних активности у свакој компанији, заокупља интерес свих запослених, радне организације

и друштва у целини. Сваки запослени има право на потребу да у току свог радног века напредује у каријери. Због тога, о напредовању можемо говорити као о циљу сваког запосленог у каријери, али и животу. Радна организација свој интерес и обавезу у напредовању запослених остварује (или би требало) прописивањем и стварањем једнаких услова за напредовање свих запослених.

Развоји науке и технике чине одлучујуће факторе за формирање радне способности, јер је сваки запослени приморан, уколико жели стручно напредовање, да стално стиче нова знања и искуства, да усваја нове ставове и проширује погледе и видике у развоју техничких и других достигнућа и новина. Напредовање с аспекта радне способности и ефикасности омогућава стручно усавршавање и налази се у узрочно-последичној вези, која може бити одлучујућа за напредовање запослених, постављањем на радно место вишег хијерархијског нивоа.

Сада можемо поставити питање - од чега зависи напредовање запослених у радној организацији? Постоји више услова. Засад истичемо само најзначајније:

- од жеље, спремности и мотивисаности запослених за напредовањем,
- од радних способности, радних ефикасности и других субјективних својстава утврђених кадровском политиком које треба да поседује запослени,
- од објективних могућности и потребе радне организације за напредовањем запослених, односно да ли постоји потреба за развојем кадра,
- од испуњења услова прописаних критеријума за развој и напредовање запослених, прописаних од стране раде организације.

Основне сметње које се јављају у процесу напредовања запослених су:

- постојање објективне кадровске структуре и недостатак потребе за померањем кадра у једном временском периоду,
- задовољство појединаца постигнутим и одсуство њихове жеље за даљим напредовањем,
- тежња менаџера да се одржи „статус кво“ у односима између запослених и радне организације и
- недостатак кадровског критеријума и плана развојног пута.

Напредовање запослених у каријери је питање које се тиче односа запослених и радне организације. Од степена развијености, објективности и реалности ситета за оцењивање радне ефикасности и критеријума

за развој и напредовање запослених, затим од менаџера свих нивоа (од најнижег до навишег нивоа), зависи како ће се одвијати процес напредовања запослених.

Сведоци смо да постоје неправилности у процесу напредовања запослених у неким радним организацијама. Ове неправилности долазе као резултат неразвијености кадровске политике, непостојања критеријума за развој и напредовање запослених, као и злоупотребе појединих менаџера, актуелних веза и протекција. Борећи се за лични престиж, појединци напредују и постављају се на радна места која не одговарају њиховим способностима, склоностима, школској спреми и моралним квалитетима, што има негативне последице како за њих, тако и за радну организацију, а и за остале запослене. На овај начин, омаловажавају се запослени са завршеним одговарајућим школама, њихове радне способности и ефикасности и ствара се демотивисаност, а временом и губљење мотивације за напредовање у каријери, иако то реално заслужују.

ЛИТЕРАТУРА:

- [1] Пржуљ, Ж. (2002) *Менаџмент људских ресурса*, Београд: Институт за развој малих и средњих предузећа.
- [2] Богичевић, Б. (2006). *Менаџмент људских ресурса*, Центар за истраживачку делатност Економског факултета у Београду.
- [3] Michael Schlicht (1996). „Entwicklung der Weiterbildung in Deutschland“, *Bildung und Wissenschaft*, No.1-2, Bonn.
- [4] Daniel Kolb, Irwin Rubin, James McIntyre (1993). „Organization Psychology, Prentice Hall, Englewood Cliffs.
- [5] Брекић, Ј. (1983). *Кадровска теорија и пракса*, Загреб: Информатор, стр.475.
- [6] Schein, E. *The individual, the organization and the career*. A conceptualsheme, *Journal of Applied Behavioral Science*, 7/1971, str. 401-426.
- [7] Марушић, С. (2001). *Сустав напредовања у подuzeћу*, Економски преглед 52 (9-10), стр.1083.
- [8] Марковић, Д. (2006). *Кадровање у војсци*, Београд: Студио МС, стр.187.
- [9] Пројекат напредовања у ИНА рафинерији Загреб (1988). Загреб: Економски институт.

CONNECTION BETWEEN THE OPERATIONAL EFFICIENCY REVIEW AND THE PROGRESS OF THE EMPLOYEES REVIEW

SUMMARY: The advancement of the employees is an extremely important factor of human resources management which very little has been written about or paid attention to so far. The operational efficiency review, as the process of human resources management in every profession, represents the following evaluation: which one of the employees, in which way and to what extent has fulfilled the established goals of the organization. Furthermore, the efficiency of the employees review is the precondition for the election among the number of candidates who can fit the requirements of the opening and the organization itself, in other words, who can manage achieving the goals the working organization had set. The review of the operational efficiency itself is made through a variety of methods, criteria, and procedures, which are predetermined and predefined. The main goal of operational efficiency review is ranking and representing of the employees for whom the future career advancement is prognosticated, all in purpose of the efficient implementation of the preset goals of the organization itself with the use of the personnel principle “the right man on the right position”. The advancement of the employees’ career is the change from lower to higher position in the hierarchical level.

KEY WORDS: Evaluation of the employees, career, the advancement of the employees, human resources management

MENADŽMENT LJUDSKIH RESURSA U FUNKCIJI FORMIRANJA NAUČNO-TEHNOLOŠKIH PARKOVA

REZIME: Preduzetništvu sa vrha tehnološke piramide daje se podrška u kapitalu, administraciji, prostoru, kao i pristupu novim informacionim tehnologijama. Opšti cilj razvoja industrijskih preduzeća u tehnološkom parku jeste uvođenje ekonomski profitabilne proizvodnje uz efikasnu upotrebu neobnovljivih resursa i primenu najviših ekoloških standarda. Ostvarivanje osnovnog razvojnog cilja tehnološkog parka podrazumeva stvaranje povoljne poslovne atmosfere u lokalnoj sredini privlačne za strane i domaće investitore, odnosno pružanje podrške u osnivanju malih i srednjih preduzeća primenom različitih modela zajedničkih ulaganja i direktnih stranih investiranja.

KLJUČNE REČI: preduzeća, proizvodnja, investicije, tehnološki parkovi, lokalna samouprava

1. UVOD

Naučno-tehnološki parkovi, u većini slučajeva, nastaju transformacijom bivših istraživačkih i razvojnih instituta. Nekada su proizvod inicijative pojedinaca ili kreativne grupe ljudi, kao što su istraživačka odeljenja ili projektni timovi koji su se izdvojili iz većih organizacija (državnih kompanija, većih privatnih kompanija ili istraživačkih instituta). Oni nastavljaju svoje aktivnosti kao neprofitabilne kompanije tj. kompanije koje nemaju cilj ostvarivanja profita. Neretko takve kompanije nastavljaju svoj razvoj koristeći kancelarije, opremu, proizvodni prostor, laboratorije, instrumente i opremu svojih matičnih institucija i preduzeća. Takav vid organizovanja predstavlja i prirodnu selekciju najuspešnijih menadžera koji će kasnije i najkvalitetnije upravljati parkom.

Kao trenutno najisplativiji modeli poslovanja, zasnovani na znanju i razmeni informacija, naučno-tehnološki parkovi se sve više otvaraju u svetu. Relativno male investicije mogu višestruko da se povrate u stvaranju zdrave i povoljne investicione klime koja se vrlo brzo širi na ceo region pa, čak, i na celu zemlju u kojoj se park nalazi. Mnoge zemlje, koje su dugi niz godina imale tradicionalne privredne proizvode, polako osnivaju naučno-tehnološke parkove kako bi se što više oslanjale na ekonomiju zasnovanu na znanju i istraživanju.

¹ mmilutinovic@useens.net

U našoj zemlji se već godinama govori o formiranju naučno-tehnoloških parkova u različitim delovima zemlje koji bi, po ugledu na strana iskustva, pokrenuli privredu i privukli strane investicije, kao pratioce ovakvog oblika poslovanja. Time ne samo da bi se podigla ekonomija regiona u kome bi se osnovali parkovi, već bi se unapredilo i školstvo daleko bržim prilagođavanjem najnovim tehničko-tehnološkim dostignućima u svetu. Razvoj školstva, naročito strukovnog i akademskog, i uključivanje u privredne tokove, doveli bi do privrednog rasta i boljeg života ne samo stručnog kadra direktno vezanog za park, već i ostalih grana privrede koje se paralelno razvijaju uz napredovanje parka. Uključivanje privrede u naučnoistraživačke tokove donosi, samo po sebi, izbor kvalitetnog menadžmenta koji može da poveže privredu i nauku i tako ostvari značajan ekonomski napredak privrede i regiona u kome se osniva naučno-tehnološki park.

2. CILJEVI OSNIVANJA TEHNOLOŠKIH PARKOVA

Osnovni cilj osnivanja naučno-tehnoloških parkova je objedinjavanje privrednih i intelektualnih resursa u regionu u kome se osniva park u jednu celinu, kako bi se poboljšali i unapredili trenutni uslovi poslovanja kompanija i znanje skoncentrisalo na jednom mestu [1].

Postoji veliki broj razloga za osnivanje naučno-tehnoloških parkova koji zavise od regiona i država. Ciljevi koji su svima zajednički i koji, po prirodi stvari, spadaju u suštinske razloge osnivanja postojećih naučno-tehnoloških parkova su:

- saradnja postojećih kompanija iz oblasti informaciono-komunikacionih tehnologija (IKT) na realizaciji većih projekata, koje kompanije pojedinačno ne bi mogle da izvedu,
- razvoj potrebne infrastrukture za lakše poslovanje kompanija,
- privlačenje velikih stranih kompanija iz oblasti IKT-a u region u kome se osniva naučno-tehnološki park,
- razvoj tehničkih fakulteta univerziteta u regionu u skladu sa razvojem IKT-a,
- zapošljavanje većeg broja mladih stručnjaka, kao i njihov ostanak u regionu,
- razvoj telekomunikacione infrastrukture,
- razvoj domaćeg tržišta softvera,
- razvoj ljudskih resursa,
- podsticanje inovacija i stvaranje ekonomski povoljnog okruženja,
- stimulisavanje osnivanja i finansiranja novih preduzeća,
- podrška izvozu softvera,
- rast izvoza IKT proizvoda,
- uspostavljanje ekonomije zasnovane na znanju i inovacijama.

3. SVETSKA ISKUSTVA U OSNIVANJU NAUČNO-TEHNOLOŠKIH PARKOVA

Prvi naučno-tehnološki park u svetu je osnovan 1950. godine i najavio je osnivanje, sada već poznate „silikonske doline“, dok je u Evropi osnovan tek 1960. godine pod imenom Sophia Antipolis naučni park.

Osnivač prvog naučno-tehnološkog parka u Evropi, senator Pierre Laffitte, imao je teoriju po kojoj se kreativnost rađa u razmeni znanja između industrije, nauke, filozofije i umetnosti. Tako je, primenom ovog koncepta, u Francuskoj nastao Sophia Antipolis naučni park.

Danas u ovom parku ima više od 1.260 korporacija koje zapošljavaju oko 25.911 ljudi. Oko 1.326 novih radnih mesta i oko trideset novih kompanija otvoreno je samo u periodu od jula 2001. do januara 2003. godine [2].

Senator Pierre Laffitte je pionir među menadžerima koji imaju sluha za nauku i koji imaju viziju sinergije nauke i privrede. Danas je u našoj zemlji više nego potrebno pronaći ljude koji će preslikati primere iz sveta na našu privredu i primeniti opšteprihvaćene principe kod nas.

U Tabeli 1 sumirani su rezultati postojanja naučnih parkova u zapadnim i istočnim evropskim zemljama, prema [3]. Zaključuje se da najbogatije zemlje i one sa najrazvijenijim školstvom imaju najveći broj naučno-tehnoloških parkova. Tako od ukupnog broja, Finska, Francuska, Nemačka, Švedska i Velika Britanija imaju 68% naučno-tehnoloških parkova na svojoj teritoriji, tj. 159 od 234 parkova, koliko ih ukupno ima u Evropi.

Zemlja	Broj parkova
Belgija	6
Danska	5
Finska	24
Francuska	60
Nemačka	12
Grčka	4
Irska	2
Italija	6
Luksemburg	1
Norveška	2
Portugalija	1
Španija	5
Švedska	12
Švajcarska	7
Holandija	6

Turska	1
Velika Britanija	63
Austrija	1
Češka Republika	2
Slovačka	7
Estonija	1
Letonija	1
Poljska	2
Rusija	3
UKUPNO	234

Naučno-tehnološki parkovi u Evropi

Dok parkovi u svetu mogu da variraju u različitim oblicima i veličinama, od parkova koji su u središtu urbanih celina do parkova koji su izgrađeni u predgrađima ili ruralnim područjima, tipični američki naučno-tehnološki parkovi nalaze se u predgrađima naseljenim sa manje pola miliona stanovnika. Parkovima obično upravljaju univerziteti ili neprofitabilne organizacione jedinice koje pripadaju univerzitetima. U Severnoj Americi postoji ukupno 37 parkova od čega je 27 u Sjedinjenim Američkim Državama, a šest u Kanadi [4].

Više od 300.000 ljudi u Severnoj Americi radi u naučno-tehnološkim parkovima i prema AURP-Battelle Technology Practice izveštaju [5], svako radno mesto u naučno-tehnološkim parkovima generiše 2,57 radnih mesta u ostalim oblastima privrede, što dodatno čini preko 750.000 radnih mesta vezanih za naučno-tehnološke parkove.

U proteklih nekoliko godina naučno-tehnološki parkovi su se širili po celom Bliskom istoku, od Egipta, Maroka i Tunisa na severu, do Kuvajta, Omana i Katara na istoku. Na primer, države Persijskog zaliva bogate naftom traže način da unesu raznovrsnost u svoje ekonomije, pripremajući se za vreme nakon prestanka upotrebe nafte. Za zemlje koje nisu bogate naftom, kao što su Egipat i Jordan, naučno-tehnološki parkovi predstavljaju način za izlazak iz siromaštva sa potencijalno velikom dobiti od njih, bez potrebe za nekim prevelikim investiranjem. Prema *United Nations Industrial Development Organization*, u zemljama Bliskog istoka postoji oko 30 naučno-tehnoloških parkova koji se baziraju na informaciono-komunikacionim tehnologijama, što predstavlja veoma veliki broj za kratak vremenski period.[6]

U Aziji postoji ukupno 26 takvih parkova, pri čemu treba uzeti u obzir da je njih 10 u Indiji [4]. Ukupno 16 miliona ljudi u Indiji tokom 1991. godine mogli su da se klasifikuju kao ljudski resursi u oblasti nauke i tehnologije. Taj broj je narastao do 25 miliona u 2000. godini, što predstavlja procenat od 2,5 % populacije između 15. i 64. godine u 1991. godini do 4% u 2000. godini. [7]

4. NEOPHODNI USLOVI ZA OSNIVANJE NAUČNO-TEHNOLOŠKIH PARKOVA

Fizičar, istoričar nauke i tehnologije i specijalista za međunarodni i regionalni transfer znanja, Regis Cabral, postao je poznat po *Cabral-Dahab Science Park Management* paradigmi [8], koja se koristi za procenu naučno-tehnoloških parkova, biznis inkubatora i sličnih organizacija. Učestvovao je u evaluaciji više parkova u svetu. Trenutno je Cabral jedan od ocenjivača i sudija za dodelu nagrade grada Stokholma - *The Global Challenge Prize*. Ova nagrada se u svetu informacionih tehnologija i informacionog društva upoređuje sa Nobelovom nagradom za druge oblasti.

Kao deset tačaka koje su ključne u menadžmentu naučno-tehnoloških parkova širom sveta, da bi se park razvio u pravi naučno-tehnološki park, Cabral navodi [8]:

1. Pristup kvalifikovanim istraživačkim i razvojnim kadrovima u oblasti znanja kojom se park bavi.
2. Sposobnost da se prodaju glavni proizvodi i usluge parka.
3. Kapacitet parka da pruži ekspertizu u marketingu i menadžerskim sposobnostima kompanijama u parku, posebno malim i srednjim preduzećima kojima nedostaju takvi resursi.
4. Dobra društvenopravna podloga koja dozvoljava zaštitu poslovnih tajni kroz patente, bezbednost okruženja ili neki drugi način.
5. Mogućnost izbora firme koje mogu da uđu u park ili ne. Očekuje se da biznis plan firme bude u saglasnosti sa identitetom naučno-tehnološkog parka.
6. Posedovanje jasnog identiteta koji, simbolički izraženo, može da predstavlja ime parka, njegov logo ili izbor menadžmenta.
7. Posedovanje menadžmenta sa priznatim iskustvom u finansijama i organizaciji rada, koji će predstaviti dugoročne ekonomske razvojne planove.
8. Posedovanje jakih, dinamičnih i stabilnih ekonomskih faktora, kao što su agencije za finansiranje, političke i državne institucije ili lokalni univerziteti.
9. Uključiti u menadžment aktivne osobe sa vizijom, sposobnostima odlučivanja i jasnim profilom ličnosti, koje su zapažene u relevantnim društvenim krugovima, a koje će predstavljati spregu između nauke i industrije, dugoročnih planova i dobrog kratkoročnog menadžmenta.
10. Uključiti dobar deo raspoloživih konsultantskih firmi na tržištu, kao i firme koje se bave održavanjem u oblasti tehnike, uključujući laboratorije i firme za kontrolu kvaliteta.

5. GLAVNI CILJEVI OSNIVANJA NAUČNO-TEHNOLOŠKIH PARKOVA

- **Delovati kao katalizator promena u regionalnom okruženju**, i to na dva načina: osiguravajući nove oblike zapošljavanja u regiji (u kojoj npr. dolazi do propadanja tradicionalnih delatnosti) i menjajući odnos stanovništva i lokalne privrede prema novim delatnostima. Već je sama prisutnost parka u regiji značajna, jer skreće pažnju na nove delatnosti i nove mogućnosti. Ovaj učinak nije samo ograničen na park, jer se otvaraju i mogućnosti za delovanje brojnih dobavljača koji mogu postati i jedna od ugovornih strana u poslu, proširujući na taj način beneficije, ali i uključujući se u tokove novih tehnologija.

- **Postaviti logistiku i izgraditi infrastrukturu sposobnih, modernih preduzeća**, zasnovanu na podsticanju njihovog ulaska u naučni park. Čak se i najveće kompanije visokih tehnologija oslanjaju na široku osnovu partnera (kupca i dobavljača), koji ih opremaju specifičnim komponentama i uslugama.

Veštine i znanja, koje partneri imaju, treba da budu kompatibilne. Mogućnost privlačenja značajnih investicija u parku svakako će zavisi i od mogućnosti da se u blizini pronađu odgovarajući dobavljači. Kompanije (preduzeća) u naučnom parku mogu zajednički raditi na tome da stvore kritičnu masu specijalizovanih dobavljača, kako bi osigurali nesmetani tok razvitka.

- **Delovati kao mehanizam privrednog regionalnog razvoja**, koji unapređuje sofisticiranost i dodatnu vrednost postojeće industrije, osiguravajući lokaciju na kojoj kontinuirana i uska tehnička podrška može biti pružena svakoj lokalnoj kompaniji koja je kupila licencu za proizvodnju i prodaju novog proizvoda. Na taj način, može se ovladati novim veštinama koje omogućavaju novi izvoz i/ili supstituciju uvoza, a sve se to zbiva bez rizika koji donosi ciklus razvitka novih proizvoda.

- **Pomoći kreiranju prisnijih odnosa i boljeg razumevanja** između obrazovnih institucija, istraživačkih centara i industrije. Fizička blizina istraživanja, razvojnih, dizajnerskih, obrazovnih i ostalih procesa institucija i kompanija, koja se postiže mehanizmima načunog parka, može uveliko doprineti uspešnoj komunikaciji, ličnim kontaktima, svesti o mogućnostima i resursima koji su na raspolaganju. Dolaze do izražaja slabosti, prednosti, težnje i ostale odrednice svih strana uključenih u rad naučnog parka. Na taj način, uveliko se doprinosi mogućnostima zajedničkog rada.

- **Osigurati izvor prihoda za institucije visokog obrazovanja**, pomažući na taj način dalji razvitak matične institucije. Ovaj prihod može biti rezultat prodaje usluga ili prenosa vlasništva. U slučaju prodaje usluga (npr. konsultacije, ugovorena istraživanja ...) naučnog parka, reč je o posebnom obliku kooperacije sa industrijom. Prihodi od iznajmljivanja ili prodaje prostora u parku mogu biti značajan izvor

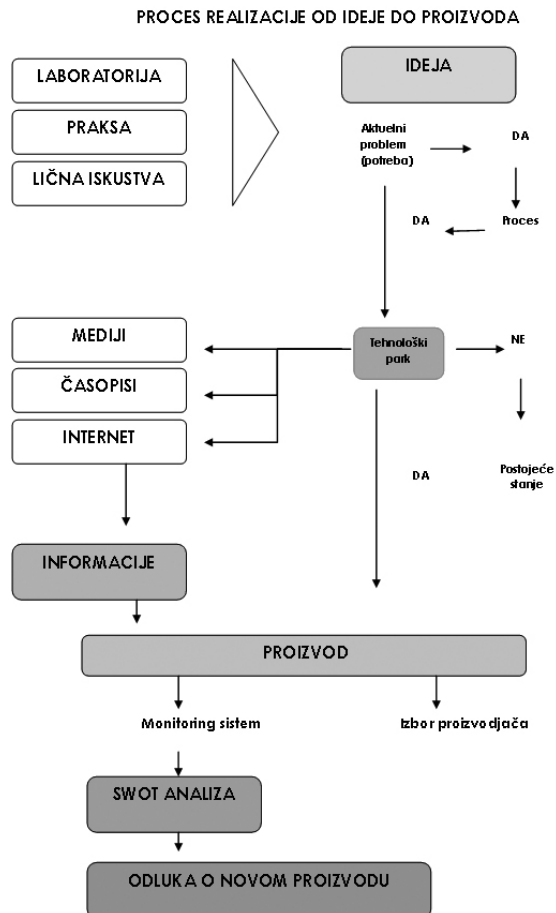
prihoda visokoobrazovnih institucija, ali u tom slučaju ta organizacija mora biti jedini ili značajan partner - vlasnik. Za to su potrebna novčana sredstva. Ulaganje sredstava donosi određeni rizik i troškove (npr. administracija, održavanje, marketing ...). Investitor, takođe, mora biti spreman da sačeka nekoliko godina pre nego što njegovo ulaganje donese profit. Važno je naglasiti da se to razdoblje često produžava, čak i u slučaju najuspešnijih parkova, u raznim oblicima podsticanja reinvestiranja u dalju ekspanziju.

6. VIZIJA RAZVOJA TEHNOLOŠKIH PARKOVA

Naučno-tehnološki parkovi su izvori preduzetništva, talenata i privrednog razvoja država. Oni su ključ za podsticanje ekonomskog napretka neke zemlje, kao i za poboljšanje globalne ekonomije zasnovane na znanju.

Kada se na istoj lokaciji ukrste državna uprava, univerziteti i privatne kompanije, u naučno- tehnološkom parku nastaje sredina koja unapređuje saradnju i inovacije i podstiče razvoj, transfer i komercijalizaciju tehnologije. Posledica toga je povećanje broja radnih mesta i poboljšanje standarda ljudi koji žive u blizini naučno-tehnološkog parka, a nakon nekog vremena i čitavog regiona pa i države.

Novi, budući model naučno-tehnološkog parka predstavlja viziju koja je na pragu da se ostvari. Model predstavlja strateško planiranje i širenje univerzitetskih kampusa, u kojima istraživači zaposleni u industriji i istraživači sa univerziteta, mogu da rade rame uz rame. Ovaj model je orijentisan ka univerzitetu i ne predstavlja samo zajedničku saradnju u oblasti nekretnina i poslovnog prostora, već uključivanje uni-

verziteta u šire aktivnosti nudeći tako kompanijama raznovrsne usluge, kao što su pristup istraživačima, specijalizovanim ustanovama i laboratorijama, studentima i kroz sve to promovisanje univerziteta kao nove životne radne sredine.

7. ZAKLJUČAK

Naučno-tehnološki park predstavlja manje-više širok pojam, koji se koristi da opiše raznovrsne pokušaje da se podstakne razvoj "preduzetništva putem osnivanja na znanju zasnovanih MSP" unutar jednog regionalnog okruženja. Ovaj naziv ima mnogo sinonima, od kojih su najčešći: *naučni park*, *tehnološki park*, *naučno-tehnološki park*, *istraživački park* i *tehnopolis*. Iako ima više definicija NTP, činjenica je da on predstavlja aglomeraciju MSP, koja ima sledeće osobine:

- povezana je sa obrazovnim ili istraživačkim institucijama,
- obezbeđenu infrastrukturu i usluge za aktivnosti okupljenih MSP, prvenstveno nekretnine i poslovni prostor,
- olakšava proces transfera tehnologije,
- namenjena je podsticanju privrednog razvoja regiona u kom se nalazi.

Neophodna osnova za uspostavljanje naučno-tehnoloških parkova je naučni i tehnički potencijal u vidu naučnih i razvojnoistraživačkih centara i institucija. Njihovi ljudski resursi, materijalna i tehnička opremljenost, informatička infrastruktura, ekspertiza u metodologiji razvoja naučnoistraživačkih radova, kao i ekspertiza u menadžmentu, predstavljaju veoma moćnu inicijalnu imovinu za formiranje i razvoj naučno-tehnoloških parkova. Takav način osnivanja parkova predstavlja najzdraviji oblik osnivanja tehnoloških parkova.

Izgradnja stambeno - poslovne infrastrukture predstavlja bitnu kariku u procesu formiranja parkova, ali to je tek drugi korak na putu izgradnje i osnivanja tako da ona predstavlja fazu razvoja parka, a ne fazu osnivanja. Tom fazom se stvaraju bolji uslovi rada i života u parku, stvara se radna sredina koja doprinosi bržem i boljem razvoju kako upošljenog kadra, tako i samog parka. Univerziteti se za uzvrat uključuju u poslovni svet, a samim tim i materijalizuju svoje znanje i istraživanje kroz projekte koje plasiraju u privredi.

Za sve to je potrebno imati mlad i obrazovan menadžerski kadar, koji će uspeti da spoji nauku i preduzetništvo. Sinergijom ove dve grane i stavljanjem pod isti krov, dobiće se rezultati koji su odavno poznati u svetu i koji mogu efikasno da promene situaciju na našem podneblju. Nove ideje, koje dolaze od mladih i obrazovanih ljudi, ukrštene sa proverenim svetskim iskustvima, realizovane kroz menadžment parka, pokazaće i kod nas, kao i svuda u svetu, zagarantovan uspeh u privredi i nauci.

LITERATURA:

- [1] Stanković, I. (2008). **Formiranje Centra za razvoj i investicije u oblasti Informacionih Tehnologija za region Nišavskog okruga**, Niš.
- [2] **General presentation of Sophia Antipolis**, <http://www.sophia-antipolis.org/GB/sophia-antipolis/sophia-antipolis/presentation-generale/presentation-generale.htm>
- [3] **Science Parks in Europe**, http://www.unesco.org/science/psd/thm_innov/unispar/sc_parks/europe.html
- [4] **List of research parks**, http://en.wikipedia.org/wiki/List_of_research_parks
- [5] **AURP-Battelle Technology Practice**, <http://www.answers.com/topic/science-park>
- [6] **United Nations Industrial Development Organization**, <http://www.scidev.net/en/middle-east-and-north-africa/features/the-rise-of-middle-east-ehnology-parks.html>
- [7] Hadria, B. (2004). **Human Resources in Science and Technology in India and the International Mobility of Highly Skilled Indians**, OECD Science, Technology and Industry Working Papers, 2004/7, OECD Publishing.
- [8] Cabral, R. (1198). **Refining the Cabral-Dahab Science Park Management Paradigm**, Int. J. Technology Management, Vol. 16, pp. 813-818.

HUMAN RESOURCE MANAGEMENT FUNCTION IN FORMING SCIENTIFIC TECHNOLOGICAL PARKS

SUMMARY: Entrepreneurship at the top of the technology pyramid is supported by: capital, administration, property and an access to new information technologies. The general aim of the development of industrial enterprises in a technology park is the introduction of economically profitable production followed by the efficient usage of non-renewable resources and the application of the highest ecological standards. Achieving the basic development plan of the Technology Park implies: the creation of a favourable business atmosphere in the local community, attractive to both foreign and national investors - providing support to start small and medium sized enterprises, by applying various models of joint ventures and direct foreign investments.

KEY WORDS: Enterprises, Production, Investments, Local Community

Prikazi
Reviews

Dragan Lakićević, *Metoda i politika*

Beograd: Institut za evropske studije - Centar za liberalno-demokratske studije
(2003). str. 255.

Jedan od osnovnih ciljeva ljudskog delanja u domenu društvenih nauka oduvek je bio pronalazak najbolje i najhumanije forme društvenog uređenja. Pitanja ustrojstva političkog sistema i bazičnih vrednosti na kojima treba da počiva ta najbolja ljudska zajednica, teme su kojima su pečat davali mnogi mislioci. Među njima se danas mogu izdvojiti dve osnovne struje - liberalna i socijalistička misao. U knjizi „Metoda i politika“, autor Dragan Lakićević prikazuje suštinu filozofskih rasprava ova dva idejna pokreta, provenijenciju idejnih korpusa i pojašnjava određena filozofsko-metodološka pitanja prikazom rada nekoliko uticajnih i zaslužnih filozofa dvadesetog veka.

Knjiga Dragana Lakićevića je zbirka eseja kroz prizmu dve osnovne teme. Prva tema - vodilja jeste pitanje porekla ideja o liberalnom i socijalističkom konceptu društva. Autor na početku podseća na Veberovu tezu o poreklu „duha kapitalizma“, koja je etička i duhovna osnova savremenih liberalnih demokratija i slobodnog tržišta, a predstavlja posledicu individualističkog pristupa Bogu i tumačenju Biblije, te time stvorene i protestantske radne askeze. S druge strane, autor ukazuje i na neposredno poreklo socijalističke misli; srednjovekovne hrišćanske sekte su jezgro ideje o materijalnom egalitarizmu i uklanjanju privatnog vlasništva kao uzroka ljudske pokvarenosti. Ove sekte su, kao i socijalističko učenje kasnije, ističe Lakićević, pošle od prvobitne dogme da je čovekova suština dobra, altruistička i produktivna, dok su društvene konstrukcije privatne svojine i tržišta čoveka načinile sebičnim i kratkovidim, što je samo privremena i neoriginerna malformacija. Međutim, postoji i jedan momenat u istoriji kada su ova dva zahteva, vrednosti slobode i jednakosti stajali, doduše prikriveno suprotstavljeni, rame uz rame. Taj momentum predstavljali su francuski prosvetitelji među kojima su mnogi, poput Rusoa i Morelija, isticali neophodnost uspostavljanja kolektivnog vlasništva, dok su drugi, poput Montesjkjea i Voltera - privrženika empirijske škole Britanskog ostrva, pod pomenutom jednakošću podrazumevali politički ali, kako se ispostavilo, ne i ekonomski realitet.

Prvobitni cilj prosvetitelja i njihovog gesla *sloboda, jednakost, bratstvo* postignut je rušenjem francuskog apsolutizma buržoaskom revolucijom 1789. godine. Međutim, ubrzo postaje očevidan raskol u redovima dojučerašnjih saboraca, jer, dok jedni plediraju za nastavkom dekonstrukcije postojećih društvenih odnosa

i radikalnim pothvatima na području ekonomskog, drugi sklapaju kompromis sa starim režimom i kao osnovni ideal ističu slobodu pojedinca čemu je preduslov zaštita privatne svojine. Ova istorijska epizoda, kao što je poznato, obilovala je prevratima i turbulencijama usled pada sa vlasti žirondinaca i preuzimanja iste od strane jakobinaca koji su u praksi ideje o harmoničnom životu i racionalnom, srećnom pojedincu pretvorili u vladavinu terora. Ovakvim uvodom autor podseća da su obe velike teorije društvenih odnosa nastale umnogome iz zajedničkog izvora, a da se tek implementacijom ideja u praksi došlo do opšte spoznaje da su dijametralno suprotne. Jakobinska diktatura je, u stvari, bila moguća usled prirode učenja; kao primer se može navesti ideja Žana Žaka Rusoa o opštoj volji koja je zloupotrebljena i izopačena u direktan poziv narodnim masama za linč koje su zvanično jedine pozvane da procenjuju neprijatelje društva, dok su jakobinski vlastodršci bili vrat koji pokreće glavu. Lakićević o karakteru jakobinskog perioda zaključuje: „Iz prvobitne brige za individuu, njen moralni i intelektualni integritet, postulirana harmonija jedinice i kolektiva se pretvorila u bezobziran pokolj, u kome su dopuštena sva sredstva“. Zaključak autora je da je poigravanje sa idejama opasno, naročito sa onim koje radikalno menjaju realnost stremeći maksimalnoj sreći čoveka. Svaka korenita dekonstrukcija postojećeg ostavlja nas bez referenci i iskustva kojima ćemo meriti uspeh, sprovoditi reforme, a oslobađa nagomilanu društvenu energiju koja se vrlo lako može okrenuti u pogrešnom pravcu.

Druga tema u ovoj knjizi, samo na prvi pogled odvojena od prethodne, tiče se metodoloških pristupa u filozofiji i nauci uopšte. Najveći deo svoje pažnje autor je podario učenju čuvenog austrijskog filozofa, empiriste i pripadnika Bečkog kruga, Karla Popera. Na početku se na primeru naučnog spora između Popera i Adorna ističe da su liberalna i socijalistička misao ostale tamo gde jesu – u nepopravljivom sukobu oko ideja, vrednosti i metoda. Poper sa ciljem karakterizacije *naučnog* ističe značaj objektivnog pristupa naučnom istraživanju, značaj čulnog iskustva zahvaljujući kojem dolazimo do saznanja i opažljivih elemenata i eksperimenata kojima težimo potvrditi ili opovrgnuti određenu hipotezu ili teoriju. Poper insistira na preciznoj terminologiji i empirijski proverljivom znanju kao naučnom odbacujući važnost spekulacija i metafizičkih tvrdnji. On oštro kritikuje Adornov stav da je cilj naučnog otkriće društvene suštine koja nije pojavnog karaktera, te da se društvo mora ispitivati kao celina, jer, kako navodi Lakićević: „Samo u fantastičnim projekcijama gde je zamagljeno šta je činjenica, šta pretpostavka, a šta metafizička konstrukcija, moguć je taj učen sveobuhvatan pogled“. Teorije sa ovakvim epistemološkim i metodološkim postavkama imaju karakter pseudonaučnog, one se ne mogu ni dokazati ni opovrgnuti; njihovi tvorci su to vešto izbegli širokim i nepreciznim formulacijama poput „društvenog totaliteta“ i „logike istorije“. Autor ukazuje na Popеров zaključak da su ovakvim jezičkim stilom i, gledano sa epistemološkog stanovišta, realističkim pristupom, socijalistički mislioci sebi pribavili oreol nepogrešivosti jer se tako razuđenim i nepreciznim terminima mogu objasniti sve društvene pojave i fenomeni.

Upravo tu se krije osnovni strah i poruka autora, u tvrdnji filozofa o nepogrešivosti i pronalaženju jedne jedinstvene, „neporecive“ formule za rešenje društvenih problema. Lakićević podseća na Poperovu briljantno zamišljenu i žustru kritiku svim filozofima koji su tvrdili da su pronašli matricu kojom će se objasniti čitava društvena fenomenologija. Ovoj kritici podložni su Platon, Dekart, Kant, Marks, Hegel i mnogi drugi. Prvi stav Karla Popera glasi da je svaka teorija podložna promeni, inovaciji i na kraju opovrgljivosti. Kao praktičan primer uzima dva i po veka neprikosnovenu Njutnovu teoriju koju je uspešno zamenio Ajnštajn. Jedino na šta se možemo osloniti jeste kritičko propitivanje, te svaku teoriju moramo postaviti tako da se o njoj može diskutovati i da postoji mogućnost da se ista eksperimentalno opovrgne. Svaka teorija se može zameniti i nijedna nije konačna, već u poređenju sa drugima može biti trenutno najprihvatljivija. Rast naučnog znanja je konstantan i treba da počiva na remodelovanju, a ne da se na veštački način blokira jednom opštedruštvenom teorijom. Ovaj stav je pored pomenutog povezan i sa još jednim značajnim zahtevom, a to je da se nijednoj teoriji ne sme pripisivati karakter konačne istine jer se istoj neće ni moći ni smeti bilo šta prigovoriti.

Lakićević podrobno razjašnjava Popеров apel koji je upućen svima koji pokušavaju da uvedu dogmu na polje naučnog. Budući da je dogmi imanentna nedodirljivost, jedan od važnih zaključaka je da su nedodirljive ideje, a time i ciljevi i sredstva, područje na kom se lako rađa totalitarizam. Inercija jedne ideje holističkog karaktera poput socijalističke i na njoj zasnovane radikalne rekonstrukcije društva je takva da se reforme nastavljaju u istom pravcu, čak ukoliko su u praksi dale očevidno negativne rezultate. Bez prethodnog iskustva na polju primene ideje koja je savršena u svojoj apstraktnoj formi, započeta društvena kretanja i karakter dogme ono su što tera prvobitnog reformatora da radije decenijama neguje bolesno drvo, nego da posadi mladice novog/starog. Tako će birokratija u socijalističkim društvima zarad opstanka na poziciji zasnovanoj dogmom uporno odbijati da ijednu inovativniju reformu izvede do kraja, kao što su socijalistički sistemi dugo vremena zaustavljali svaku inicijativu za uspostavljanjem ma kakvog oblika privatne svojine, jer bi time otpočeo proces idejne i ekonomske erozije, a time i političke monolitnosti vlasti.

U ovakvoj situaciji, smatra Lakićević, vladajućoj strukturi ponestaje adekvatnih i produktivnih alternativa i ona će, pre ili kasnije, morati da posegne za batinom kao krajnjim sredstvom održanja moći. Time smo ušli u *circulus vitiosus* propagande i terora, u kombinaciju ideološke indoktrinacije i nehumane partijske primene sile. Prema mišljenju Dragana Lakićevića, koji vrlo ubedljivo ekstrahuje i na zanimljiv način obrazlaže na osnovu pomenutih i mnogih drugih elemenata Poperovog učenja, do tako fatalne društvene situacije nije moralo ni doći da, bez obzira na prvobitne i potencijalno humane namere, filozof i reformator nisu tvrdili da je reč o jedinoj mogućoj istini. Drugim rečima rečeno, Orvelova *Farma* bi verovatno mnogo lepše izgledala da je Bokser bar jednom rekao da Napoleon nije i ne mora uvek biti u pravu.

Mirjana Radosavljević, *English for Economic Purposes*,

Novi Sad: USEE 2011, 148 str.

Udžbenik *English for Economic Purposes*, autorke doc. dr Mirjane Radosavljević, namenjen je prvenstveno studentima na Odseku za engleski jezik koji se upućuju u osobenosti poslovnog engleskog jezika, ali i svima onima čije je znanje engleskog jezika na B2 nivou, a uključeni su u neki vid poslovne komunikacije. S obzirom na sve veću povezanost i saradnju na globalnom nivou i sve intenzivniju komunikaciju na engleskom jeziku, suvišno je napominjati da je ovakav udžbenik izuzetno koristan i dobrodošao.

Udžbenici ovog tipa retki su u našoj zemlji. Iako renomirani izdavači sa anglosaksonskog područja nude širok izbor knjiga, koje su namenjene usvajanju engleskog jezika za potrebe poslovne komunikacije, velika prednost udžbenika *English for Economic Purposes* jeste ta što je pisan upravo za izabranu ciljnu grupu - za studente engleskog jezika, pa je samim tim ne samo potpuno prilagođen nastavnom planu predmeta za koji je namenjen, već i pogodan za primenu u našoj sredini.

Koncepcija udžbenika je vrlo pregledna: podeljen je u tri tematske celine od kojih svaka sadrži po osam nastavnih jedinica ujednačenog obima. Svaka nastavna jedinica počinje tekstom koji je selektivno preuzet iz britanskih i američkih izvora. Tekstovi su, posmatrajući sa dva aspekta, vrlo pažljivo odabrani: kao prvo, predstavljaju autentičan prikaz modernog poslovnog engleskog jezika, a kao drugo - izuzetno dobro i postupno upućuju studente u oblast ekonomije. Svaki tekst tako predstavlja 'lekciju' iz dve oblasti - engleskog jezika (na višem nivou) i ekonomije (oblasti spoljne trgovine, bankarstva i finansija).

Prvi deo, *Foreign Trade* (spoljna trgovina) bavi se primerenim opisom procedura koje su prisutne u procesu pisanja poslovnih pisama, upita, ponuda, porudžbina, isporuke, INCOTERMS transportne dokumentacije i međunarodnih licitacija. Svaka od ovih tema predstavlja posebnu nastavnu jedinicu u kojoj se nude osnovne informacije o navedenim segmentima spoljne trgovine, odgovarajuća objašnjenja i jasna, detaljna uputstva kako se ovi procesi odvijaju. Autorka posvećuje posebnu pažnju karakterističnoj terminologiji i stilu kojim se odlikuje engleski jezik u ovoj vrsti komunikacije. U udžbeniku se posebno ističe i svaki detalj koji je važan u ovakvoj vrsti komunikacije, počev od toga kako nasloviti poslovno pismo zavisno od primaoca, do, na primer, detaljnih objašnjenja transportne dokumentacije.

Drugi deo, *Banking* (bankarstvo), sadrži osam nastavnih jedinica koje su, takođe, posvećene bankarskom sistemu i platnom prometu sa inostranstvom (čekovi, novčani transferi, akreditivi, platne kartice, garancije i menice). I u ovom poglavlju, autorka doc. dr Mirjana Radosavljević prezentuje ne samo adekvatno selektovanu jezičku građu, već i elementarna objašnjenja odabrane ekonomske oblasti. Definicije i uputstva vezana za bankarski sistem daju se u adekvatnoj meri

za korisnike, koji su prvenstveno lingvistički orijentisani, a nedovoljno upućeni u bankarstvo. Autorka vodi računa i da udžbenik prikazuje savremene i autentične tekstove, pa između ostalog, daje i izvod aktuelnog Zakona o bankama (na engleskom) i faksimile dokumenata vezanih za platni promet, što studentima pruža priliku da se konkretnije upoznaju sa bankarskim sistemom i karakterističnim diskursom.

Treći deo, *Finance* (finansije), posvećen je temama kao što su: novac, tržište kapitala, poslovanje hartijama od vrednosti, zajmovi, investicije, osiguranje, računovodstvo i različiti oblici finansiranja. Sama oblast finansija nešto je kompleksnija i studentima manje poznata iz svakodnevnog života, što je autorku nesumnjivo i opredelilo da ovaj deo ostavi kao poslednji. Pažljivo izabran materijal, u vidu tekstova i pratećih vežbi, pruža optimalan uvid u specifičnosti finansijskog poslovanja, pa se i u ovom delu udžbenika uspešno objedinjuju elementi engleskog jezika koji su tipični za ovu oblast i osnovne informacije vezane za finansije.

Važno je istaći da su osnovne informacije iz oblasti spoljne trgovine, bankarstva i finansija prezentovane vrlo jednostavno što ih čini izuzetno korisnim, jer za većinu studenata upotreba poslovnog engleskog jezika predstavlja problem ne samo u jezičkom smislu, već i zbog toga što nemaju osnovna znanja iz ove oblasti, ili ne poznaju stručnu terminologiju na maternjem jeziku. Upravo zato, definicije određenih pojmova, objašnjenja procedura i uputstva koja se daju u tekstovima i vežbama, osim lingvističke vrednosti, imaju i dodatnu opštu vrednost – proširenja znanja iz važne društvene oblasti -ekonomije.

U prikazu ovog udžbenika neophodno je napomenuti da su tematske celine, kao i same nastavne jedinice, pažljivo ujednačenog obima, samim time i vrlo pogodne za primenu u nastavi, mada se udžbenik može koristiti i za samostalan rad.

Svaka nastavna jedinica, od ukupno dvadeset četiri u sva tri dela, vrlo je pažljivo gradirana i izuzetno dobro koncipirana, počinje reprezentativnim tekstom koji studente upoznaje sa relevantnim temama i pruža im priliku za proširivanje opštih znanja, uglavnom iz oblasti mikroekonomije, ali i za usvajanje praktično korisnog vokabulara i veština neophodnih u poslovnoj komunikaciji. Svaka nastavna jedinica sadrži i niz moderno, komunikativno koncipiranih vežbi, koje su usmerene na proveru razumevanja pročitanoog teksta, usvajanje novog relevantnog registra, na razvoj veštine pisanja i govora u poslovnom diskursu, učešće u diskusiji i prevođenje. Vežbe u udžbeniku su pažljivo selektovane i gradirane, od takozvanih „kontrolisanih“ vežbi neophodnih u usvajanju novih lingvističkih jedinica, do kreativnijih vežbi koje studente efikasno i praktično pripremaju za stvarnu poslovnu komunikaciju na engleskom jeziku.

Udžbenik sadrži i CD na kom je, na vizuelno atraktivan način, snimljen sažet, ilustrativan pregled obrađenih tema, ali i dodatni korpus stručnog vokabulara, kolokacija i različitosti između britanske i američke varijante poslovnog engleskog jezika.

Iako je udžbenik pisan na engleskom jeziku, svaka nastavna jedinica sadrži i vežbe prevođenja karakterističnih tekstova sa engleskog jezika na srpski i obratno, što je nesumnjiva prednost u odnosu na udžbenike stranih izdavača.

Osim toga, autorka doc. dr Mirjana Radosavljević na kraju udžbenika daje i glosar koji se sastoji od preko hiljadu engleskih stručnih termina sa najčešćim prevodnim ekvivalentima na srpskom jeziku. Autorka daje po jedan do tri značenja za svaki izabrani termin, čime olakšava usvajanje nove leksičke građe studentima, a ujedno im pruža i dovoljnu bazu za kasnije proširenje. Ovo je izuzetno korisno, jer se prevođenjem autentičnih tekstova i pažljivo sačinjenim glosarom omogućuje bolje upoznavanje sa vrlo specifičnom stručnom terminologijom i na engleskom i na srpskom jeziku, čime se ujedno vrši i odlična priprema za poslovno prevođenje. Profesionalno iskustvo autorke svakako se zapaža u praktičnoj orijentaciji, u obradi izabranih tema i od velike je pomoći svakome ko će koristiti ovaj udžbenik.

Zaključujući ovaj prikaz, neophodno je istaći da udžbenik *English for Economic Purposes* odlikuje izrazito moderna koncepcija, izuzetna sistematičnost, postupnost i temeljnost. I na kraju, udžbenik je i vizuelno dopadljiv i pregledan, što ga svrstava u red moderno koncipiranih nastavnih materijala.